

„Часописима се пропагира, шири и остварује улога науке. Ушли сте у тим малог броја људског рода на велика врата и зналачки. То Вам потврђује емпиричар, оснивач и члан многих редакција код нас и у свијету. Наука је сама себи судија. Од ње овиси судбина наше цивилизације... Још једном, моје честитке.“

Светозар Ливада

(из писма редакцији часописа *Топола*, поводом првог броја)

Топола: часопис ЈУ
Спомен-подручја Доња Градина

Година II, број 2

Уредник:

Тања Тулековић

Редакција:

Тања Тулековић
Дејан Мотл
Драган Тркуља
мр Владан Вуклиш
мр Маријана Тодоровић Билић
мр Драган Давидовић

Рецензенти:

мр Жељко Вујадиновић
мр Бојан Стојнић

Лектура:

Татјана Атлагић

Издавач:

ЈУ Спомен-подручје Доња Градина

За издавача:

Тања Тулековић

Припрема за штампу: Владан Вуклиш

Тираж: 300

Штампа: Графид д. о. о. Бањалука

Рјешењем Министарства просвјете и културе Републике Српске број 07.06/053-8/2015-4 од 29. 5. 2015. године, стручни часопис „Топола“, Демировац, уписан је у Регистар јавних гласила под редним бројем 660.

ISSN 2303-744X

Топола

часопис ЈУ Спомен-подручја

Доња Градина

Година II, број 2.

Доња Градина 2016.

Topola*

Journal of the Memorial Zone

Donja Gradina

Year II, issue 2.

Donja Gradina 2016.

* **Топола (Топола)**, noun — **Poplar** [Lat. *Populus*]; the “Poplar of Horror” was a poplar tree located at the bank of Sava and Una rivers, used as gallows by the executioners from the Jasenovac Concentration Camp.

Напомена: Ставови изражени у објављеним текстовима не одражавају нужно ставове или вриједности редакције или њених појединих чланова. За садржај текстова одговорни су искључиво аутори.

Disclaimer: Statements formulated in the following texts do not necessarily reflect the opinions and values of the editorial board and its individual members. The authors are exclusively responsible for the content of their papers.

Садржај

Историјска истраживања

Андреј Андрејевић: „Манастир Моштаница под Козаром“ 11

Студије о рату и геноциду

Sandra Lukić: „Kratok pregled memoaristike o sistemu koncentracionih logora Jasenovac“ 41

Dario Vidojković: „Jasenovac und der Genozid an den Serben im USK - Im Lichte deutscher Geschichtsschreibung“ 61

Ana Ćirić Pavlović: „Anti-Semitism in the Kingdom of Yugoslavia: The Case of Croatia“ 101

Милош М. Дамјановић: „Холокауст на Космету - студија случаја: Косовска Митровица“ 112

Документи и сјећања

Тања Тулековић: „Страдање породице Стојнић“ 143

Дејан Мотл: „Сјећање на Шуа“ 155

Vladan Vukliš: „Završni izvještaj dr Dušana Nedeljkovića o radu Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača“ 164

Прилози

Дејан Мотл: „Меморијал Доња Градина“ 247

Regina Wonisch: „Изложба Економије ужаса - Концентрациони логор Јасеновац и његови погони за истребљење у Бечу“ 260

Упутство сарадницима / Instructions for authors 263

Contents

Historical Research

- Andrej Andrejević: “Moštanica, Monastery Under the Kozara” 11

Studies of War and Genocide

- Sandra Lukić: “A Short Review of Memoirs on the Jasenovac Concentration Camp” 41
- Dario Vidojković: “Jasenovac and the Genocide over the Serbs Under Independent State of Croatia - in the Light of German Historiography” 61
- Ana Ćirić Pavlović: “Anti-Semitism in the Kingdom of Yugoslavia: The Case of Croatia” 101
- Miloš M. Damjanović: “The Holocaust on Kosovo-Metohija: Kosovska Mitrovica, a Case Study” 112

Documents and Testimonies

- Tanja Tuleković: “The Ordeal of the Stojnić Family” 143
- Dejan Motl: “Memory of Shua” 155
- Vladan Vukliš: “The Final Report of Dr Dušan Nedeljković on the Work of the National Investigative Commission on War Crimes of Occupation and Auxillary Forces in Yugoslavia” 164

Contributions

- Dejan Motl: “Memorial Donja Gradina” 247
- Regina Wornisch: “Die Ausstellung „Ökonomien des Schreckens – Das KZ Jasenovac und seine Versorgungsbetriebe“ in Wien”
- Instructions for authors / Упутство сарадницима** 240

Историјска истраживања

Historical Research

Манастир Моштаница под Козаром

Андреј Андрејевић

[1965.]

УДК 271.222(497.6PC)-523.6-9

DOI 10.7251/TOP2016011A

COBISS.RS-ID 6054680

Напомена уредништва: Овај текст објављен је у оригиналу као: Андреј Андрејевић, „Манастир Моштаница под Козаром“, *Сџаринар*, нова серија: књ. XIII-XIV (1962-1963), Археолошки институт, Београд 1965, стр. 163-175. Објављујемо га уз љубазну дозволу Научног савјета Археолошког института у Београду (бр. 24/45-8 од 6. фебруара 2015.).

Приличан је број радова и расправа до данас написан о монументалној српској архитектури средњег века, њеном пореклу, стилском развоју као и познијој експанзији и утицајима на суседне области. Насупрот томе о архитектури после пропасти Деспотовине неупоредиво мање се говорило. Континуална нит развоја српске уметности доскора је готово редовно 1459-ом годином прекидана као да су политичким сломом пресахла и сва уметничка врела. Тек спорадична послератна проучавања почињу постепено да интензивније осветљавају ликовну и архитектонску делатност обновљене Пећке патријаршије, јединог организованијег националног политичког и културног жаришта на покороном Балкану. Она су, међутим, специјално у подручју архитектуре, претежно још у стадиуму дескриптивне обраде и скоро више служе формирању неке врсте инвентарског прегледа споменика позног средњег века, чији коначан број још није утврђен. Поред инсистирања на типологији споменика ту је, у већини случајева, интерес за стилску анализу и праћење проплитања често разнородних елемената још добрим делом скупчен и уочавање специфичних одлика архитектонске пластике скромно.

У досадашњем изучавању српске монументалне архитектуре нарочито се стидљиво помињао исламски утицај. Преко њега се у дефинисању карактера Моравске стилске групе скоро ћутљиво прешло¹ да

¹ Ал. Дероко, Монументална и декоративна архитектура у средњеовековној Србији, Београд, 1953, 26.

би у архитектури доба турске владавине тек понегде, узгред, био забележен.² Његови пак географски и временски оквири код југословенских народа под Турцима су таквог обима да на себе свраћају озбиљну пажњу. Све већи број нових студија које обрађују српску уметност Турског периода показује да се већ данас утицаји исламске уметности код нас могу следити, изузев монументалног сликарства, готово кроз све врсте уметности и занатске делатности. Обухватајући према западу и делове Хрватске а на северу Славонију и Фрушку гору они су се испољавали нарочито од друге половине XV па до краја XVII века. Поред сасвим извесног прожимања наше средине исламским утицајима, који се данас запажају у илуминираним рукописима, писаном и говорном језику, уметничким занатима, народној музици, урбанизму па донекле и обичајима, лако и потпуно логично се могла очекивати њихова експанзија и према монументалној архитектури. Управо конзервативна Босна то најбоље и потврђује. За њу, омеђену високим планинским масивима и великим шумама то је од још већег значаја пошто је она тек након свог политичког слома добила по први пут директну везу са једним моћним епицентром исламске културе: Истамбулом. У томе се, без сумње, у деценијама после обнављања Пећке Патријаршије, када је у Босни међу српским живљем нарочито дошла до изражаја архитектонска делатност, и може сагледати један од најважнијих разлога знатне дубине и обима исламизације уметности.

Данас се не може поуздано знати у коликој су се мери ови утицаји јављали на ишчезлим црквама које су биле изведене у трошном, за Босну изворном и уобичајеном материјалу – дрвету; неизвесно је, такође, да ли су они егзистирали на импозантном броју чврсто грађених објеката које су мучне прилике и зуб времена уништили, али је зато на преосталим споменицима њихово присуство потпуно могуће уочити и пратити. У том погледу свакако најилустративнији пример пружа манастир Моштаница и његова архитектура.

* * *

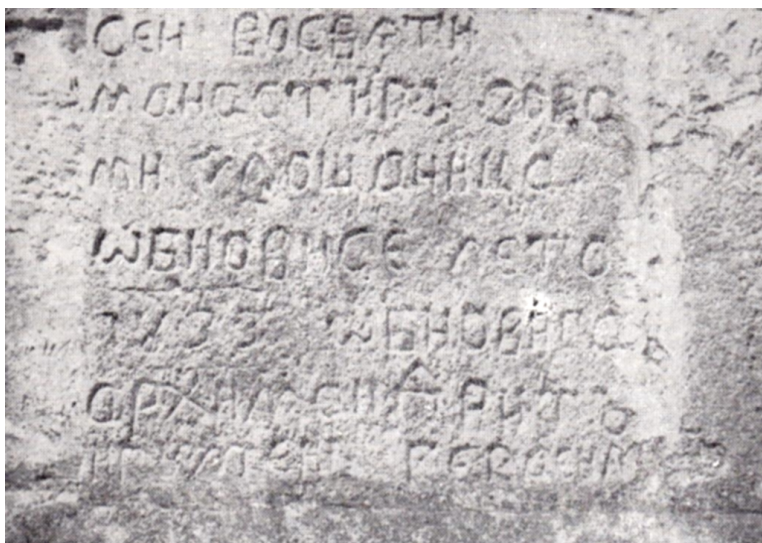
² М. Филиповић и Ћ. Мазалић, Манастир Папраћа у Босни, Споменик САН, ХСІХ, Београд, 1950, сл. За; М. Филиповић и Ћ. Мазалић, Црква Ломница у Босни, Споменик САН, СІ, Београд, 1951, 141, сл. 6; М. Филиповић и Ћ. Мазалић, Манастир Озрен, Споменик САН, СІ, Београд, 1951, сл. 11, сл. 5д и сл. 6.

Сл. 1. Црква манастира Моштанице са југозападне стране.

До данас се о Моштаници (сл. 1) писало у неколико наврата. Махом то су били краћи, информативни чланци, објављивани по разним листовима, који су се углавном освртали на историјат манастира са

жељом да отргну од заборава и популаришу овај „најстарији споменик православља у Доњем Поуњу“. Њихови аутори, претежно монаси, свештеници и сеоски учитељи, нису се упуштали, изузев истицања знатних димензија споменика, у опис његових архитектонских одлика. Па и у до сада најобимнијем објављеном опису манастира Моштанице, малој монографији Сл. Вујасиновића, тај део је – дотакнут – остао сасвим необрађен³. Осим уочавања историског значаја овог манастира, као упоришта најжилавијег дела српског живља у Босни – Крајишника, и, средишта познате буне Петра-Пеције Поповића, сви поменути чланци нарочито инсистирају на утврђивању његове велике древности. У том смислу га и народна традиција приписује родитељима Светог Саве⁴. Ова тенденција везивања српских црквених грађевина Турског периода у Босни за имена која симболишу почетке наше државотворности није ни изузетна ни усамљена. Иста се појава може наћи у Херцеговини, Црној Гори, Војводини и самој Србији. То је последица донекле природне жеље да се што већим бројем монументалних споменика обележи период владавине српских најспособнијих, односно, најмоћнијих владара.

Сл. 2. Натпис из 1833. године на јужној фасади Моштанице.

³ Сл. Вујасиновић, Манастир Моштаница, Бања Лука, 1933.

⁴ У народној песми „Опет Св. Саво“ (В. Ст. Караџић, Српске народне пјесме, II књ., Београд, 1953, 103 и другде).

Према једном црквеном кључу, на коме је наводно стајала назначена 1111. година, подизање Моштанице је најсмелије и временски најраније стављано у почетак друге деценије XII века⁵. М. Костић у „Босанској вили“ бележи да је „манастир сазидан пре 776 година, то јест-1113. године, и то на оном месту гдје је погинуо св. Теодор Тирон“⁶. Своје уверење да је Моштаница подигнута у доба Немањића и њиховим ктиторством он покушава да поткрепи тиме што доводи у везу кућног патрона рода Немањића и лик св. Арханђела Михајла на једном печату који је пронађен у рушевинама манастирских ћелија⁷. На истом месту он бележи и народно предање по коме је некада Моштаница не само богато даривана од „свију српских владара: краљева, царева и великих војвода“ већ је и „сам свети Сава у њој божију службу служио“. Године 1890. и С. Стојановић мисли да је дело Немањића⁸. Тек Манојло Грбић својим „Карловачким владичанством“ кида са овом традицијом реално указујући на чињенице да у Поуњу па и Босанској Крајини, уопште, пре доласка Турака није било православног народа, и да су ту још 1501. године биле римокатоличке плованије које су потпадале под загребачку бискупију. Међу њима се, вели, као шеснаеста помиње и „Mostenitza“⁹. Упркос томе Сл. Вујасиновић се 1933. године ломи по неколико пута у приписивању оснивања Моштанице Немањићима и то Драгутину и Милутину да би закључио да се сада „не може ни знати ни доказати... да ли је збиља овај данашњи (манастир) подигнут и сазидан на рушевинама немањићког“¹⁰.

Ни друго једно народно предање које каже, како К. Ковачевић наводи, да је Гази Хасан-паша Предојевић, пореклом херцеговачки Србин, обновио Рмањ а Моштаницу из темеља подигао¹¹, вероватно неће одговарати истини. Прво због тога што се зна да је он тек 1575. године

⁵ Шематизам Православне митрополије и архидијецезе Дабро-Босанске за год. 1882, Сарајево 1883, 12.

⁶ М. Костић, Манастир Моштаница у Босанској крајини, Босанска вила, 1889, бр. 10, 155.

⁷ Исто, 156.

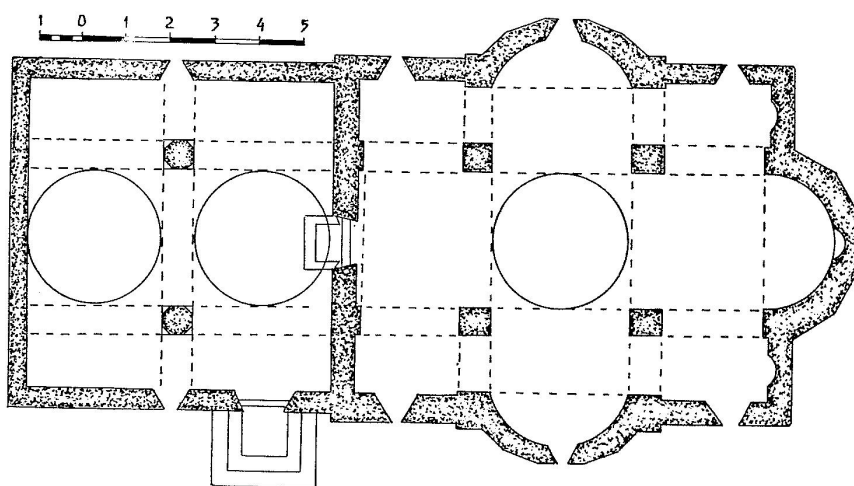
⁸ С. Стојановић, Допуна опису манастира Моштанице, Босанскохерцеговачки источник, Сарајево, 1890, св. III, 126.

⁹ М. Грбић, Карловачко владичанство, I књ., Карловац 1891, 176.

¹⁰ Сл. Вујасиновић, Нав. дело, 16.

¹¹ К. Ковачевић, Манастир Моштаница, Шематизам бањалучке и бихаћке епархије за 1911. год.

освојио Петрињу а 1592. Бихаћ¹², док је манастир Моштаница морао постојати и раније, а, друго, зато што се у овом предању истиче да је он Рмањ подигао као столицу своме брату калуђеру Гаврилу Предојевићу, потоњем владици у манастиру Марчи. Ту би се могла довести у питање још једном изворност целе традиције пошто се зна да се Хасан-паша удавио код Сиска 1592. године а да је владика Гаврило као дабробосански митополит столовао у манастиру Рмњу, а не Марчи, тек од 1638. године надаље¹³.

Сл. 3. Основа цркве манастира Моштанице.

Неколико редова после свог закључка да ли је Моштаница подигнута на месту некадашње немањићке цркве Сл. Вујасиновић одлучно тврди да су „првобитну Моштаницу основали и подигли они који су тога времена основали и многе друге манастире на путу којим су се кретале сеобе православног српског народа од истока и југа ка северу. То су били калуђери избеглице (пребјези) из турске царевине, која је тада досизала до планине Козаре, и основали га почетком XVI вијека“¹⁴. Не наводећи никакве изворе на којима би документовао своје мишљење он при састављању шеме пустошења и обнављања манастира пише да је

¹² Сл. Вујасиновић, Нав. дело, 24.

¹³ Исто, 24.

¹⁴ Исто, 17.

Моштаница основана око 1526, сазидана 1538, а први пут обновљена око 1557. године¹⁵. Док се у процењивању године оснивања и прве обнове још донекле ограђује, дозвољавајући могућност да се то могло одиграти коју годину раније или позније, дотле је у одређивању године подизања, можда са разлогом, сасвим прецизан: без иједне речи и било каквог коментара наводи 1538. годину.

Иако тачну годину зидања манастира Моштанице уствари није могуће утврдити, изгледа Вујасиновићево коначно датирање неће бити нетачно. Први писани помен Моштанице је тек из 1579. године када је ту при игуману Григорију исписан један отачник¹⁶. Међутим, како се целокупном својом историјом овај манастир нераздвојиво везује за манастир Рмањ на горњем току Уне, а грађевинским типом и величином за цркву манастира Папраће, могло би се са врло много вероватноће претпоставити да је настао истовремено са њима, или у хронолошком периоду између њих. (Први сигуран помен манастира Рмња је из 1515. године, када је у њему сакован један сребрни кивот¹⁷ а црква манастира Папраће се пак по први пут помиње 1550. године)¹⁸.

И неке друге индиције архитектонског карактера, као што су триконхална основа грађевине и управо она преобилата употреба исламских елемената, о чему ће још накнадно бити речи, указују на та времена¹⁹. У прилог ових оквира ишле би и чињенице које говоре да су

¹⁵ Исто, 37.

¹⁶ Ил. Руварац, Нешто о Босни дабарској и дабробосанској епископији и о српским манастирима у Босни, Годишњица Николе Чупића, Београд, 1878, књ. X, 258. Цео запис у овом сада хиландарском рукопису бр. 172 гласи: **писа се сја света и божьствнаа книга глаголемји отечникъ въ лѣто 7078 при храмѣ светаго архистратига михаила въ манастира зовомыи моштаница при игменѣ григорію ѳеромонаха и всего братства. мнихѣ добродѣтелнѣ приходъи сїю отеческѣю книгѣ и житїа светихъ отец многы слъзы приносятъ и въ разѣмъ истиниыи приводить.**

¹⁷ Вл. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд САН, 1950.

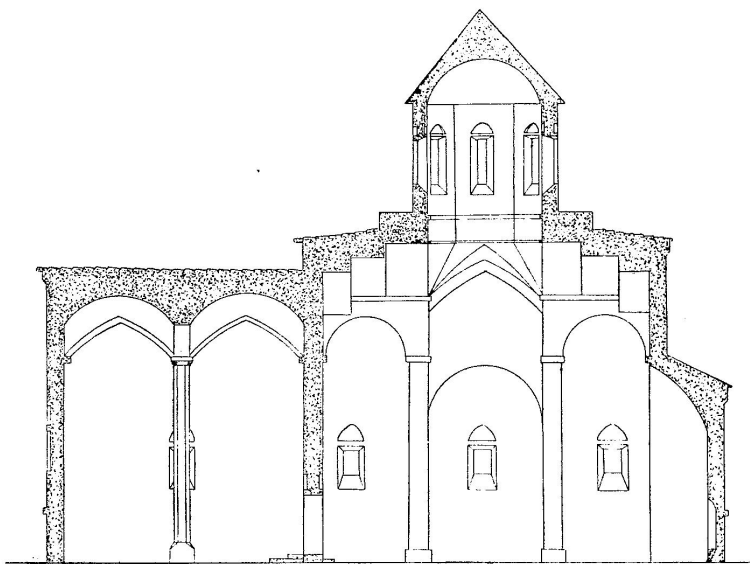
¹⁸ М. Филиповић - Ћ. Мазалић, Манастир Папраћа у Босни, Споменик САН, ХСІХ, Београд, 1950, 99.

Обзиром на то да су свакако и Рмањ и Папраћа постојали већ и коју годину пре њиховог првог до сада пронађеног помена цела ова интерпретација би се, без много бојазни, могла померити неколико година раније.

¹⁹ Обзиром на то да су свакако и Рмањ и Папраћа постојали већ и коју годину пре њиховог првог до сада пронађеног помена цела ова интерпретација би се, без много бојазни, могла померити неколико година раније.

тих година у Крајини специјално третирани и привилегисани српски Крајишници били тако бројни да је 1535. године одатле, уз помоћ аустријске војске изведена њихова прва већа организована сеоба која је, по аустријској политици, имала да удари темеље и Хрватској Крајини²⁰.

Манастир Моштаница није имао срећну историју. Смештен од свог оснивања на „граници љутој“ он је, без сумње, у већој мери од било ког другог манастира осетио тежину и последице вековних ратовања. Пречесто су, пригушивани врелим пепелом, замирили звуци његових звона да би се ту могао очувати макакав веродостојан летопис. Но, да се којим чудом неки и одржао његове би странице исповедале чудовишну горчину осам прохујалих паљевина и девет обнављања.

Сл. 4. Подужни пресек моштаничке цркве.

Сл. Вујасиновић је, рачунајући као прво обнављање радове изведене на цркви у време интензивне грађевинске делатности обновљене Пећке патријаршије, набројао до 1933. године седам пустошења овог

²⁰ Р. Грујић, Босанска и херцеговачка насеља у Хрватској, Календар „Просвете“ за 1941. годину

манастира²¹. После његовог првог обнављања 1557. године и привременог затишја прилике се у овом подручју поново погоршавају. Четири године након мирних дана у којима су манастирском братству, „при игуману Григорију житија светих отаца многе сузе изазивала и разуму истину приводила“²², следи писмо српских Крајишника на челу са протопопом Поунским Радославом аустриском генералу барону Херберштајну у коме веле да се воле „... вашој милости дати и служити... него ли служити поганим Турком... ки нас попирају и на вјеру крштену тје-рају, да ми крштену крв проливамо“²³. То су била времена када „и отац чедо за хлеб продаваше, и син оца и кум кума и брат брата“ како то 1605. године један фенечки калуђер бележи²⁴. У то време, према запису у једном рукопису манастира Ковиља, зна се да је 1607. године у Моштаници „при игуману Серафиму јеромонаху грешни Теодор“ написао једно јеванђеље²⁵. Ометен несигурним данима 1635. године је и један „Златоуст манастира Моштанице“, смерни Гаврил јеромонах, не доспевши сам да доврши, оставио на духовнику Јоаникију јеромонаху да допише и доплати књигу приложену за опело и проштење²⁶.

Три године после тога, 1638, опустошен је манастир Рмањ на горњем току Уне²⁷ па се са доста разлога може претпоставити да је тих

²¹ Сл. Вујасиновић, Нав. дело, 24.

²² Цитирани запис из 1592. год. у хиландарском рукопису бр. 172.

²³ Р. Грујић, Нав. дело.

²⁴ Вл. Ђоровић, Босна и Херцеговина, Београд, 1925, 95.

²⁵ Љ. Стојановић, Нав. дело, I књ., Београд, 1902, бр. 958, 270; Сл. Вујасиновић ни овај као ни један од потоњих записа не помиње. Међутим, због услова под којим је настало ово јеванђеље занимљив је његов текст: **изволеніемъ ѿца и съ поспешеніемъ сына и съвршениемъ свѣтаго доуха съписа се сіе свѣтое іевгеліе в љто э. р. е. і. в храмѣ свѣтаго архістратига михаила, монастирь зовоміи моштаница. при игѣменѣ сѣрафінѣ јеромонахѣ. азъ грѣшныи и смѣренныи теодоръ писахъ сіе писаніе. ѿци свѣтїи и братїе, чѣтѣште или преписѣюще, аще бѣдетъ что погрѣшено, исправляйте любве христовѣ ради, и не клѣните, нѣ трѣдившаго се ѿ семь благословите, бѣше бо мѣніе, и чловѣки ненавидимо велими, а писавшаго сердце сѣтно и лѣкаво. очи сномъ ѿтеготени, а плѣть земљна дрѣхла а рѣцѣ брѣнныи и грѣшныи, ѣмо кѣ Богѣ не исправлѣнъ, многими грѣхи повинѣнъ быхъ ѿкаани, ѿци свѣти, благословите, а не клѣните, а васъ христосъ владика да благословитъ въ вѣки аминь.**

²⁶ Запис у рукопису библиотеке САН, бр. 20; Ил. Руварац, Нав. дело, 258; Љ. Стојановић, Нав. дело, бр. 1272, 329.

²⁷ М. Грбић, Нав. дело, I књ., 173.

дана и Моштаница страдала. Из 1642. године потиче и један доказ о томе – писмо генерала аустријске војске В. Франкопана у коме се каже да је у његов „ђенералитет дошло што из манастира Хрмња што из манастира Моштанице до 100 калуђера“²⁸. Они се нису вратили у своје попаљене манастире већ су се разишли у манастир Марчу и основали 1638. године манастир Лепавину код Бјеловара²⁹.

Недуго после овог страдања Моштанице морало је доћи и до њене друге обнове јер су између 1638. и 1693. њени монаси заједно са сарајевским митрополитом, који је 1687. емигрирао преко њиховог манастира у Банију, основали Комоговину. Записом из 1693. године у старом протоколу манастира Комоговине, позније пренесеном у парохисјалну архиву у Блињи, то је тачно и забележено³⁰:

**калѣѣр іѡво свилокостъ и силвестаръ про-
дановиѣ іеромораси фѣндираше оваи манастирѣ егда народ
изпод цара тѣрецькога превели под властѣ ћесара римскога.
ова 2 калѣѣра из мѡштанице манастира придѡше сѣмо и
започеше овде литѣргию говорити и манастирѣ направѡше**

О томе нешто непрецизније, говори још један запис из 1828. године на јеванђељу у цркви бившег манастира Комоговине³¹.

У време велике сеобе Срба на челу са патријархом Арсенијем III Црнојевићем и сарајевски митрополит напушта Босну и бежи преко Уне не задржавајући се у Моштаници. У тој чињеници Вујасиновић налази да је она морала бити поново спаљена. Како се за Рмањ зна да је обновљен 1699. године то претпоставља да је истовремено и на манастиру Моштаници, по трећи пут, изведена обнова. Међутим, у једном четворојеванђељу Патријаршијске библиотеке у Сремским Карловцима налази се запис који говори да је свом манастиру 1698. године један „апостол из Моштанице“ ту штампану књигу купио за своју душу³². Тако се поуздано може закључити да је треће реновирање Моштанице изведено бар годину дана пре наведене обнове Рмња. Вероватно између 1695. и 1698. године. Само десетак година после тога,

²⁸ Сл. Вујасиновић, Нав. дело, 25.

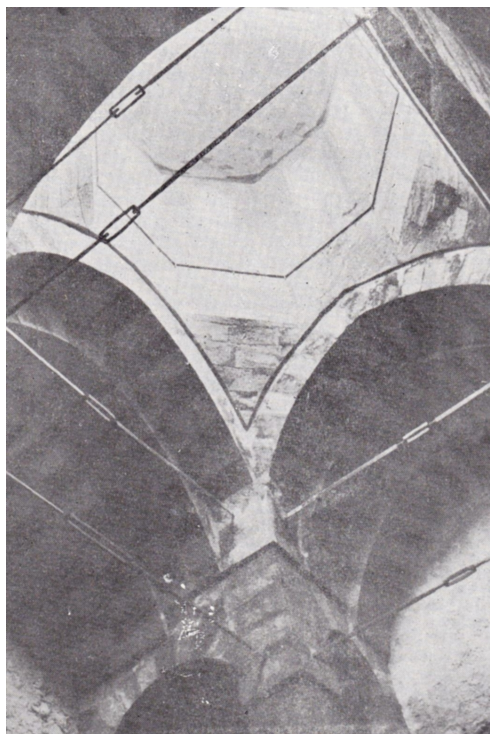
²⁹ Исто, 26.

³⁰ Љ. Стојановић, Нав. дело, IV књига, Ср. Карловци, 1923, бр. 7202, 217.

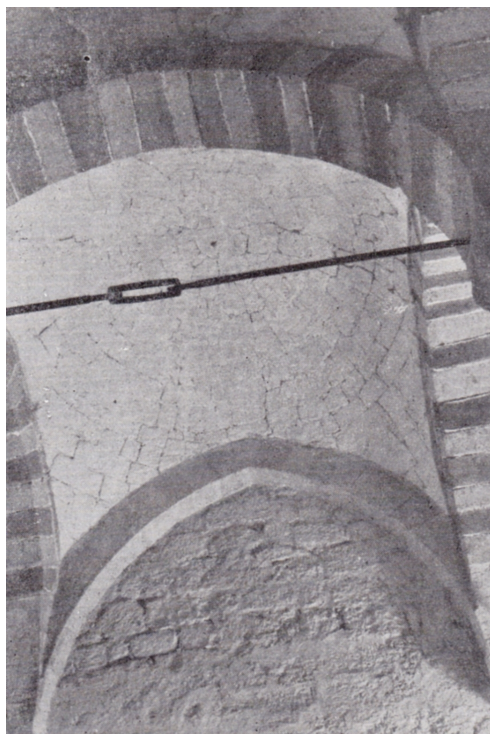
³¹ Љ. Стојановић, Нав. дело, VI књига, Ср. Карловци, 1925, бр. 9172, 304.

³² Љ. Стојановић, Нав. дело, I књига, Ср. Карловци, 1902, бр. 2048, 473.

око 1707, јеромонах Петроније Белић је за манастир Рмањ „у малага Атанасија из Моштанице“³³ купио један молитвеник.

Сл. 5. Поткуполни простор моштаничког наоса.

Сл. 6. Слепо кубе исламског типа над припратом.

У периоду од 1716, када је започео нови Аустро-угарски рат, па до 1744, када је Моштаница долазио босански епископ Гаврило Хаџи Михајловић, овај манастир је доживео треће пустошење и четврту обнову³⁴. Године 1788. је један његов пострижник и служитељ прешао у манастир Гомионицу да би је обновио и непосредно потом био од дабробосанског митрополита Кирила „поставлен свештеником ва монаше-ски образ“³⁵.

³³ Љ. Стојановић, Нав. дело, II књига, Ср. Карловци, 1903, бр. 4464, 4465 и 4466, 447-448.

³⁴ Сл. Вујасиновић, Нав. дело, 27.

Од 1744. па до 1786. године Моштаница је, чини се, имала мирне дане. Из тог периода се очувао само део једног записа који је 1779. године „Вид диак“ исписао на јужном осмостраном ступцу припрате³⁶. А кад су 1786. године бачки владика Јован Јовановић и прота Јован Поповић у Поуњу подигли буну, аустријски генерал Лаудон је то искористио и две године доцније са својом војском прешао у Босну, заузео Босанску Дубицу и са 17 калуђера, 46 свештеника пребацио у Хрватску и 128 породица из околине Босанског Новог и Дубице. Манастири Рмањ и Моштаница су поново сагорели³⁷. Но, четири године после тога уследила је поновна, пета обнова Моштанице. На узаној југоисточној страници јужног осмостраног ступца у припрати упорни монаси су о томе угребали подужи запис:³⁸

**ВО СЛАВѢ СТИ ЕДИНОСВЦІА ЖИЗНОТВОРАЦИА И НЕРАЗДѢЛНИА
ТРОЦЕ ШЦА ИСНА СІГА ДХА ЕГДА ШБНОВІСА СТА ОБИТЕЛЪ І 8
ЛѢТѢ 1792 БІСТЪ РАТНО ВРЕМЯ И СТРАШНО ЗѢЛО ПРИ ИГ-
МЕНѢ ВЛАДИЧѢ ВЕНЫАМИНЪ. ОГНЕМЪ ПОПАЛЕНА БИСТ Ѡ ТРО
КЛАТИ АГАРАНЪ**

Од тада па до следеће обнове Моштаница се помиње само једном, 1804. године, када јој је неки Милко Јевђо приложио један путир³⁹. После тога, изгледа, да је манастир запустео, јер се 1832. године налазио у тако трошном стању да је султан Махмуд Хамид ферманом дозволио раји да га, упркос Поп Јовичиној буни у Дервенти, по шести пут обнови⁴⁰. У вези са тим је на јужној фасади сасвим близу портала изведен

³⁵ Према запису у једној штампаној књизи у манастиру Гомионици (Љ. Стојановић, Нав. дело, II књига, Ср. Карловци, 1903, бр. 3479, 260).

³⁶ Читљивост слова овога записа се после два реда губи тако да се сада може прочитати само:

³⁷ М. Грбић, Нав. дело, 112.

³⁸ Крај овог записа Вујасиновић је нетачно прочитао „попаљена бист од прокљатих агарјанов“ (Сл. Вујасиновић, Нав. дело, 28).

³⁹ Љ. Стојановић, Нав. дело, V књига, Ср. Карловци, 1925, бр. 8946, 267.

⁴⁰ Текст његовог фермана гласи:

„Посланица Господину кајмакану и мутеселиму околине Костајничке. У селу Котурима Вашег кадилука, налази се манастир под именом... (ријеч није добро преведена), којег су собе покварене и кров уништен. Раја, што станује у том селу, потужила се, да у такој богомољи, у дане светковања неможе држати богослужења, те су нас замолили, да ми дозволимо да тај манастир смију изнова покривати и собе поправити. На ту њихову молбу

један натпис (сл. 2) а на јужној страни северног ступца у припрати угребано:

**СЛА ВОСВАТИА ШВИТЕЉ ШБНОВИСА ЛѢТО 1833 МСЦА АПРИЛА
ШБНОВИ Г. АРХИМАНДРИТ ИГЪМЕНЪ ГЕРАСИМЪ ГВОНЧЪ**

Но, ни дело игумана Гвоића није било дуга века. Четврт столећа доцније Турци у крвавом обрачуну са Кнежопољском буном Петра-Пеције Поповића, 1858. године, запале поново манастир Моштаницу. Потом, као да се понавља његова мучна историја: обнавља се негде око 1863. године⁴¹ а у Босанско-херцеговачком устанку 1875. године зидове му опет лижу пламени језичци. О томе је монах Кирило Хаџић, потоњи архимандрит у једном службенику цркве села Влашковаца оставио драматичан запис⁴². Његове руке и енергија су и по осми пут обновили Моштаницу⁴³, и 15. августа 1883. године митрополит Хаџи Сава Косановић освећује њену цркву⁴⁴.

дозвољује се овим: поправка манастира и соба тако, да се првашње стање увеличати не смије.

Па се зато господо, вама даје назнање, да не би тој поправци препријеке ставили, него да пазите и разгледате, да се тај манастир неби ни најмање увеличао, него што је прије био.

Ова се заповјед у којој је дозвола, даје у руке нашој раји те се по њој поступати има. А речени манастир и собе не смију се никако више увеличати од оног каквог је у првобитном стању био“.

(Шематизам православне српске митрополије бањалучке и бихаћке за год. 1911, Бања Лука, 1912, 20).

⁴¹ Сл. Вујасиновић, Нав. дело, 31.

⁴² Он каже: „Манастир Моштаница упалит 16 септембра 1875 године и поробит остали само су његови голи зидови 28 септембра 1875-те. Био је жестоки бој на меднаку више луке и око манастира у манастиру нађени су турски коњи и муниција бој је трајао од 11 сати ујутру па до ноћи било и на месту мртви турака 276 осим рањени то сам очевидац био наше војске било је 426 турака 7500 који су са две стране ударили наши погинуло 5 и 6 рањених сваки имо по едну букву пресобом. Калуђер Кирило Хаџић“ (Сл. Вујасиновић, Нав. дело, 32)

⁴³ Фотографија манастира Моштанице објављена у „Босанској вили“ бр. 8, Сарајево, 15 април 1889, 133.

⁴⁴ Први шематизам православне српске митрополије бањалучко-бихаћке за год. 1901, Бања Лука, 1903, 78.

Сл. 7.

Главни моштанички портал са елементима сараценске пластике.

МАЛИ

ВЕЛИКИ

КРОВНИ

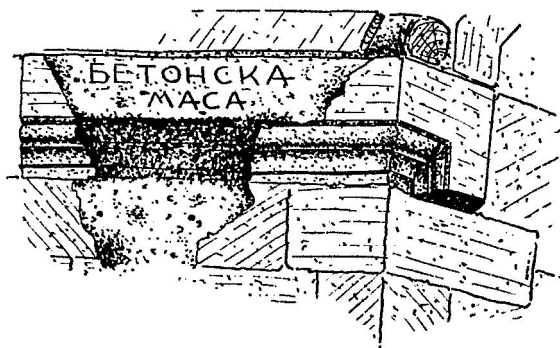
Сл. 8.

Профили декоративних венаца са моштаничке фасаде.

Преко пола века овај манастир није страдавао. За време Другог светског рата, служећи као партизанска болница у подножју Козаре, Моштаница је у више наврата трпела ваздушно бомбардовање те је и југоисточни травеј припрате, управо изнад врло значајног портала, био погођен двама бомбама. Године 1948. њена црква је по девети пут обновљена. Један део јужног зида и цео свод поменутог травеја том приликом су и поред обиља камена у оближњој пећини према селу Војскови - одакле је он и за првобитну грађу довлачен - изведени бетонском масом⁴⁵.

⁴⁵ Данас више није извесно ко је финансирао и руководио извођењем тих не-вештих радова, знају се једино имена двојице за ове сврхе ангажованих сеоских дунђера и собосликара.

О цркви манастира Моштаница као архитектонском објекту доскора се врло различито и претежно нетачно закључивало. Сл. Вујасиновић у почетку своје књижице налази да му је „насличнији по својој основи нешто мањи од њега манастир Липље под Борјем код Теслића“⁴⁶, да би само неколико страница затим рекао да се „сличном архитектуром и својом величином, по структури и димензијама, једино бивши манастир Крупа на Врбасу могао мерити са Моштаницом“⁴⁷. М. Костић је пак забележио да ова црква „има четири мања а међу њима у средини једно највеће кубе“.⁴⁸ М. Карановић мисли да је црква манастира Моштанице „једна грађевина типа немањићких славних задужбина“ при чијој градњи „као да се неимар угледао на Дечане“⁴⁹.

Сл. 9. Кровни венац на југоисточном делу Моштанице.

Показало се да ни једно од ових поређења није било најсрећније одабрано⁵⁰. Зна се да је првобитна црква манастира Липља била потоп-

⁴⁶ Сл. Вујасиновић, Нав. дело, 25.

⁴⁷ Исто, 41.

⁴⁸ Овај сасвим неисправан податак, као и неки други који нису далеко од истине, вероватно је записан према приповедању других људи који су „видели“ цркву јер је М. Костић (свештеник из Книна) свој чланак писао из Градишке Босанске. (М. Костић, Манастир Моштаница, Босанска вила, бр. 10, Сарајево, 1889).

⁴⁹ М. Карановић, Манастир Моштаница, „Политика“, 1 март 1935.

⁵⁰ Колико су у том периоду описи Моштанице били погрешни и како се отуда њен аристократски изглед мало познавао може да покаже и један закључак М. Филиповића, из 1951 године, којим тврди да је „Папраћа по својој трикохној основи јединствена као грађевина XVI века у Босни“. (М. Филиповић – Ћ. Мазалић, Црква Ломница у Босни, Споменик САН, СГ, Београд 1951,

љена и да је три километра низводно на речици Бистрици подигнута нова. Кад је 1699. године и ова запустела и обрушила се мештани су после скоро два века, 1868. године на истом месту подигли „на крст“ знатно мању грађевину⁵¹. Црква бившег манастира Крупе на Врбасу, била је, међутим, једнобродна базиликална грађевина изразито лонгитудиналног брода који се на источној страни завршавао полукружном апсидом споља утопљеном у правоугаону зидну масу. Овако издужен облик цркве са изостављеном уобичајеном поделом на наос и припрату, овај манастир је наследио од средњевековног фрањевачког самостана који се ту налазио и кога је својевремено бранило мало насељено утврђење-Гребен на Врбасу⁵². Високи Дечани су, као што је познато, комбинација петобродне базилике и једнобродне грађевине са кубетом.

По свом изгледу и основним карактеристикама црква манастира Моштанице припада једном од омиљених типова црквених грађевина последњих деценија српске самосталности – развијеном триконхосу са једним кубетом и припратом (сл. 3 и сл. 4). Од најважнијих цркава у српској монументалној архитектури до пада Смедерева такве су биле цркве манастира Дренче, Љубостиње и Нове Павлице⁵³. Управо по тој одлици Моштанице, њеној триконхосној основи, може се са приличном сигурношћу сматрати да је подигнута пре 1557. године. Изгледа, наиме, да су црквене грађевине настале по паду Деспотовине а пре обнове Пећке патријаршије биле готово увек, у традицији архитектуре Моравске стилске групе, триконхосног типа а да се потом, поновним успостављањем српске аутокефалне цркве, почело зидати по угледу на славне задужбине оних Немањића који су некада и извојевали нашу политичку и црквену самосталност, дакле, у духу Рашке стилске групе⁵⁴. Поред врло обимног броја триконхосних споменика који се још не могу ни приближно датирати, веома је значајан низ грађевина тога типа који ову претпоставку сасвим одређено потврђују. Изванредно ретко, више као изузетак специјалног карактера него као последица инертивне сна-

130).

⁵¹ Први шематизам православне митрополије бањалучко-бихаћке за годину 1901, Бања Лука, 1903, 90.

⁵² М. Вего, Насеља босанске средњевијековне државе, Сарајево, 1957, 43.

⁵³ Ал. Дероко, Нав. дело, 248-249, сл. 365, 362, 364.

⁵⁴ Сличну стилску иако не и временску поделу споменика већ је извршио Ђ. Бошковић, Архитектура средњег века, поглавље – Српска архитектура у доба после пропасти Деспотовине, Београд, 1957, 299.

ге традиције. Понеки споменик овога типа знао се јавити и након формирања Макаријеве патријаршије⁵⁵.

Сл. 10. Капител исламског типа на северном ступцу припрате.

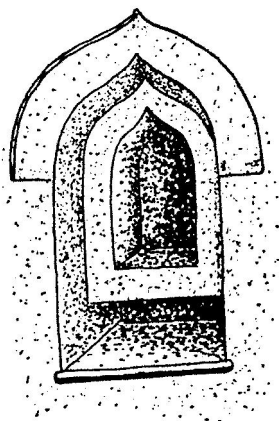

Сл. 11. Сараценски лук на јужном прозору припрате.

Целокупна црква манастира Моштанице оријентисана је нешто североисточно. Ова, по величини друга манастирска грађевина у Босни, изведена је сва од лепо истесаних квадара лапоровитог кречњака. То је једнокуполна грађевина код које је поткуполни простор решен тако да моћни четворострани ступци са по два фиктивна капитета носе

⁵⁵ Такве изузетке чине цркве манастира код чијих је монаха још у свежем сећању остао традиционални начин грађења или изглед старе манастирске цркве (као што је био случај са Ораховицом, Новим Хоповом и Петковицом) или, пак, манастирске цркве које су у XVIII веку подигнуте на темељима или по узору старих цркава (Шишатовач, Беочин, Нови Јазак). - Све према Прегледу црквених споменика ... Вл. Петковића.

сводовље које се почевши од периметралних зидова па према вертикалној оси тамбура надвишава за три степена (сл. 5). Док су сви велики луци који се разапињу између стубаца у свом темену преломљени, као и они мали луци који преко плитких конзола спајају ступце са северним и јужним зидом, дотле су мали луци који на исти начин повезују ступце са источним и западним зидом задржали полуобличасте облике. Изнад малих лукова, преко пандантифа изведених у облику равних троугластих површина а не (шкољкастих) конкавних пандантифа издиже се тамбур кубета. Тако се четири наизменичне стране тамбура ослањају на овакве пандантифе а, четири су, уствари, продужене стране унутрашњег дела коцкастог постоља. Тамбур је и споља и изнутра осмостран и на свакој својој страници има по један прозор (0,60 x 2,00 м) који се у горњем делу архитравно завршава. Са унутрашње стране тамбура, на висини од 0,80 м изнад темена лукова, а испод прозора налази се један декоративни плитак и 0,25 м широк венац правоугаоно профилисан.

Сл. 12. Ниша испод прозора моштаничке проскомидије.

Кубична маса се истиче знатном висином изнад кровних површина које су, изузев код кубета, олтарске и певничких конхи, увек двосливно изведене. Теме кубета је на висини од око 16,00 м. Код конхи нарочито падају у очи делови попречног крака крста који чине неку врсту трансепта. Изнутра лучне а споља петостране апсиде својим кровним лепо профилисаним венцем досежу висину кровног венца подужних зидова. Насупрот олтарској апсиди која је у унутрашњем

делу скоро потпуно полукружна и без прозорских отвора, певничке апсиде имају више елиптичну форму и по један прозор. Пространа припрата, иако нешто ужа од самог храма, настала је истовремено са њим. Једини преостали кордонски венац, који хоризонтално дели цркву на два дела, потпуно континуирано тече и око припрате. Она је, пак, са седам лукова подељена на шест травеја⁵⁶. Ту су сви луци преломљени. У средишњем, источном и западном травеју припрате налази се по једна слепа калота исламског типа. Без назначених пандантифа или тромпи и одређеног прелаза - пластичног прстена или плитког тамбура - оне непосредно израстају из мреже лукова (сл. 6). Остале травеје у припрати покривају полуобличасти сводови. Припрата Моштанице, уопште, по решењу свог поткровног дела, по овим калотама, преломљеним луцима и капителима стубова, који су украшени сталактитним кристалима, одговара изгледу каквог затвореног трема хронолошки истовремених џамија.⁵⁷

Засебно питање у архитектури цркве манастира Моштанице чини питање њеног портала. Наиме, главни портал ове цркве се налази на јужном зиду припрате (сл. 7). На западној фасади, где би се он иначе могао очекивати, он ни раније није постојао. Запазивши то одмах Сл. Вујасиновић се питао неби ли се могао довести у везу овакво постављање портала са једним путањем који је са јужне стране пролазио у оближње село Војскову и Пашине конаке⁵⁸. Међутим, може се држати за сигурно да један тако безначајан разлог неби могао условити отступање од традиционалног распореда највећих зидних отвора који је био поштован током свих стилских преображаја српске монументалне архитектуре у средњем веку. Врло пажљиво праћење појаве портала на јужној фасади и код других споменика тога времена могло би да покаже да се она није ни мало случајно ни изузетно јавила на Моштаницама. Довољно је само напоменути да у групи манастирских цркава Овчарско-кабларске клисуре на јужној страни имају портале цркве манастира Никоља и Јовања, које су по типу такође триконхоси⁵⁹. У Ме-

⁵⁶ Код Вујасиновића се њен „свод дијели на 4 поља са 4 ребра“ (Нав. дело, 40).

⁵⁷ Упоредити са тремом Гази Хусерфбегове џамије у Сарајеву (Ћ. Трухелка, Бегова џамија, Споменица Гази Хусерфбегове четиристогодшњице, Сарајево, 1932, 31).

⁵⁸ Сл. Вујасиновић, Нав. дело, 40 и 17.

⁵⁹ Ћ. Боковић - И. Здравковић, Споменици културе у Овчарско-кабларској клисури и њеној најближој околини, Старица САН, НС, књ. I, Београд, 1950, сл. 8 и сл. 11.

тохији је другом половином XVI века црква св. Николе у Великој Хочи такође већ имала такав портал⁶⁰, а у црногорском приморју и црква манастира Подмаине. У самој Босни портал на јужној фасади има и црква манастира Папраће, но код ње су то, поред уобичајеног западног портала, спореднија врата која су постављена на западни део јужног зида наоса⁶¹. Па, ипак, и појава ових вратанаца на јужној фасади Папраће вероватно неће бити случајна.

Кад се по паду српске Деспотовине, 1459. године, у Влашку и Молдавију пренела активна грађевинска делатност она је код црквених грађевина, претежно триконхосног типа, портале рађе усецала у побочне зидове припрате него у западну фасаду. Понекад се једновремено са отварањем улаза у склопу северног зида, у тим крајевима постављао и портал на њему наспрамној, јужној зидној површини. Но, много чешће се за то користила само јужна фасада. Портали на јужном зиду припрате у Молдавији се срећу већ током друге половине XV века, затим кроз цео XVI век и у првим деценијама XVII века. Најчистији пример такве архитектонске концепције представљају цркве: Св. Николе у Dorohoi (1495), св. Јована Крститеља у Arbore (1502) и цркве у местима Pobrata (1530) и Soltza (1612)⁶². Стога неби морала бити нимало погрешна претпоставка да је архитектура Молдавије, у том погледу, могла утицати на српску монументалну архитектуру XVI и XVII века, тим пре што се зна да су до обнове Пећке патријаршије влашке војводе, поред обилне материјалне помоћи већ постојећим манастирима у нашим крајевима подигли и неке потпуно нове грађевине.

Занимљиво је, међутим, да се осим на веома импозантном броју споменика у Молдавији уобичајило постављање портала на јужну фасаду и код католичких цркава тог доба. Тако је извесно да се у аустријским земљама на црквеним грађевинама XV века чешће јављао мотив

⁶⁰ На то ми је скренуо пажњу С. Петковић на чему му се и овом приликом захваљујем.

⁶¹ М. Филиповић - Ћ. Мазалић, Манастир Папраћа... На истом месту као и Папраћа, само на северном зиду, првобитно је постојао један портал и на цркви манастира Хопова. Доцније је он зазидан и пробијен онај на јужној фасади који се сада поклапа са папраћким. Али, поред овог, Хопово је имало портал и на бочном северном зиду припрате који је такође позније зазидан. (М. Милошевић - О. Милановић. Црква св. Николе у манастиру Ново Хопово, Рад војвођанских музеја, бр. 4, Нови Сад, 1955, 249-250, Т. II I Т. III).

⁶² P. Henry, Les eglises de la moldavie du nord, texte, Paris, 1930, 107, 129, 143 и 156.

главног портала на јужној страни цркве⁶³. Та новина је доцније могла прећи и границе наших земаља и одразити се и на архитектонском решењу цркве св. Марка у Загребу.

Посебну пажњу на моштаничком главном порталу, као и целој грађевини, привлачи архитектонска пластика. Издигнут на три висока степеника цео портал је хоризонтално подељен на два дела: горњи и доњи (сл. 7). Доњи део је једноставно решен обрадом масивних довратника чија чела у првој, најнижој трећини портала косим усецима у зидну масу прелазе у вертикалне равни које уоквирују двокрилна врата. У горње две трећине то је постигнуто равномерним уништавањем два плитка степена. Прелаз између првог и другог начина изведен је малим троугластим површинама⁶⁴. Горњи део портала је богато украшен пластичним елементима сараценског порекла⁶⁵. Изнад масивног архитравно постављеног надвратника и плитке нише надноси се сплет исламских лукова изведених као и на довратницима степеничастим усецањем једног у другог. Између довратника и ових лукова постављен је са сваке стране по један камени блок облика квадра који замењује капителе и чини прелаз између доњег и горњег дела. Теме чеоне стране највећег лука дотиче лепо профилисан и правоугаоно повијен мали венац, који изједначава ниво зидне масе највишег дела портала са нижим, нешто упуштеним делом. У средини поља над овим венцем стоји декоративна плитка ниша чији горњи део такође краси посувраћени сараценски лук. Све то скупа уоквирава кордонски венац. Он се под правим углом ломи изнад портала и насупрот целој јужној фасади, где је задржао једноставан полукружни пресек, овде је добио да-

⁶³ Lj. Karaman, O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji, Historijski zbornik, Zagreb, 1950, III, 136.

⁶⁴ Овакве троугласте прелазе од подножја портала у горње делове довратника имају још цркве св. Николе на Озрену у Босни и св. Тројице у Овчарско-кабларској клисури. Исти мотив Ћ. Мазалић налази у османлијској архитектури друге половине XVI века у Сарајеву, нпр. на капителу трема Ферхадије џамије (Dj. Mazalić, Stara crkva u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja, 1942, 248).

⁶⁵ Премда се у одређивању стила целе грађевине Сл. Вујасиновић пребадио указујући на њено романско стилско порекло он је, међутим, био и први који је забележио да су „они срцолики фрисови на прозорима и над вратима особина маварског (арапског) стила“ (Сл. Вујасиновић, Нав. дело, 38).

леко богатију профилацију⁶⁶ (сл. 8). У Босни још само један споменик – црква манастира Озрена – имао на овакав начин уоквирен портал⁶⁷.

Други моштанички портал, онај који повезује припрату са наосом, врло је сличан својим пластичним елементима главном порталу само што је нешто скромнијих димензија и једноставније изведен. Најмања и најнеупадљивија врата Моштаница има на источном делу јужне фасаде. Она су водила из олтарског дела цркве напоље и несумњиво су била предвиђена за случајеве изненадних турских напада. И ова вратанца, као и други портали, изнад свог надвратника имају плитку нишу са исламским луком.

Међу живљем моштаничке околине сачувало се предање о томе како су њену цркву раније опасивала три кордонска венца, и како су два доцније отесана⁶⁸. На висини од 1,20 m од тла данас се још виде трагови првог најнижег венца који је доцније уклоњен. И он је, као и данас једини преостали, био широк 16 cm па се у зидној маси целе цркве запажа континуалан низ камених блокова исте ширине. Данашњи кордонски венац се налази на висини од 1,80–1,90 m изнад нивоа земљишта. Лепо, полукружно профилисан он се протеже на целом јужном и две петине источног зида. На северном, западном и већем делу источног зида он је остао недовршен са четвороугаоним профилем. Како је цела грађевина изведена у лако обрадљивом кречњаку сасвим је вероватно да је првобитни грубљи и угласти профил остављан да би се накнадно, по довршетку целе грађевине, брижљивије полукружно израдио. Но, то је, као што се види, остварено само једним делом. Журба мајстора, недостатак средстава или метеж ратних година спречило је да се то и доврши.

Трећи кордонски венац се налазио на много већој висини од земље и пролазио је између надпрозорника и малих тимпанона, са сараценским луком у врху, постављених изнад прозора. Док се на једној фотографији начињеној после разарања манастира у 1875. години

⁶⁶ Кордонски венац се око портала повија и на неким другим грађевинама, нпр. у Влашкој и Буковици код којих је осетан утицај исламске архитектуре. (Ђ. Бошковић, Нав. дело, 309). Такав венац има црква Три јерарха у Iassy (P. Henry, Нав. дело, I, T. LXVIII) и црква Kurtea de Ardješ (K. Hielscher, Roumanie, son paysage, ses monuments, son peuple, Leipzig, Brockhaus, 1933).

⁶⁷ М. Филиповић – Ђ. Мазалић, Манастир Озрен, Споменик САН, CI, Београд, 1951, 108.

⁶⁸ То бележи и Сл. Вујасиновић (Нав. дело 40).

још лепо може уочити један део овог венца на јужној фасади⁶⁹, данас се на самој грађевини може запазити једино низ плитких камених блокова.

Већи број кордонских венаца, после грађевина Моравске стилске групе, имају такође црквене грађевине Влашке и Буковице, настале у XV, XVI и XVII веку. Занимљиво је да се у монументалној и декоративној архитектури средњевековне Србије први кордонски венац који је споља опасивао цркву јавио тек пошто су Турци почели све експанзивније да се шире на Балкану, на цркви Марковог манастира, насталог непосредно пред Маричку битку⁷⁰. Доцније у тзв. Турском периоду кордонске венце је добио већи број грађевина а међу њима и Старо и Ново Хопово⁷¹. У турској архитектури је нарочито код џамија подигнутих на територији Македоније - насупротив оних у Босни које су грађене са тежњом ка једноставности и функционалној пространости - била карактеристична одлика украшавања и хоризонталне поделе фасада већим бројем кордонских венаца⁷². Изгледа да је то из исламске архитектуре, преко архитектуре Моравске стилске групе, заједно са неким другим специфичним обележјима и дошло на зидове Моштанице.

Лепо профилисан кровни венац се на моштаничкој цркви одржао на јужној фасади, и то: источној косини трансепта и источном делу јужног зида. На југоисточном, пак, углу уместо да се повије нагоре и прати косину калкана он се под правим углом ломи надолу и ту се прекида (сл. 9). На целом источном, северном и јужном зиду кровни венац није довршен. Камен је тако притесан да се може видети да је својевремено било предвиђено и прецизно профилисање. Сличан кровни венац са готово идентичним профилем налази се и на јужној конхи. Он се, међутим, на суству певнице са чеоним зидом трансепта изненадно, под правим углом, ломи нагоре.

Два осмострана ступца, на које се ослања сводовље припрате и два слепа кубета, у форми својих капитела исто тако носе чисте одлике исламске архитектуре. Ступци почивају на кубичном базису чије су ивице у горњим деловима срубљене тако да горња раван чини

⁶⁹ Исто, 31.

⁷⁰ Пре тога је Студеница у свом унутрашњем делу имала лепо профилисан венац који је обележавао завршни део мермерног сокла.

⁷¹ М. Кашанин - В. Петровић, Српска уметност у Војводини, Нови Сад, 1927, сл. 8 и сл. 20.

⁷² На то ме је упозорио арх. Хусреф Реџић, доцент Техничког факултета у Сарајеву.

правилан осмоугаоник. Сасвим слично томе изведени су и сами капители само што је њихова нешто мања кубична маса степеничасто зарубљена у доње две трећине. У тим деловима новонастале троугаоне површине оживљене су, као код готово свих џамија, кристаластим саћем (сл. 10)⁷³.

Црква манастира Моштанице на олтарској апсиди никада није имала ни један прозор. То је још једно изненађење њене архитектонске концепције. Свето место код ње је решено као што се у џамијама поставља михраб – са нишом сараценског типа усеченом у зидну масу апсиде. Олтарски простор је код Моштанице осветљаван, поред светлости са тамбура, и по једним прозором на северном и јужном зиду источног травеја. Сви отвори ове цркве су у горњем делу украшени исламским луком па је то случај и са прозорима.⁷⁴ Сараценски лук је ту пласиран на плитко усеченим нишама које се налазе изнад самог правоугаоног отвора и то како на спољним фасадама тако и на унутрашњим деловима прозора (сл. 11). Највећи прозори су постављени на певничке конхе.

У одређивању порекла исламског лука на прозорским отворима може се приметити да се по доласку Турака на Балкан он често јављао као декоративни елеменат у архитектури Молдавије. Њиме су били украшени прозори цркве Манастира св. Ђорђа (Sucevitza) као и Dragomirna-e⁷⁵, а нешто доцније он се јавио у Букурешту и на Stavropoleos цркви⁷⁶. Код нас је у Фрушкој гори црква Новог Хопова на малим горњим прозорима олтарске и певничких конхи имала такве завршетке, а и сви прозори Доње цркве у Сремској Каменици (изузев једног окулуса) су изведен са исламским луком. У Босни је, од исламских споменика врло сличне прозоре моштаничким, знатно доцније, али свакако пре 1587. године, добило Ферхадпашино турбе у Бања Луци. Ту су прозор-

⁷³ Један капител из Гази Хусревбеговог периода готово идентичан овим у припрати Моштанице публикован је неовисно од текста у Споменици Гази Хусревбегове четиристогодишњице, Сарајево, 1932, 84. Но, врло сличне и још данас очуване капители у Сарајеву има и Алипашина џамија.

⁷⁴ После првобитног инсистирања само на порталу Моштанице (у свом Кратком извештају о испитивању старина цркава манастира Озрена, Тамне, Папраће и Ломнице, ГЗМ, Сарајево, 1938, св. 2, 97). Ђ. Мазалић је у одељку о Турском периоду Културне историје Босне и Херцеговине, Сарајево, 1955, 158, први пут обратио пажњу и на њене прозоре.

⁷⁵ P. Henry, Нав. дело, I, Т. LXVIII и Т. IX.

⁷⁶ K. Hielscher, Нав. дело,

ски отвори готово истих димензија и подједнако обликовани са високим пољем које заклапају луци изнад архитравног натпрозорника⁷⁷.

Поред сводова, носећих лукова, портала и прозора утицај турске архитектуре у виду сараценског лука у Моштаници се испољава и у облицима ниша и скривница. Све су оне, било изнутра кад су усечене у зидну масу олтарског простора, наоса и припрате, било кад су изведене на спољним фасадама, увек обликоване са овим елементом. Од босанских манастирских цркава Моштаница је несумњиво имала највећи број ниша и скривница: у олтарском делу – четири (сл. 12), припрати – две и на западној фасади једну. Ова последња, постављена изнад места на коме би се очекивао портал, уједно је и највећих димензија. Увучена у зидну масу и заклоњена високим стаблима липе, управо она је сачувала једини траг живописа: балчак пламеног мача св. Арханђела Михајла.

* * *

Премда се црква манастира Моштанице може сасвим поуздано узети као најилустративнији пример снаге исламских утицаја на српску монументалну и декоративну архитектуру Турског периода у Босни, сигурно је да она хронолошки не представља и њихову прву појаву. Поред могућности првобитне појаве сараценских елемената у објектима изведеним у дрвету данас још није утврђено да ли су они постојали и на неким споменицима источне, средишне и западне Босне, који су изведени у постојанијем материјалу а нису се одржали у свом првобитном изгледу⁷⁸. Обзиром на то да се сви они налазе у оквиру географског просторства које заклапају очувани објекти Папраће, Ломнице, Сарајева, Озрена и Моштанице – где се могу установити утицаји исламске архитектонске пластике – то би се, са разлогом, могло наслутити и код њих⁷⁹. Да би се прецизније сагледао обим утицаја исламске

⁷⁷ А. Бејтић, Бања Лука под турском владавином, Наше старине, I, Сарајево, 1953, 101-102.

⁷⁸ Такав је случај са манастирским црквама Тамне, Возуће, Гостовића, Рмња и извесног броја још неубифицираних грађевина.

⁷⁹ Поред тога од посебног ће интереса бити да се мимо Новог Хопова, Шишатаца и Сремске Каменице – у Војводини, затим Никоља и Св. Тројице – у Овчарскокабларској клисури, на Тврдошу у Херцеговини брижљиво проуче и сви остали архитектоснки споменици Турског периода ових области као и Македоније и Црне Горе и на њима, као и на примењеној уметности обнов-

архитектуре и да би се евентуално могле уочити исте руке појединих група неимара и дунђера на неким споменицима, биће током времена нужно прво врло пажљиво проучити и све објекте архитектонске заоставштине Гази Хусревбегове епохе у Босни. За цркву манастира Моштанице и оне православне грађевине које су настале пре 1557. године у том смислу су од највећег значаја османлијски споменици који су подигнути до средине XVI века, но, о тој архитектури ће се моћи прецизно судити још само према скромном броју од десетак очуваних грађевина⁸⁰.

У деценијама живе грађевинске делатности на прелазу из Гази Хусревбегове епохе у доба велике архитектонске активности обновљене Пећке патријаршије, па и доцније, у Босни су узимале учешћа сасвим разнородне групације грађевинских мајстора. Новија истраживања показују да су се напоредо са радом најпознатијих турских неимара готово по свим насељима одвијале и активности приморских мајстора као и домаћих дунђера⁸¹. Свакако немогуће је прецизно утврдити професионалну припадност као ни крај из кога потичу мајстори који су радили на подизању манастирских цркава у Босни. Али, то није од било какве веће важности. Постоји сасвим реална могућност да су се за извесно време у исте радне групе удружили и турски и приморски и локални мајстори. Лако се може претпоставити сарадња приморских пројектаната са домаћим православним и муслиманским извођачима, као и пратомајстора из круга обновљене Пећке патријаршије са приморским каменарима и исламским дунђерима. Овакве познате симбиозе још у XVIII веку најбоље може да илуструје једна стручна комисија која је 1730. године у Сарајеву вештачила поводом поправке Старе

љене Пећке патријаршије, установе исламски утицаји. Но, то ће бити предмет једног новог далеко обимнијег рада.

⁸⁰ А. Бејтић, Споменици османлијске архитектуре у Босни и Херцеговини, Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином, Сарајево, 1953, св. III-IV.

⁸¹ Ђ. Трухелка, Гази Хусревбег и његово доба, Сарајево, 1912, 63; Вл. Ђоровић, Босна и Херцеговина, 169; Х. Крешевљаковић, еснафи и обрти у старом Сарајеву, Сарајево, 1958, 174; *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, Zagreb, 1959, књ. I, 359.

српске цркве⁸², као и једна група клесара која је 1798. године градила „Латински мост“ у Сарајеву⁸³.

Основна и битна чињеница у свему томе је, уствари, она која казује да су неуобичајене исламске елементе у српску архитектуру манастирских цркава унели они исти мајстори који су били навикнути на те специфичне облике захваљујући истовременом ангажовању и при подизању џамија.

Доласком Турака у Босну зидарска делатност није била прекинута али су освајачи, искористивши је за своје потребе, умели домаћим мајсторима да наметну карактеристике своје архитектуре. И, као што су својевремено културним народима Европе, са експанзијом исламске политичке моћи, на дохват руке долазили нови уметнички елементи који су усавршавали њихове декоративне уметности и смисао за уметнички занат, тако се и у нашим крајевима исламски утицај на архитектонском подручју свео претежно на пластичну декорацију. У основну концепцијску поставку и конструктивна решења он, колико је до сада познато, није задирао⁸⁴. Како су при извођењу наведених споменика грађевински мајстори елементе исламске декорације уносили по инерцији, коју су стекли при раду на турским грађевинама, то исламизација српске архитектуре у Босни није могла имати онај значај који имају свесне уметничке креације. Током свога рада домаћи дунђери су врло често и сасвим случајно напоредо слагали архитектонске појединости које се међусобно стилски и не подносе. Али, иако њихово дело није претстављало најуспешнији естетски склад, у њему се данас свакако може сагледати последњи одјек страних утицаја на српску монументалну и декоративну архитектуру позног средњег века.

⁸² Х. Хаџибеговић, Стара православна црква по турским документима и њеном музеју, Наше старине, Сарајево, 1954, 149.

⁸³ А. Бејтић, Нав. дело, 274.

⁸⁴ Српска монументална архитектура је и од раније познавала слепо кубе (Бањска, МАтејча) и преломљени лук (Градац, Ариље).

Студије о рату и геноциду

Studies of War and Genocide

Kratak pregled memoaristike o sistemu koncentracionih logora Jasenovac

Sandra Lukić

УДК 341.322.5(491.13)"1941/1945"

DOI 10.7251/TOP2016041L

Filozofski fakultet Banja Luka;
viši asistent; sandra.lukic@unibl.rs

COBISS.RS-ID 6054936

Apstrakt: Uprkos činjenici da su podložna različitim uticajima i opterećena brojnim izazovima, sjećanja predstavljaju za istraživače vrijedan istorijski izvor u procesu rekonstrukcije istorijskih događaja. Prva memoarska djela o sistemu koncentracionih logora Jasenovac objavljena su odmah poslije Drugog svjetskog rata i neka od njih bila su zabranjena, neka zanemarena, a neka uklopljena u istorijski narativ poslijeratne Jugoslavije. Jedan dio memoara ugledao je svjetlo dana šezdesetih godina 20. vijeka, dok je jedan dio izašao tek nakon Titove smrti ili nakon raspada zajedničke države. Saznanja koja se dobijaju iz memoaristike veoma značajna su jer govore o svim segmentima života u logoru iz ugla logoraša. Ovaj rad nije mogao uključiti sve memoare koji su do danas objavljeni, imajući u vidu njihov broj i činjenicu da je značajan broj autora objavio i po nekoliko memoarskih djela o sistemu koncentracionih logora Jasenovac. Iz tog razloga ovdje je predstavljen jedan dio memoarskih djela jasenovačkih logoraša koji, prema mom mišljenju, najbolje daje presjek cjelokupne memoaristike o ovoj temi.

Ključne riječi: Jasenovac; logoraši; ustaše; Nezavisna Država Hrvatska; memoaristika

Cilj ovog rada jeste da na jednom mjestu predstavi zainteresovanim istraživačima kratak pregled najznačajnijih, prema mišljenju autora, historiografskih jedinica koje se odnose na sjećanja preživjelih jasenovačkih logoraša (memoaristiku). Prije osvrta na memoaristiku neophodno je uputiti na dvije značajne knjige, autora Jovana Mirkovića (J. Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka – Beograd, 2000) i autora Jovana Ćulibrka (J. Ћулибрк, *Историографија холокауста у Југославији*, Beograd, 2011), koje su polazna osnova za naučno istraživanje i proučava-

nje pitanja sistema koncentracionih logora Jasenovac i istoriografije holokausta u Jugoslaviji.

Knjiga Jovana Mirkovića, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima* sagledava koliko je tema jasenovačkih logora¹ u našoj istoriografiji i publicistici prisutna i kolika je upotrebljivost objavljene istoriografije i publicistike za proučavanje pomenute teme. Autor je predstavio bibliografske jedinice koje su na određen način vezane za jasenovačke logore, objavljene izvore (dokumenta), memoaristiku, članke u zbornicima i štampi, naučne radove, istoriografsku i drugu publicistiku.² Na samom kraju knjige, autor je dao grafičke prikaze analize objavljenih izvora i literature, te bibliografiju objavljenih izvora i literature o jasenovačkim logorima. Iz grafičkih prikaza vide se naslovi po vrstama, vremenu izdavanja i upotrebljivosti za izučavanje sistema koncentracionih logora Jasenovac. Evidentan je porast objavljenih knjiga i članaka od kraja rata do današnjih dana, a najveći porast bilježi se u periodu od 1981. do 1990. godine, nakon čega se bilježi opadanje. Kada se radi o upotrebljivosti knjiga i članaka za izučavanje teme jasenovačkih logora dominantna je sekundarna literatura (opšta istoriografija, studije i prilozi temama, lokalna istoriografija, feljtoni, reportaže i sl.) u odnosu na primarnu literaturu (izvori, memoari, memoarski zapisi logoraša, studije i prilozi temi). Grafički prikaz objavljenih memoara logoraša po dekadama prikazuje porast broja memoara do osamdesetih godina prošlog vijeka, kada se može zapaziti vrhunac, te poslije toga prvo postepen, a zatim osjetan pad.³ Mirković je posvetio desetak stranica memoarskoj literaturi navodeći njihov veliki značaj u slučajevima kada nema dovoljno dokumenata, ali i neophodnost njihove kritičke valorizacije zbog iskaza subjektivno doživljenog: „Za izučavanje teme Jasenovca neophodno je nastaviti s programom daljeg prikupljanja i objavljivanja ovakvih zapisa. Stavljanjem u međuzavisnost datih situacija u ovim sećanjima, postojećih izvora i istoriografski utvrđenih činjenica, složiće se mozaik kompleksnijeg sagleda-

¹ Logorski sistem Jasenovac uspostavile su vlasti Nezavisne Države Hrvatske u avgustu 1941. godine i on je postojao do 2. maja 1945. godine. Prostirao se na površini od 210 km² i sastojao se od pet logora (Krapje, Bročice, Ciglana, Kožara i Stara Gradiška), nekoliko logorskih sabirališta i ekonomija, te mjesta masovnih likvidacija. Logor Ciglana nalazio se u mjestu Jasenovac, pa je često nazvan logorom Jasenovac. prim. autora.

² Autor se u četvrtom poglavlju osvrnuo na književnost i film; prim. autora.

³ Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka - Beograd 2000, 295-328.

vanja i utvrđivanja stvarnih činjenica o jasenovačkim logorima“.⁴ Koliko je pažljivo pristupio navođenju memoarske literature svjedoči činjenica da u toku pisanja ovog rada nisam naišla ni na jedan memoarski naslov koji autor nije naveo.⁵ Mirković je zaključio da ne stoje tvrdnje da o Jasenovcu nema dovoljno napisanog.⁶ Naprotiv, tema Jasenovca jeste jedna od vodećih tema iz perioda Drugog svjetskog rata, ali ne postoji „sistematska, naučna monografska obrada jasenovačkih logora... Njima se bave više, moglo bi se reći, ljudi izvan struke, često upadajući u zamke politikantskog prakticisma, najčešće nacionalno-verskog ekskluzivizma... Tema jasenovačkih logora zahteva stvaralačko istraživački multidisciplinovan pristup, kako bi se ta izuzetno složena struktura jednog istorijskog fakta osvetlila višedimenzionalno“.⁷ Knjiga Jovana Mirkovića nezaobilazna je za svakog istraživača koji namjerava da se bavi sistemom koncentracionih logora Jasenovac ili tema koje dotiču ovaj logorski sistem i Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH).

U svojoj knjizi, *Istoriografija holokausta u Jugoslaviji*, Jovan Ćulibrk pokušao je da dâ odgovor na dva ključna pitanja: „da li su naučnici koji su se bavili holokaustom u Jugoslaviji, posebno oni koji su u Jugoslaviji živjeli, bili svjesni procesa razvijanja kriterijuma-modela za istraživanje holokausta... i da li postoji verzija ovih kriterijuma koja bi se mogla izvesti iz jugoslovenskih specifičnosti u istoriji i istoriografiji holokausta...“.⁸ Zaključio je da „istoriografska“ opsesija genocidom i holokaustom na Balkanu nije dovela do istraživanja holokausta, već je proizvela „opsesiju opsesijom“.⁹ Prema mišljenju autora, ono što je bilo karakteristično za Jugoslaviju nastalu 1945. godine jeste da su Drugi svjetski rat, antifašistička borba i herojski naponi partizana zahvaljujući kojima su okupatori istjerani iz zemlje, te „bratstvo i jedinstvo“ bili glavne teme jugoslovenske istoriografije.

⁴ *Isto*, 99.

⁵ Nakon objavljivanja knjige J. Mirkovića 2000. godine, našla sam svega četiri nova naslova iz oblasti memoaristike koji se odnose na jasenovačke logore, a to su: Бошко Југовић, *Мој џуџ кроз Јасеновац*, Бања Лука, 2000, *Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945*, priredio Josip Kolanović, Zagreb 2003, Bogdan Petković, *Sto trideset pet dana u logoru Jasenovac*, Banja Luka 2008, te Erwin Miller, *Izabran za umiranje*, Zagreb 2004, koja mi, nažalost, nije bila dostupna.

⁶ J. Mirković je naveo u grupi „objavljeni izvori – dokumenta“ 108 jedinica, u grupi knjige 1.106 naslova, te u popisu članaka 1.482 bibliografske jedinice; J. Mirković, *nav. djelo*, 285.

⁷ *Isto*, 286, 287.

⁸ Јован Ћулибрк, *Историографија холокауста у Југославији*, Београд 2011, 14.

⁹ *Isto*, 31.

Autor je utvrdio da je jedan od osnovnih problema u istraživanju holokausta bila arhivska građa, koja je neprekidno seljena, uništavana i pljačkana tokom rata, a o kojoj nije vođeno računa u poratnim godinama. Nakon raskida sa Staljinom 1948. godine,¹⁰ jugoslovensko rukovodstvo je usvajanjem pravnih akata 1948, 1950. i 1952. godine, te osnivanjem Državnog arhiva 1952. godine, počelo da radi na prikupljanju dokumenta.¹¹ Godina 1948. bila je prekretnica jer je raskid sa Staljinom donio više slobode jugoslovenskoj nauci i kulturi, pa samim tim i istorijskim istraživanjima, ali u skladu s postavljenim partijskim okvirima. Istoričari su dobili šansu da pregledaju zapadnoevropske arhive i da traže nove izvore za partijsku istoriju, ali mnogo više su dobili nakon ponovnog uspostavljanja odnosa sa SSSR-om poslije Staljinove smrti kada je pribavljeno nekoliko kontingenata dokumenata. Deceniju nakon raskida sa Staljinom, Sedmi partijski kongres „postavio je jasne smjernice djelovanja u kulturi, a poslije njega počelo je ozbiljno naučno historiografsko i institucionalno istraživanje novije jugoslovenske istorije“.¹² Šezdesetih godina javlja se veliki broj memoara logoraša i svjedoča događaja Drugog svjetskog rata pod uticajem sudskog procesa Adolfu Ajhmanu, visokom oficiru nacističke Njemačke.

Sedamdesetih se desilo „tihu ali stalno i sve češće pojavljivanje teme holokausta u zvaničnoj historiografiji“, o čemu svjedoči literatura koju je Fikreta Jelić Butić koristila za svoju knjigu *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*.¹³ Ranija historiografija holokausta bila je samo dio šireg istraživanja i nije izlazila izvan jasno određenih okvira gdje istoriju rata treba da pišu njegovi učesnici. Do osamdesetih godina 20. vijeka gotovo da nije postojao nijedan aspekt Drugog svjetskog rata i partizanske borbe koji nije bio već obrađen i jugoslovenska historiografija tokom cijelog svog postojanja nije uspjela da se oslobodi ideološke obojenosti. Nakon Titove smrti „desila se eksplozija interesovanja za Drugi svjetski rat, tačnije za njegove prazne stranice, do tada skrivane od strane zvanične jugoslovenske historiografije ili uz njenu pomoć... Teško da je bilo gdje u svijetu napisano tako mnogo o

¹⁰ Jugoslovensko komunističko rukovodstvo željelo je da ojača svoju poziciju u sporu sa Staljinom na sve moguće načine, pa i naučnim putem. Komunistička partija Jugoslavije uspostavila je i Istorijski odsjek na čelu sa Mošom Pijadom, koji je raspoređivao ratna dokumenta po republikama. Pošto ovo pitanje izlazi iz okvira teme, na njega se neću osvrnati; prim. autora.

¹¹ Državni arhiv je otvoren za istraživače tek 1958. godine; J. Ђулибрк, *nav. djelo*, 57.

¹² *Isto*, 80.

¹³ *Isto*, 81.

genocidu s toliko malo znanja o tome šta genocid zapravo jeste".¹⁴ U drugoj polovini osamdesetih ponovo nastaje veliki broj memoara logoraša, a autor negira da je postojao nedostatak ili nedostupnost arhivskih izvora, kako su to tvrdili naučnici, pravdajući nedostatak sinteza o Jasenovcu: „Uvid u studiju istoriografije o Jasenovcu Jovana Mirkovića pomoći će nam da shvatimo obim materijala nagomilanog sedamdesetih koji je čekaao da bude iskorišten za istraživanje genocida i holokausta".¹⁵ Devedesete godine obilježio je „nacionalizam nepoznate prirode“, zloupotreba holokausta i genocida, te istorijski revizionizam: „Dok je pitanje krivice za holokaust i genocid u Drugom svjetskom ratu u socijalističkoj Jugoslaviji bilo izbjegavano ili njime manipulirano, u krugovima hrvatske emigracije razvila se jaka tendencija da se ne suočava s krivicom, nego da se nacionalna prošlost između 1941. i 1945. godine pokuša oprati".¹⁶ Nauka je sada bila zaokupljena novim sukobom, a istraživanje holokausta potisnuto je u drugi plan.

Autor je analizirao istoriografiju holokausta i njenu društvenu ulogu i u državama koje su nastale raspadom Jugoslavije, a na samom kraju dao tri primjera istoriografije holokausta u Jugoslaviji.¹⁷ Naglasio je da su najznačajnije prepreke u istraživanju holokausta vrijeme proteklo između događaja i istraživanja, te loše stanje arhivskih i drugih izvora. Ipak, zaključio je da su se istoriografija holokausta i kriterijumi istraživanja holokausta u Jugoslaviji i državama koje su nastale njenim slomom razvijali postepeno, te da su se stekla određena naučna saznanja i rezultati koji nam govore da je istoriografija holokausta u Jugoslaviji došla do puta „zrelosti“ i „ukrštanja“ s istoriografijama holokausta izvan njenih granica.

Memoaristika predstavlja značajan izvor za proučavanje sistema jasenovačkih logora. Jovan Mirković je s pravom podijelio memoaristiku na memoare neposrednih aktera i na sjećanja sudionika u Drugom svjetskom ratu, kroz čije zapise se dolazi do relevantnih podataka.¹⁸ U ovom radu ću se baviti prvom grupom, tj. memoarima neposrednih aktera. Knjiga „Konzentracioni logori“, koja je izašla u izdanju Vjesnika 1944. godine, govori o

¹⁴ *Isto*, 85.

¹⁵ *Isto*, 82.

¹⁶ *Isto*, 123.

¹⁷ Tri aspekta istoriografije holokausta u Jugoslaviji - Ivo Goldštajn sa Slavkom Goldštajnom: Holokaust u Zagrebu, Muharem Kreso: Nacističko konačno rješenje jevrejskog pitanja u okupiranim zemljama Zapadnog Balkana 1941-1945 i Jirgen Graf, Mit o holokaustu; *Isto*, 141-185.

¹⁸ J. Mirković, *nav. djelo*, 99.

stravičnim zločinima koje su počinile ustaše u sistemu jasenovačkih logora.¹⁹ Ona sadrži priloge nekoliko autora: Ešref Badnjević „Kroz ustaške tamnice i logore“, dr Mladen Iveković „Krv teče potocima“, Ante Miljković „Nožem i maljem“, dr Zvonko Tkalec „Stara Gradiška“ i Ruža Rupčić „Ženski logor Stara Gradiška“. Autori su opisali zločine kojima su svjedočili navodeći imena i biografije odgovornih zločinaca i koljača, te imena brojnih žrtava čijim su egzekucijama svjedočili.²⁰ Memoarsko djelo *Jasenovački logor* ljekara Nikole Nikolića opisuje prilike u Jasenovcu od 12. jula 1942. godine, kada je Nikolić doveden u logor kao politički logoraš, do februara 1943. godine kada je zajedno s trojicom kolega na zahtjev njemačkih vlasti razmijenjen za Nijemce koje su zarobili partizani. Važnost ovog memoarskog djela je u tome što je pisano neposredno poslije događaja kojima je autor svjedočio, ali s druge strane ovo djelo oslikava i političku korektnost u tadašnjoj Jugoslaviji, pošto autor već u predgovoru stavlja paralelu između logora koje su osnovale ustaše u Hrvatskoj i „četničko-kraljevski nedićevci“ u Srbiji,²¹ te insistira i na stradanju nesrpskog stanovništva u jasenovačkim logorima.²² Opisao je unutrašnju organizaciju logora, hronologiju dešava-

¹⁹ Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb, ZKRZ, 3x /opći urudžbeni zapisnik/, br. 418. Opšta - za zločince iz Jasenovca i Stare Gradiške. Knjiga nije dostupna, a navedeni arhivski dokument na nekoliko stranica predstavlja dijelove knjige.

²⁰ Navedeni su sljedeći zločinci: Maks Luburić, Ivica Matković, Ljubo Miloš, Miroslav Filipović Majstorović, Jere Maričić, Joso Matijević, Ivica Brkljačić, Marko Pavlović, Dragutin Pudić, Mile Orešković, Ante Vrban, Nikola Gagro, Nikola Gadžić, Stipan Bosak, Dragan Gašparović, Stanko Bevanda, Hinko Pičili, Branko Cividini, Ćoro Grubešić (nije navedeno ime već samo nadimak Ćoro), Mirko Runjaš, Krešo Majić, Branko Slipčević, Ilko Buhovac, Ljubo Vidaković, Barbarić (nije navedeno ime), Rubinić (nije navedeno ime), Pero Brzić, Ante Mandić, Marinko Polić, Ilišković (nije navedeno ime), Žile Friganović (nije navedeno ime već samo nadimak Žile), Nikola Hirsberger, Šimun Buntić, Markotić (nije navedeno ime), Ilja zvani Stric (nisu navedeni ime i prezime već samo nadimak), Tihomir Kordić, Josip Stojčić, Milka Pribanić, Maja Buždon, Nada Luburić - Šakić, Božica Obradović, Sirovatka (nije navedeno ime) i Horvat (nije navedeno ime), te njihovi pomoćnici: Luka Čop, Jakov Ciprijanović, Stipe Prpić, Dinko Šakić, Josip Čupić, Ante Zvinušić, Jerko Jurišić, Ivan Halilović, Ivan Čačić, Nikola Čačić, Džogić (nije navedeno ime), Vrloček (nije navedeno ime), Boto (nije navedeno ime) i Čizmešija (nije navedeno ime); HDA, Zagreb, ZKRZ, 3x /opći urudžbeni zapisnik/, br. 418. Opšta - za zločince iz Jasenovca i Stare Gradiške, 1-8.

²¹ Nikola Nikolić, *Jasenovački logor*, Zagreb 1948, 6.

²² Na početku svoje knjige autor je napisao: „Poslije masovnih ubistava Srba 1941, počeli su 1942. dovoditi sve više Hrvata u logor... Tako je jasenovački logor postao mjesto masovnih ubistava i hrvatskog naroda“. Autor je pisao da su musli-

nja, masovne i pojedinačne likvidacije, načine na koje su sprovedene, kao i sopstvene utiske o „krvnicima i krvničkim slugama“, navodeći kakva je bila njihova beskrupuloznost i brutalnost. Značajni su podaci i objašnjenja ovog logorskog ljekara o svim vrstama bolesti, pa čak i duševnim, od kojih su patili logoraši. Osim sjećanja, autor je u svoje djelo unio brojne istorijske činjenice i podatke do kojih je došao.²³ Sličan pristup autor je imao i u knjizi *Kozaračka djeca - Jasenovački logor*.²⁴ Ova knjiga opisuje većim dijelom „zločin infanticida“ dok je drugi, manji, dio posvećen spasavanju djece s Kozare. Autor je detaljno opisivao dovođenje djece u logor, te životne uslove kojima su bili izloženi: „Djeca su gledala pred sobom samo nož, malj, sjekiru i ustaške koljačke maske, sanjala o puri, o pogači, o majci, o slobodi“.²⁵ Kroz sudbinu nekoliko djece prikazao je svu tragediju Jasenovca, ali takođe je prikazao i „požrtvovane spasioce“ koji su pripadali svim društvenim slojevima: „Prva je za užasnu sudbinu djece sa Kozare u starogradiškom logoru saznala sestra Monika Štampalija²⁶ i ta vijest se brzo raširila... Tada je počela jedna od najdramatičnijih utrka u povijesti naše zemlje! Utrka između hrvatskog narodnog srca i ustaškog zvjerstva... utrka između života i smrti ne samo te nesretne djece nego i nas samih...“.²⁷ Knjiga daje utisak djeli-mične apologije hrvatskog naroda, koji u strahu za ličnu egzistenciju nije mogao da pomogne logorskim stradalnicima. Autor je u knjigu uvrstio nepotpun spisak Zagrepčana koji su spasavali kozaračku djecu,²⁸ te fotografije

manski radnici i intelektualci podnijeli „najteža mrcvarenja i mučenja koje je uopće moglo ljudsko biće pretrpjeti“; *Isto*, 11.

²³ Posebno se osvrnuo na zlodjela Miroslava Fillipovića Majstorovića, Ljube Miloša, Maksa Luburića i još nekolicine ustaša. Autor je pisao i o onome što se dešavalo u Jasenovcu nakon njegovog izlaska iz logora, što umanjuje vrijednost njegovog djela, a knjigu završava opisom proboja logoraša. U prilogu je dao dvije skice, Gigantske nekropole Jasenovačkog logora - topografije lokaliteta, i Logora Jasenovac 1942. godine, te fotografije nastale nakon rušenja logora; prim. autora.

²⁴ N. Nikolić je naveo: „Nova pokoljenja trebaju upoznati i nikad ne zaboraviti uzvišenu plemenitost hrvatskog naroda koji je goloruk jurišao na nacističke šmajserere i ustaške noževe, otimljući im iz ruku djecu svoje braće Srba sa slavne Kozare“, Nikola Nikolić, *Kozaračka djeca, Jasenovački logor*, Zagreb 1980, 7.

²⁵ *Isto*, 21.

²⁶ Časna sestra Monika Štampalija poticala je iz partizanske porodice iz Biograda na Moru, koja je brojala 25 članova, od kojih je nekoliko poginulih boraca Narodnooslobodilačke borbe; *Isto*, 83.

²⁷ *Isto*, 82, 87.

kozaračke djece i njihovih spasilaca, između ostalih Kamila Breslera i Diane Budisavljević, čijim aktivnostima je Nikolić posvetio značajnu pažnju.

Dnevnik Diane Budisavljević 1941-1945, memoari su Austrijanke, rođene Obekser, udate za Srbina, dr Julija Budisavljevića, profesora hirurģije na Medicinskom fakultetu u Zagrebu, koja je od 1919. godine ęivjela u Zagrebu, a u toku rata sprovodila akciju spasavanja i zbrinjavanja pravoslavne djece i njihovih majki iz ustaških logora.²⁹ Podstakla ju je činjenica da „za progonjene pripadnike pravoslavne vjere nije u Zagrebu postojala nikakva akcija pomoći“.³⁰ *Dnevnik* je prikaz rada „Акције Diane Budisavljević“,³¹ koji je autorka pisala na njemačkom jeziku, navodeći hronološki aktivnosti koje je sprovodila s ciljem spasavanja što većeg broja djece, njihovog smještaja i његе u odreђenim institucijama u Zagrebu, „kolonizacije“ djece, tj. smještaja djece u seoske i gradske porodice, te pronalazjenja njihovih roditelja. Prvi zapis Diane Budisavljević datiran je 23. oktobra 1941. godine, kada je pokušala saznati kako se može pomoći logorašima pravoslavne vjere.³² Aktivnosti na pomoći započele su 27. oktobra iste godine, dok je posljednji zapis o Акцији datiran 2. maja 1945. godine.³³ Tokom akcije spasavanja Diana i њени saradnici, između ostalih arhitekt Marko

²⁸ N. Nikolić je napisao da na spisku nema imena požrtvovanih zagrebačkih ljekara i medicinskog osoblja, građana iz provincije, te ličnosti iz ilegalnih centara koji su takoђе učestvovali u spasavanju kozaračke djece; *Isto*, 130.

²⁹ U Predgovoru Josip Kolanović je napisao da je inicijativa za objavljivanje *Dnevnika* potekla više od deset godina prije nego što je *Dnevnik* ugledao svjetlo dana, a to znači da se o objavljivanju *Dnevnika* razmišљalo početkom devedesetih godina prošlog vijeka. U pripremi za izdavanje *Dnevnika* veliku podršku i pomoć dala je unuka Diane Budisavljević, Silvija Sabo, koja je sačuvala bogat arhiv svoje bake i izvršila prevod *Dnevnika*; prim. autora.

³⁰ *Dnevnik Diane Budisavljević 1941-1945*, 13. Jevrejskim logorašima donekle je uspijevala pomoći Jevrejska opština, o čemu piše i Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001.

³¹ *Dnevnik Diane Budisavljević 1941-1945*, 7.

³² U *Dnevniku* se za Srbe koristi termin „pravoslavni“; prim. autora.

³³ *Dnevnik Diane Budisavljević 1941-1945*, 13, 15, 166. Najveći broj zapisa zabilježen je tokom 1942. godine, ali u *Dnevniku* postoji i nekoliko zapisa koje ne spadaju u ratni period, već se odnose na period od oslobođenje do 7. februara 1947. godine. Diana je navela da je 28. maja 1945. godine na zahtjev Ministarstva socijalne politike morala predati kartoteku i fotografije Акције, koje su se odnosile na spasenu djecu. Aktivnosti Diane Budisavljević prevazilaze okvir teme i zbog svog značaja zahtijevaju posebnu istraživačku pažnju. O *Dnevniku Diane Budisavljević* detaljno je pisao u svom radu Милан Кољанин, „Акција Диана Будисављевић“, *Токови исђорје*, 2007, 191-207.

Vidaković, inženjer Đuro Vukosavljević, pedagog i socijalni radnik Kamilo Bresler, pokazali su nevjerovatnu humanost, hrabrost i odlučnost u spasavanju djece i majki logoraša, te su nadljudskim naporima i u nemogućim uslovima pomagali svima onima za koje su saznali da im je pomoć bila neophodna. Akcija je prvobitno uključila pripadnike pravoslavne vjere, mahom obične ljude koji su često željeli da njihova pomoć bude anonimna, ali Diana je kasnije tražila pomoć i od Jevrejske opštine, Crvenog krsta i Karitasa. Najviše je zbrinuto kozaračke djece iz logora Stare Gradiške, Mlake i Jablanca, a *Dnevnik* navodi stravične utiske Diane Budisavljević kada je vidjela djecu u Staroj Gradišci čije su majke mahom već bile ili ubijene ili odvedene na prisilni rad u Njemačku: „Na podu su sjedila ili ležala neopisivo mršava mala djeca. Svakom djetetu se već mogla nazrijeti smrt u očima... Debelo crijevo im je visilo, bili su puni muha... Nošeno devet mjeseci, u bolu rođeno, s oduševljenjem pozdravljeno, s ljubavlju njegovano i odgajano, a onda - Hitler treba radnike, dovedite žene, oduzmite im djecu, pustite ih da propadnu; kakva neizmijerna tuga, kakva bol“.³⁴ Pisala je o sastancima s visokim zvaničnicima NDH i njemačkim oficirima navodeći odbijanja, prazna obećanja, ali rijetko i iznenađujuću podršku pojedinaca. *Dnevnik* sadrži osamdeset priloga koji obuhvataju popise djece iz određenih transporta, dopise, potvrde, molbe, dozvole i putne naloge nastale tokom Akcije, biografiju Diane Budisavljević na hrvatskom i njemačkom jeziku i dio *Dnevnika* na njemačkom jeziku.

Knjiga Đorđa Miliše³⁵ *U mučilištu - paklu Jasenovac*, objavljena u Zagrebu 2011. godine, preštampano je izdanje knjige istog naziva, objavljene u Zagrebu 1945. godine, a zatim zabranjene i spaljene.³⁶ Ovo memoar-

³⁴ *Dnevnik Diane Budisavljević 1941-1945*, 71, 72.

³⁵ Mario Kevo, pisac predgovora, naveo je da Đorđe Miliša rođen u hrvatskoj porodici u Drnišu 1896. godine. U knjigu rođenih upisan je kao Jure ali kasnije je promijenio ime u Đorđe jer je, navodno, postao orijunaš, tj. pristalica ideje o jugoslovenskoj naciji. Bio je zanesen idejom stvaranja zajedničke države Srba i Hrvata pa ga je Austrougarska za vrijeme Prvog svjetskog rata osudila na smrt u odsustvu. Novinarstvom se počeo baviti 1926. godine i do početka rata radio je u redakciji *Novosti* u Zagrebu. Za vrijeme rata tri godine proveo je u logorima Jasenovac i Stara Gradiška. Od 1948. do 1953. godine, kada je penzionisan, radio je u redakciji *Vjesnika*. Umro je 1973. godine u Zagrebu; Đorđe Miliša, *U mučilištu-paklu Jasenovac*, Zagreb 2011, predgovor VII, VIII.

³⁶ M. Kevo napisao je u predgovoru da postoje brojne teorije o motivima zabrane knjige Đorđa Miliše, koja je odmah poslije rata štampana u vlastitom izdanju autora, ali da je istorijska činjenica da je knjiga sudski zabranjena 6. februara 1946. godine iz razloga što je Miliša dao „blagu sliku o Jasenovcu i njegovim

sko djelo pisano je neposredno poslije rata, te je iz tog razloga dragocjeno za proučavanje sistema jasenovačkih logora. Miliša, po profesiji novinar, pokazao se kao darovit pisac, te njegovi zapisi imaju ne samo istorijsku već i književnu vrijednost, iako je autor napomenuo: „Sve što se piše i uopće napiše o logoru Jasenovcu, tek može biti blijeda slika, nimalo uvećana, već samo nikad dovoljno i ukupno prikazana“.³⁷ Međutim, ono što baca sjenu na ove memoare jeste činjenica da je Miliša pisao i o događajima u Jasenovcu i Staroj Gradišci kojima nije svjedočio. Uhapšen je 21. aprila 1941. godine, deportovan je kao politički logoraš u Jasenovac, pa Staru Gradišku, gdje je ostao do kraja 1943. godine. Opisao je izgled oba logora, ustašku hijerarhiju, uslove života i rada logoraša, strahote mučenja i likvidacija, te svoja zapažanja o nekoliko najozloglašnijih ustaša ili kako ih je autor nazvao „najvećih krvoloka“, koji su, prema njegovim riječima, sačinjavali „upravu samog pakla“.³⁸ Iznio je podatke o likvidaciji oba logora, probou logoraša, te jedno poglavlje posvetio „posebnim strahotama i individualnim užasima u ukupnom paklu“, koje je prizvao u svom sjećanju zaključivši: „Samih zbiivanja, strahote i užasa u paklu Jasenovcu bilo je bezbroj, da bi se s njima

akterima“. U vezi s ovim pitanjem, M. Kevo se pozvao na knjigu Ljube Bobana, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, sv. 3, Zagreb 1990. U prilog Milišinom pisanju o postojanju „zatočeničke biblioteke, priređivanju nogometnih utakmica, glazbenih priredaba ili kazališnih predstava“, M. Kevo je naveo da je takva saznanja dobio i Julius Šmidlin, stalni predstavnik Međunarodnog odbora Crvenog krsta, koji je bio akreditovan kod vlasti NDH i nacionalnog društva Hrvatskog Crvenog križa, tokom svoje posjete Jasenovcu 1944. godine. M. Kevo je mišljenja da su uslovi u logoru bili poboljšani ali da su iza toga stajale namjere ustaša da uvjere zapadne saveznike da se NDH pridržava Ženevske konvencije. M. Kevo je zaključio da se Milišina sjećanja „nisu uklapala u općeprihvaćenu definiciju pojma logor, osobito ako je u pitanju bio logor Jasenovac, odnosno logor iz tzv. jasenovačkog mita koji je tek počeo živjeti svojim neovisnim životom“ ali da je najbolje ne opterećivati čitaoce razlogom zabrane; *Isto, predgovor IX-XII*. Teško je pronaći razloge zabrane knjige ali ono što primjećujem jeste da knjiga Milka Rifera, *Grad mrtvih – Jasenovac 1943*, izdata godinu dana nakon Milišine, nije bila zabranjena, iako autor takođe spominje „kulturni život“ u logoru navodeći nogometne utakmice, priredbe i sl. Na osnovu istraživanja koje sam sprovela tokom izrade master teze pod nazivom *Sjećanja preživjelih logoraša iz Bosanske Krajine i historiografija o Jasenovcu* (odbranjen na Filozofskom fakultetu u Beogradu 2015. godine), mišljenja sam da, i ukoliko je postojao bilo kakav „kulturni život“ u jasenovačkim logorima, njemu nisu imali pristup svi logoraši već samo oni privilegovani.

³⁷ Đ. Miliša, *nav. djelo*, 10.

³⁸ *Isto*, 63.

moglo sadržajno ispuniti brojne knjige, i sve bi bile vrijedne, da se što bolje vidi istina i s njom patnje čovjeka“.³⁹

U memoarima Milka Rifer, *Grad mrtvih Jasenovac 1943* (Zagreb 1946)⁴⁰ opisan je period od oktobra 1942. do oktobra 1943. godine, koji je autor kao politički logoraš proveo u logoru Jasenovac. Knjigu je započeo u Beču, nastavio u Zagrebu, a završio u Borovu u jesen 1945. godine, te ju je posvetio svojim prijateljima Branislavu Brani Koniću i Marku Loršiju, koji su mučenički ubijeni u logoru. Sjeća se da je na putu prema Jasenovcu pročitao u novinama članak pod nazivom „Jasenovac nije sanatorij, a nije ni mučilište“ gdje je između ostalog pisalo: „Napravljen je veličanstveni plan, koji bi trebao Jasenovac pretvoriti u pravi industrijski kombinat... Dužnost izgradnje Jasenovca imaju logoraši, koji će na taj način ispraviti svoje 'zločine' učinjene prema domovini. Jasenovac je ujedno i politička škola, koja iskreno želi da 'političke zatočenike' izliječi od svih otrovnih političkih pogleda i ideologija...“.⁴¹ Opisao je svoju obeshrabrenost kada je ušao u logor u kome nije bilo ničega sličnog onome što je novinski članak pisao. Tokom godinu dana provedenih u logoru, Rifer je obavljao različite dužnosti kao što su pisar ciganskog logora, bolničar, te pisar obrtne grupe i imao je mogućnost da sagleda sve aspekte života koji su živjeli logoraši izmučene fizionomije, često s lancima na nogama, mrcvareni i neprestano izloženi teškom radu i bestijalnosti ustaša, gladni, žedni i bolesni, čekajući da budu likvidirani ili da umru od bolesti i iscrpljenosti. Interesantni su podaci koje autor daje o Romima i njihovoj teškoj sudbini, navodeći imena dvojice posljednjih Roma u logoru Jasenovac. Autor je u jednom poglavlju pomenuo da je kulturni život logoraša unaprijeđen dolaskom Brkljačića⁴² za zapovjednika lo-

³⁹ Isto, 319; Na kraju knjige autor je najavio drugi dio knjige pod nazivom „Psihologija mučilišta - pakla Jasenovca“ u kojoj je imao namjeru da piše o „pitanju bolesti zatočenika u paklu“.

⁴⁰ Izdanje Milko Riffer, *Grad mrtvih - Jasenovac 1943*, Zagreb 2011, nije mi bilo dostupno, te sam koristila knjigu iz 1946. godine. U kritičkim osvrtima na koje sam naišla u medijima, a odnose se na novo izdanje Riferove knjige, naglašeno je da je riječ o dopunjenoj verziji rukopisa koja je uključila dijelove izbačene 1946. godine prema zahtjevu tadašnjih vlasti. Nažalost, ove tvrdnje nisam mogla provjeriti iz gorenavedenog razloga.

⁴¹ Milko Riffer, *Grad mrtvih Jasenovac 1943*, Zagreb 1946, 19, 20. Članak pod naslovom „Jasenovac nije mučilište, a ni oporavilište“ spomenuli su i Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb 1966, 53-56; Драго Х. Чолаковић, *Јасеновац 21 VIII 1941/ 31 III 1942*, Сарајево 1948, 90-95.

⁴² Ivica Brkljačić rođen je 1917. godine u Brušanima. Teologiju je završio u Zagrebu 1914. godine. Nakon proglašenja NDH pristupio je ustaškom pokretu. Kratko

gora, te da su se logoraši „za slobodnog vremena bavili i sportom: odbojkom i nogometom“.⁴³ Rifer, oslobođen u oktobru 1943. godine, prisjetio se tog srećnog dana: „U svojoj sreći mislio sam samo na sebe. Zaboravio sam, da iza mene ostaju preko dvije hiljade logoraša... Da, većina će ostati ovdje, u ovom paklu, krematoriju, klaonici, živoj grobnici, najvećem gradu Hrvatske, velegradu mrtvih, gdje hodaju još samo živi mrtvaci...“⁴⁴

Jedan od prvih memoara o jasenovačkim logorima napisao je Ilija Jakovljević.⁴⁵ Njegovo djelo *Konclogor na Savi* pisano je po izlasku iz logora, a zaključeno je u proljeće 1943. godine. Autor nije bio sasvim zadovoljan onim što je napisao, smatrajući da knjizi nije uspio dati zadovoljavajući umjetnički oblik: „No, nije mi bilo moguće vraćati se tekstovima koji bi me

je upravljao logorom Stara Gradiška, a od kraja marta 1943. godine do aprila 1944. godine upravljao je logorom Jasenovac. U maju 1945. godine zarobljen je kod Maribora, saslušan pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje ratnih zločina i predat Vojnom sudu Komande grada Zagreba; *Tko je Tko u NDH, Hrvatska 1941-1945*, priredili Zdravko Dizdar, Marko Grčić, Slaven Ravlić i Darko Stuparević, Zagreb 1997, 49. Vojni sud Komande grada Zagreba osudio je 14. juna 1945. godine Brkljačića zbog „ratnog zločina“ na kaznu smrti vješanjem. Ova presuda je izvršena; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946: Dokumenti, Zagreb i središnja Hrvatska*, priredili: Vladimir Geiger, Mate Rupie, Mario Kevo, Egon Kraljević, Zvonimir Despot, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2008, 644.

⁴³ M. Riffer, *nav. djelo*, 141. Napominjem da ovakve podataka nisam našla ni u jednom objavljenom memoarskom zapisu osim kod Đ. Miliše i M. Riferu; prim. autora.

⁴⁴ M. Riffer, *nav. djelo*, 189.

⁴⁵ Ilija Jakovljević rođen je 1898. godine u Mostaru. Bio je romansijer, pripovjedač, pjesnik i publicist, koji je uređivao listove kao što su *Luč*, *Narodna politika*, *Hrvatska obrana* i *Suvremenik*. Doktorirao je pravo u Zagrebu 1929. godine, a od 1931. godine vodio je samostalnu advokatsku kancelariju u Zagrebu. Bio je aktivan u javnom životu međuratne Jugoslavije, a od 1940. godine predsjednik Društva hrvatskih književnika. Kao član Hrvatske seljačke stranke odbio je da saraduje s ustaškim režimom i zbog toga je zatvoren u logor u Staroj Gradišci u periodu od oktobra 1941. godine do decembra 1942. godine. U logoru je napisao zbirku poezije *Lirika nevremena*, te je radio na romanu iz hercegovačkog života i krišom pravio zapise o logoru u Staroj Gradišci od kojih je nastala knjiga *Konclogor na Savi*. Pristupio je partizanskom pokretu 1944. godine, ali se 1945. godine razišao s komunističkim vlastima. U maju 1948. godine komunističke vlasti su ga uhapsile i nakon pet mjeseci preminuo je pod nerazjašnjenim okolnostima u komunističkom istražnom zatvoru u Zagrebu; *Tko je tko u NDH...*, 168, Ilija Jakovljević, *Konclogor na Savi*, Zagreb 1999, 345.

uzbuđivali... To je najviše što sam u ovim prilikama mogao dati“.⁴⁶ Jakovljević je naglasio da njegov rukopis nije hronika, te da se ne drži vremenskog redoslijeda već piše kako se čega prisjeti. Djelo je objavljeno posthumno 1999. godine, a kako je napisao pisac pogovora Ivan Lovrenović, Ilija Jakovljević bio je „književno ostvaren“ tako da *Konclozor na Savi* podsjeća na roman. Jakovljević je odveden u logor Stara Gradiška kao politički logoraš u oktobru 1941. godine i tu je ostao do 17. decembra sljedeće godine. Imao je relativno povlašćen položaj u logoru i mogućnost komunikacije s ustašama. Tako je dobio dozvolu da piše pa su nastale i bilješke o boravku u logoru koje je uspio prokrijumčariti. Jakovljević, visokog intelekta, moći zapažanja i pronicljivosti, shvatio je pozadinu ustaške zločinačke ideologije. Pisao je o sudbinama ljudi u logoru, mučenjima i likvidacijama, strahotama ubijanja i zagušivanja djece ciklonom: „Logorski su krvoloci jurili iz jednog zločina u drugi... Možda će netko ipak upitati, kako to da su se u takva djela mogli upustiti primitivni seljaci koji se plaše Boga i njegova groma, kako su se mogli odati zločinačkom zanatu čak i Božji svećenici“.⁴⁷ Svjedočio je stradanju kolega književnika Mihovila Pavleka Miškina i Grgura Karlovčanina. Međutim, njegove bilješke ne pružaju potpunu sliku logorskog života zbog već ranije pomenutog njegovog povlašćenog položaja, te činjenice da je izašao iz logora krajem 1942. godine. Na samom kraju knjige nalaze se vrijedni prilozi kao što su nekolicina fotografija, pisma, dopisnice, popis sadržaja jednog od paketa koje je Jakovljević primio u Staroj Gradišci, logoraški broj i smrtovnica Ilije Jakovljevića.

Knjigu *Jasenovac 21 VIII 1941/ 31 III 1942*, autor Drago H. Čolaković posvetio je bezbrojnim žrtvama fašizma, a u uvodnom dijelu napisao je: „Ima drugova i po godinama mlađih i intelektualno jačih... Oni ćute. A zašto ćute – nije mi poznato“.⁴⁸ Uhapšen je 1. avgusta 1941. godine u rodnoj Bijeljini i odveden u logor Gospić, a 29. avgusta iste godine u logor Krapje u Lonjskom polju, u kome su osnovana prva dva logora sistema koncentracionih logora Jasenovac, Krapje i Bročice. Nakon što su logori u Lonjskom polju likvidirani zbog poplava, Čolaković je prebačen u Ciglanu, često nazivan Jasenovac jer se nalazio kilometar i po od centra mjesta Jasenovac. Pisao je o patnjama logoraša i svakodnevnim likvidacijama: „Strašan teror počеше provoditi ustaše, kao da su svi poludjeli. Zatočenici, kad polaze ujutru na rad, pozdravljaju se kao da se više nikada neće vidjeti, jer se mnogi od njih

⁴⁶ I. Jakovljević, *nav. djelo*, 5,6.

⁴⁷ *Isto*, 329.

⁴⁸ Д. Х. Чолаковић, *nav. djelo*, 7.

zaista ne vrati doveče živ u logor“.⁴⁹ Deportovan je u logor Stara Gradiška 25. marta 1942. godine, a nakon nekoliko dana vraćen je u Jasenovac. Oslobođen je 31. marta 1942. godine zajedno s bratom i tada su prebačeni u Srbiju, te predati Komesarijatu za izbjeglice. Tokom osam mjeseci u logoru, Čolaković je izgubio četrdeset kilograma. Knjigu je pisao neposredno poslije rata i njegovo sjećanje je dragocjeno jer se sjeća imena ljudi koji su bili u logoru, njihovih životnih priča i načina na koji su okončali živote. U dodatku, autor je prema svom sjećanju dao objašnjenja vezana za strukturu logora, imena i prezimena ustaša zajedno s njihovim titulama, te imena i prezimena logoraša zajedno sa njihovim mjestom porijekla i u nekim slučajevima predratnim zanimanjima.

Memoarsko djelo *Zakon bezakonja* Mate Kudumije govori o tome kako je Kudumija uhapšen u grupi komunista u julu 1941. godine i optužen da je bio u prijateljskim odnosima s Vilimom Galjerom,⁵⁰ te zbog toga osuđen na pet mjeseci zatvora i time postao kandidat za Jasenovac. Dok je bio zatočen u jednoj ćeliji u sklopu Redarstvenog ravnateljstva, pitao je jednog ustašu da li nešto zna o Jasenovcu, a ovaj je odgovorio: „O, kako ne. Pratio sam tamo ljude. Ah! Odanle se živ ne izlazi. Ljudi rade u vodi, jedu vodu, u vodi spavaju. A ta kiša, potopit će ih sve“.⁵¹ Sjeća se da su logoraši u Jasenovcu bili gladni i žedni, smješteni u užasnim uslovima, mučeni i prebijani svakodnevno: „Isprebijani zatočenici vuku se kao teški ranjenici. Trebalo bi ležati, a u baraci se ne smije, u bolnici je opasno, jer iz nje noću odvođe u jame. U bolnicu je odlazio onaj koji se više nije mogao držati na nogama, a vrlo rijetki su prezdravili i izašli na vlastitim nogama“.⁵² Grobari su imali pune ruke posla jer su ljudi umirali svaki dan usljed bolesti ili likvidacije. Nakon nekog vremena Kudumija je prebačen u Staru Gradišku: „Kula... Mi smo ispunili čitavo lijevo krilo dok je desno bilo nastanjeno ženama sa decom... Mogli smo vidjeti čitavu galeriju nesretnica, mladih, starih, iznemoglih, još držećih, gladne djece, oči i lica u groznici, tuzi i očaju, i ta lica su govorila više nego plač djece, koju se više nije dalo miriti ni tješiti“.⁵³ Tuga je obuzela Kudumiju kada je vidio nepregledne grupe ljudi koji su dovedeni s Kozare. Strahovito su se logoraši borili sa zaraznim bolestima, mučenjem, odvođenjem u samicu i strahom od svakodnevnih nastupa koji su odlučivali

⁴⁹ *Isto*, 66.

⁵⁰ Vilim Galjer bio je poštanski službenik, zagrebački ilegalac, partizan, narodni heroj Jugoslavije.

⁵¹ Мато Кудумија, *Закон безакоња*, Београд 1959, 18.

⁵² *Isto*, 43.

⁵³ *Isto*, 61.

o njihovoj sudbini. Iako osuđen na pet mjeseci, Kudumija je proveo više od dvije godine u logoru. Naveo je da odluke Ustaške nadzorne službe na kojima je logorašima pisalo koliko dugo treba da borave u logoru nisu poštovane i ljudi su ostajali u logoru sve dok nisu podlegli, a kazna od tri godine često je značila preporuku da logoraš treba odmah da bude likvidiran.⁵⁴ Kudumija se sjeća da su se logoraši pitali zašto ustaše pišu odluke ukoliko ne puštaju logoraše i kakav li zakon primjenjuju, a u sjećanju mu je ostao odgovor jednog logoraša: „Zakon je ovdje - nema povratka!“. Autor je zaključio da je to bio „zakon bezakonja“.⁵⁵

Egon Berger jedan je od rijetkih logoraša koji je bio zatočen gotovo tokom cijelog perioda postojanja sistema koncentracionih logora Jasenovac. U svojoj knjizi opisao je četrdeset i četiri mjeseca koja je proveo kao logoraš. Doveden je već 11. septembra 1941. godine u Bročice, gdje je radio na podizanju nasipa, a kasnije na likvidaciji logora Bročice i Krapje, te preseljenju u Ciglanu. Ustaše su ga često odvodile da radi kao grobar, pa je svjedočio ubijanjima i mučenjima koje su ustaše danonoćno vršile bez milosti. Kasnije, već u velikoj mjeri iscrpljen i bolestan, prebačen je u Kožaru, gdje su uslovi bili malo bolji. Berger se sjeća da je glad bila neizdrživa: „Sve se slilo u jednu jedincatu želju - da napunim stomak“.⁵⁶ Ubijanje je postajalo dio svakodnevnice: „Mi stari zatočnici bili smo već slični više zvijerima nego ljudima. Nije nas interesiralo niti tko je došao, niti da li je tko ubijen. Trgnuli su se samo oni kojima je došao netko poznati, ili netko od rodbine“.⁵⁷ Ipak, urezalo mu se u pamćenje kada je dijete od dvanaest godina u ustaškoj uniformi ubilo pravoslavnog sveštenika od osamdeset godina: „Ustaša, dijete od dvanaest godina, sagne se k starcu i izvadi svoju kamu. Za tili čas odrezao je svećeniku oba uha. Svojima se obratio s veselim smiješkom rekavši: 'Sutra ću pokazati kod kuće kakva uha imaju vlaški popovi'. Ali zato je to dijete nosilo na prsima odlikovanje svog Poglavnika“.⁵⁸ Takođe, ustaše su logorašima otvarale usta prije bacanja u rake da bi im iščupale zlatne zube ukoliko su ih imali: „Pitao sam se onda tko će tim krvavim zlatom da pravi trgovinu. Na to dobivam čudan odgovor baš danas kad o tome pišem. Otkriveno je na svetome mjestu, u crkvi, zlato. Zlatni zubi, rasječeno prstenje i druge uspomene i dragocjenosti“.⁵⁹ Opisao je pravljenje kremato-

⁵⁴ Isto, 25.

⁵⁵ Isto, 48.

⁵⁶ E. Berger, *nav. djelo*, 12.

⁵⁷ Isto, 36.

⁵⁸ Isto, 32.

⁵⁹ Isto, 67, 68.

rijuma po instrukcijama „obrazovanog čovjeka, intelektualca, inženjera Pićilija“. Berger se sjeća stravičnih krikova ljudi koji su bacani u krematorijum jer se baraka u kojoj je bio smješten nalazila u blizini krematorijuma. Radovalao se kada je njegov brat Leon uspio da pobjegne iz logora, ali tugu je doživio kada su dovedeni njegov otac i braća Hugo i Oto, koji su živote ostavili u Jasenovcu: „U baraci kraj ostalih leševa nađem oca s prerezanim vratom. Umotao sam ga u deku koja je bila sva krvava. Danas, kad to pišem, teže mi je nego onda... Nosio sam mrtvog oca na počinak... Otac mrtav, sâm sam ga pokopao“.⁶⁰ Berger je uspio da preživi u proboju logoraša 22. aprila 1945. godine.⁶¹

Knjigu *Ranjeno djetinjstvo, Kroz ustaški pakao Stare Gradiške*, štampanu u Bosanskoj Gradišci 1981. godine, autor Đuro Ivetić posvetio je „kozarskom biseru, djevojčicama i dječacima... koje su ustaške aždaje pomorile nasilnom smrću u krvavim zidinama Stare Gradiške... uspomeni na hiljadu sto dvadeset poginulih iz Gornjih Podgradaca, među kojima su dvadeset četiri člana moje uže i šire porodice... svojim preživjelim drugovima“.⁶² Autor je knjigu pisao nakon trideset i devet godina od odvođenja u logor Stara Gradiška i iz tog razloga trudio se da provjeri svoje sjećanje kroz istorijske činjenice i razgovore s preživjelim drugovima iz rodnog sela Gornjih Podgradaca. Opisao je predratni period u rodnom selu sa mnogo nostalgije, stvaranje NDH, pljačku ustaša i odvođenje ljudi iz sela, ali i radost stvaranja slobodne partizanske teritorije u Gornjim Podgradcima, koja je trajala od kraja 1941. godine do ljeta 1942. godine. Ivetić se prisjetio svog posljednjeg susreta s ocem, partizanom, koji je otišao put Grmeča i koga nikada više nije vidio, ali često je čuo prozivanje njegovog imena u logoru Stara Gradiška u koji je porodica Ivetić odvedena u ljeto 1942. godine. Ostala su mu u pamćenju uplašena i umorna lica članova porodice, rođaka, prijatelja, komšija i svih onih koji su prošli muke „starogradiškog kazamata“. I sam uplašen, dječak od deset godina kome je oteto i pogaženo djetinjstvo, borio se sa glađu, žeđu, mučenjem i beznađem logorskog života. Posebno emotivno je pisao o ljubavi i žrtvovanju majke da bi djeca preživjela: „Samo što sam par kašika stavio u usta, primijetih da majka ne jede. Brzo se zamislih, a u isto vrijeme rastužih. Pa, ona već treći dan ne jede niš-

⁶⁰ *Isto*, 49.

⁶¹ O svom oslobođenju iz logora E. Berger je napisao: „Sada nakon 44 mjeseca robovanja postajem slobodan. Sada nisam više zatočenik Jasenovca, sada sam čovjek. Sada ću smjeti slobodno hodati po gradu, moći ću čitati, pisati...“, *Isto*, 91.

⁶² Đuro Ivetić, *Kroz ustaški pakao Stare Gradiške*, Bosanska Gradiška 1981, 9.

ta“.⁶³ Bio je u grupi djece koja su u logoru Stara Gradiška odvojena od majki i odvedena u Zavod za gluhoonijeme u Zagrebu: „Iz stotine piskavih dječijih grla чује се ријеч ‘Мама’. Страшно је то било слушати“.⁶⁴ Многа од те дјеце остала су без родитеља. Не знају своје поријекло јер су били мали у логору, а они који би могли у томе помоћи нестали су заувјек. Ђуро Иветића у Загребу је узео Флоријан Бановец из Зелина, за кога је Ђуро касније сазнао да је партизан, и одвео га у свој дом. Након 1.097 дана вратио се кући.⁶⁵

Књига Илије Ивановића, *Свједок јасеновачког пакла*, говори о hiljadу стравичних дана које је Илија Ивановић провео у логору Јасеновац. Одведен је у логор у јулу 1942. године као четрнаестогодишњак и остао је до пробоја јасеновачких логораша 22. априла 1945. године, када је успио да се домогне слободe.⁶⁶ Своју књигу посветио је својим вршњацима из усташког логора у Јасеновцу који нису дочекали слободу, а пјесму на задњој страници књиге свом другу логорашу Светозару Ћикићу, који је учествовао у пробоју, препливао Саву и стигао на Просару, гдје је од глади и исцрпљености умро у ноћи с 23. на 24. април 1945. године, не стигавши кући. Такође, Ивановић је дао списак једног мањег броја дјечака који су били с њим у логору Јасеновац, те навео њихово мјесто рођења и да ли су убијени или су успјели да преживе. Цјела породица Илије Ивановића, осим сестре Марије, прошла је кроз јасеновачке логоре. На јасеновачкој жељезничкој станици отац је одвојен, а Илија Ивановић вјерује да је одведен у Градину и ликвидираи. Књига Илије Ивановића има велику вриједност узимајући у обзир дузину времена које је аутор провео у логору, обим података које је изнио у својој књизи, те чињеницу да је један међу посљедњим логорашима који су успјели да се ослободe током пробоја. Аутор, који за себе каже да је „живи свједок који је стигао из пакла“, закључио је: „Јасеновачке ране, урезане у моју душу, нису зарасле. Сјећања на све оно што сам доживио и видио су неизбриива. То се не заборавља. Сваке године на Дан пробоја, 22. априла, састају се преживјели логораши, и све нас је мање. Умиру живи свједоци уџаса, пакла усташког логора Јасеновац... Још увијек се откривају нове гробнице и гомиле костiju побийених родолјуба. I ето, те кости ми не дају мира. Као да чујем њихов глас: ‘Пиши Илија, пиши! Не дај да се заборави, јер ти живиш и за нас!’“.⁶⁷

⁶³ *Isto*, 66

⁶⁴ *Isto*, 86

⁶⁵ *Isto*, 124.

⁶⁶ О његовом сјећању на систем концентрационих логора Јасеновац снимљен је и филм „April - Dvadeset други“, аутора Мире Лолић Моћевић (2015).

⁶⁷ Илија Ивановић, *Свједок јасеновачког пакла*, Бања Лука 2006, 149.

Boško Jugović, autor knjige *Moj put kroz Jasenovac* imao je manje od sedam godina kada je sa svojom porodicom zarobljen na Kozari. Sprovedeni su do logora Jasenovac u kome nisu zadržani već su odvedeni na rad u selo Jakšić pored Slavonske Požege.⁶⁸

Šezdeset i jednu godinu nakon izlaska iz logora Jasenovac, Bogdan Petković je svoja sjećanja pretočio u knjigu pod naslovom *Sto trideset pet dana u logoru Jasenovac*. Uprkos činjenici da je njegova srpska porodica primila katoličanstvo i da se Petković predstavljao kao Hrvat, ustaše su ga kao pripadnika partizanskih jedinica krajem 1944. godine odvele u Jasenovac. Iz logora je polovinom februara 1945. godine prebačen na rad u Njemačku. Petković se odlučio na objavljivanje svojih sjećanja podstaknut pisanjem pojedinaca koji su jasenovački logor proglašavali „sabirnim“ ili „radnim“ logorom i na taj način pokušavali da prikriju njegovu pravu svrhu. Autor smatra da logor, u kome je proveo oko pet mjeseci, po surovosti i monstruoznosti zauzima prvo mjesto među svim nacističkim logorima u Evropi.⁶⁹ Među Petkovićevim motivima da sjećanja na logoraške dane pretoči na papir bili su i javni istupi nekih hrvatskih historičara i političara koji su tvrdili kako za masovnu pogibiju u logoru nije odgovorna ustaška vlast, nego međusobni obračuni zatvorenika, te nastojanja da se uslovi u logoru prikažu boljim nego što su u stvarnosti bili. Petkovićeva sjećanja ne daju punu sliku jasenovačke tragedije, ali je precizno i s mnogo detalja opisan onaj dio logoraškog života koji je, kao član građevinske grupe u logoru, proživio. Posebno su zanimljivi oni dijelovi Petkovićevih sjećanja u kojima opisuje okrutnost Pićilija, tvorca krematorijuma, kome se po završetku Drugog svjetskog rata izgubio svaki trag.

Kao što se vidi iz ovog rada, prva memoarska djela objavljena su odmah poslije rata i neka od njih bila su zabranjena, neka zanemarena, a neka uklopljena u istorijski narativ poslijeratne Jugoslavije. Jedan dio memoara ugledao je svjetlo dana nakon Titove smrti ili tek nakon raspada zajedničke države. Uprkos brojnim napisanim knjigama, raspravama, člancima i svjedočenjima, do današnjih dana ostala su brojna neriješena pitanja kada se radi o sistemu jasenovačkih logora. Memoari unekoliko mijenjaju do tada

⁶⁸ Б. ЈУГОВИЋ, *nav. djelo*, 11-30. Autor je naslovio svoju knjigu *Moj put kroz Jasenovac* iako u knjizi nema značajnih podataka o samom logoru. Njegovi memoari više govore o sudbini njegove porodice, odnosu partizana prema stanovništvu Kozare u ratnom periodu kao i prilikama u postratnoj Jugoslaviji. Autor je emigrirao iz Jugoslavije 1963. godine i njegovo svjedočanstvo ima antikomunističke odlike.

⁶⁹ В. Петковић, *nav. djelo*, 12.

stvorenu sliku o logoru Jasenovac jer govore o svim segmentima života u logoru iz ugla logoraša. Iako je proces sjećanja opterećen različitim izazovima, memoari predstavljaju vrijedan istorijski izvor u procesu rekonstrukcije istorijskih događaja. Rad je uključio veći dio memoaristike koja se bavi sistemom koncentracionih logora Jasenovac. Neophodno je naglasiti da su pojedini autori napisali po nekoliko djela i da sam nastojala izdvojiti ona djela koja, po mom mišljenju, predstavljaju presjek memoaristike o temi. Istoriografija o Jasenovcu, i memoaristika kao njen dio, predstavljaju svakako temu koja zahtijeva dugogodišnja istraživanja.

Bibliografija

Neobjavljeni izvori:

Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Zemaljska komisija za ratne zločine.

Objavljeni izvori:

Berger, Egon, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb 1966.

Чолаковић, Драго Х., *Јасеновац, 21 VIII 1941/ 31 III 1942*, Сарајево 1948.
Dnevnik Diane Budisavljević 1941-1945, priredio Josip Kolenović, Zagreb 2003.

Ивановић, Илија, *Свједок јасеновачког пакла*, Бања Лука 2006.

Ivetic, Đuro, *Ranjeno djetinjstvo, Kroz ustaški pakao Stare Gradiške*, Bosanska Gradiška 1981.

Јаковљевић, Илија, *Концлогор на Сави*, Zagreb 1999.

Југовић Бошко, *Мој њуџ кроз Јасеновац*, Бања Лука, 2000.

Кудумија, Мате, *Закон безакоња*, Београд 1959.

Miliša, Đorđe, *U tičilištu-paklu Jasenovac*, Zagreb 2011.

Mirković, Jovan, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka -Beograd, 2000.

Nikolić, Nikola, *Jasenovački logor smrti*, Zagreb 1948.

Nikolić, Nikola, *Kozaračka djeca, Jasenovački logor*, 1980.

Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., Dokumenti, Zagreb i središnja Hrvatska (priredili: Vladimir Geiger, Mate Rupie, Mario Kevo, Egon Kraljević, Zvonimir Despot), Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2008.

Petković, Bogdan, *Sto trideset pet dana u logoru Jasenovac*, Banja Luka 2008.

Rifer Milko, *Grad mrtvih Jasenovac 1943*, Zagreb 1946.

Literatura:

Ђулибрк, Јован, *Историографија холокауста у Југославији*, Београд 2011.

Goldstein, Ivo, Goldstein, Slavko, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001.

Članci i rasprave:

Кољанин, Милан, „Акција Дуана Бугисављевић“, *Токови историје* (Београд), 2007, 191-207.

Enciklopedije:

Tko je Tko u NDH, Hrvatska 1941-1945, priredili Zdravko Dizdar, Marko Grčić, Slaven Ravlić i Darko Stuparević, Zagreb 1997.

Dokumentarni filmovi:

„April - Dvadeset drugi“ autora Mire Lolić Močević (2015)

Sandra Lukić

A Short Review of Memoirs on the Jasenovac Concentration Camp System

Summary: Despite their exposure to different and numerous influences and challenges, memoirs represent a valuable historic resource for researchers in the process of reconstruction of historic events. The first memoirs about the system of concentration camps Jasenovac were published right after the World War II. While some of them were censored and neglected, others were incorporated in the historic narrative of the post-war Yugoslavia. Some came out in the sixties, while others came to light after Tito's death, or after the breakup of Yugoslavia. Data obtained from memoirs are very important since they tell about all segments of life in the camps - in this case the Jasenovac concentration camp - from an inmate's perspective. Naturally, this paper could not include all published memoirs, having in mind their number and the fact that many authors published several memoirs themselves on this subject. For this reason, the paper presents a number of memoirs of the Jasenovac camp inmates that, in my opinion, most clearly reflect on this topic. Historiography on the system of the Jasenovac concentration camps and the memoirs as its part represent an issue that requires a long-term research.

Jasenovac und der Genozid an den Serben im USK – Im Lichte deutscher Geschichtsschreibung

Dario Vidojković

Historiker; Universität Regensburg;
dario.vidojkovic@geschichte.uni-
regensburg.de

УДК 343.819.5(=163.41)

DOI 10.7251/TOP2016061V

COBISS.RS-ID 6055192

Апстракт: У овом тексту аутор се критички осврће на писање њемачких историчара, међу којима се налазе истакнути експерти за историју Југоисточне Европе, о Јасеновцу и геноциду усташа над Србима током Другог свјетског рата. Аутор њихова дјела види као врсту дискурса, премда поставља питање шта ови историчари уопште пишу о Јасеновцу и геноциду над Србима, а о чему не пишу. Притом се уочава углавном тенденција ка релативизацији усташких злочина, тиме што се упоређују са таквима почињеним од стране четника. Штавише, отпор српског народа усташкој страховлади узима се као објашњење за бруталне поступке усташа, који тиме испадају испровоцираним са српске стране. Даље, присутан је и покушај умањења усташких злочина, што се понајвише види на стално потенцираној расправи о тачном броју жртава у усташком логору смрти у Јасеновцу, гдје се углавном слиједе бројке дате од Хрвата Владимира Жерјавића, које једино слове као „поуздане“ и „увјерљиве“. На крају, већина ових историчара и не користи термин „геноцид“, када су масовни злочини усташа над Србима у питању, већ се служи мање снажним термином „масовно насиље“.

Кључне ријечи: Јасеновац; усташе; геноцид; њемачка историјска наука; ревизионизам

Das Jahr 2015 war (wie schon das Jahr zuvor, aber aus anderem Anlass) ein Jahr der Gedenktage. War das 2014 der hundertste Jahrestag des Ausbruches des Ersten Weltkrieges, so gedachte man 2015 des 70. Jahrestages des Endes eines noch weitaus schrecklicheren und grausameren Krieges, nämlich des Zweiten Weltkrieges. Dabei erinnerte man auch an die

Befreiung des KZ Auschwitz im Januar 1945 durch Einheiten der Roten Armee. Im Jahr 2015 jährte sich aber ebenso zum 70. Mal der verzweifelte Durchbruch von etwa 600 der noch 1000 verbliebenen Häftlinge des von der kroatischen Ustaša geleiteten Konzentrationslagers Jasenovac. Dies geschah am 22. April 1945. Von diesen überlebt haben nur 117. Der Tag der Befreiung der Häftlinge von Auschwitz ist international als „Holocaust-Gedenktag“ von der UNO ausgerufen worden, dem auch in der Bundesrepublik Deutschland u. a. mit einer Gedenkstunde im Deutschen Bundestag jährlich gedacht wird. Gleichfalls wird dieses Gedenken auch medial in Deutschland begleitet. Nur, an die Ereignisse um die Befreiung des KZ Jasenovac, des größten Vernichtungslagers auf dem Balkan während des Zweiten Weltkrieges, wird nicht erinnert. Dazu gibt es keine Meldungen, keine TV-Berichte. Es stellt sich hierbei die Frage, weiß man vielleicht in Deutschland nichts über Jasenovac? Gibt es keine Bücher dazu in deutscher Sprache? Wird etwa an deutschen Universitäten dazu nichts vermittelt? Von diesen Fragen geleitet, soll in diesem Aufsatz der Frage nachgegangen werden, wie eigentlich Historiker in Deutschland über Jasenovac sowie über den Genozid an den Serben im Unabhängigen Staat Kroatien (USK) – Nezavisna Država Hrvatska – dem faschistischen Satellitenstaat von Hitlers Gnaden während des Zweiten Weltkrieges geschrieben haben. Diese Frage ist von umso größerer Bedeutung, da das universitär vermittelte Bild von Jasenovac und die dieses Lager begleitenden Ereignisse einen nicht geringen Einfluss nicht nur auf die öffentliche Meinung dazu, sondern z. B. ebenso auf den schulischen Unterricht haben kann. Schließlich, auf den Forschungsergebnissen von Geschichtswissenschaftlern wird auch das in den Schulen zu vermittelnde Wissen aufgebaut. Hierbei obliegt den Historikern eine besondere Verantwortung. Dass sich dieser gerade deutsche Historiker bewusst sein sollten, ergibt sich schlicht aus der Tatsache, dass der USK nicht ohne Hitlers Entscheidung, das damalige Königreich Jugoslawien im April 1941 zu zerschlagen und auf dessen Territorium u. a. den USK proklamieren zu lassen, hätte entstehen können. Die deutsche Wehrmacht verblieb auch nach der Ausrufung des USK als Besatzungstruppe, und auch verschiedene deutsche Stellen hatten durchaus Kenntnis vom bestialischen Treiben der Ustaša nicht nur auf dem Gebiet des gesamten USK (einschließlich Bosniens und der Herzegovina), sondern besonders auch, was das Konzentrationslager Jasenovac anlangt. Noch 1994 gab ein deutscher Gymnasial-Geschichtslehrer dem Autor dieses Aufsatzes freimütig zu, von Jasenovac und den Ereignissen dort nichts vorher gehört zu haben, was an sich schon ein doch recht befremdliches (und bet-

rübliches) Zeugnis darstellt, zumal zu dem Zeitpunkt der Bürgerkrieg im ehemaligen Jugoslawien auch in der Umgebung des ehemaligen Lagers Jasenovac tobte. Man ist daher geneigt zu fragen, ob sich am Wissensstand dazu in den letzten zwei Jahrzehnten in Deutschland etwas geändert hat. Eben darum werden nachfolgend einige Werke einiger, darunter namhafter, Historiker in Deutschland untersucht, mit Blick darauf, wie diese über Jasenovac und den Genozid an den Serben schreiben bzw. welche Akzente sie dabei legen. Von besonderem Interesse wird hier sein das Werk des Historikers Alexander Korb: „Im Schatten des Weltkriegs“, 2013 in Hamburg erschienen.¹ Das ist auch die einzige in der jüngsten Vergangenheit erschienene deutsche Monographie, die sich dezidiert mit den Kriegsverbrechen der Ustaša und damit auch mit Jasenovac auseinandersetzt. Sonst finden sich Erwähnungen und Schilderungen der Ereignisse im USK und in Jasenovac weiters nur in geschichtlichen Darstellungen etwa zu Kroatien und zu Serbien. Dabei sind neben Korb als Autoren weiter zu nennen der 2015 verstorbene Südosteuropahistoriker Holm Sundhaussen, die Südost- und Osteuropahistoriker Katrin Boeckh und Ludwig Steindorff, sowie die deutsch-kroatische Historikerin Marie-Janine Calic wie auch die Südosteuropahistorikerin Heike Karge.² Die meisten dieser Historiker haben in Deutschland den Ruf von „Südosteuropaexperten“, weshalb ihr Wort auch einiges Gewicht nicht nur in der Zunft hat (Calic war während des jugoslawischen Bürgerkrieges sogar Beraterin der deutschen Bundesregierung), sondern sie können damit auch als relativ repräsentativ für die Forschung zur Geschichte des Balkans gesehen werden und hier nähere Beachtung finden.

Der Verfasser dieser Zeilen begreift dabei ihre Werke als Beiträge in einem breiteren Diskurs, der sich nicht nur beim Thema Jasenovac etwa erschöpft. Die Werke sollen entsprechend, wie es Michel Foucault in seiner Diskurstheorie vorgemacht hat, nach den zu Jasenovac und dem Genozid

¹ Alexander Korb, *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941-1945*, Hamburg 2013.

² Holm Sundhaussen, *Geschichte Serbiens: 19.-21. Jahrhundert*, Wien-Köln-Weimar 2007; Ludwig Steindorff, *Kroatien*, 2. aktual. Aufl. 2007, Regensburg 2007; Katrin Boeckh, *Serbien Montenegro*, Regensburg 2009; Heike Karge, *Steinerne Erinnerung - versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken in Jugoslawien (1947-1970)*, Wiesbaden 2010; Marie-Janine Calic, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*, München 2010. Von Tvrtko P. Sojčić erschien „Die ‚Lösung‘ der kroatischen Frage zwischen 1939 und 1945“, Stuttgart 2008, auf welches aber hier aus Platzgründen nicht eingegangen werden kann.

an den Serben getätigten Aussagen hin untersucht werden. Es interessiert hier also, was und wie es geschrieben wurde, neben einer hermeneutischen Interpretation, wie sie sonst in den Geschichtswissenschaften oft üblich ist. Daneben wird aber auch interessieren, was eben nicht dazu von den oben genannten Autoren gesagt wurde. Denn auch das Auslassen von Aussagen gehört zum Diskurs dazu und formt diesen ebenso.³

Der als Südosteuropaexperte angesehene Historiker Holm Sundhaußen befasste sich in seinen Werken ebenfalls mit dem USK und auch mit Jasenovac. So veröffentlichte er 1983 eine „Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum“ für die Zeit des Zweiten Weltkrieges, wo er kurz auch auf die Gründung des USK und die Ustaša einging.⁴ Zu Jasenovac steuerte er einen Beitrag in dem Sammelband „Orte des Grauens“ aus dem Jahr 2003 bei.⁵ In diesem Sammelband von Gerd Ueberschär sollen „Orte des Grauens und Verbrechens im Zweiten Weltkrieg“ beschrieben werden.⁶ Allerdings erfährt der Leser in Sundhaußen's Beitrag jedoch nicht viel zu Jasenovac. Auf gut drei Seiten beschreibt er den Aufbau des Lagers, das aus fünf „Speziallagern“ bestand.⁷ Zu den Bevölkerungsverhältnissen im USK sagt Sundhaußen, dass die Kroaten „weniger als 60 % der Bevölkerung stellten, „[a]nnähernd zwei Millionen Serben“ lebten auf dem Territorium des USK.⁸ Der USK sei „ein totalitärer Unrechtsstaat mit völkisch-rassistischer Zielsetzung“, der „sich gegen alle Nicht-Kroaten, insbesondere gegen Serben, aber auch gegen Juden und Roma richtete“.⁹ Sundhaußen führt im Folgenden Beispiele von Gesetzeserlassen der Ustaša an, die ihrem Terror „Tür und Tor“ öffneten, darunter das Gesetz zum „Schutz von Volk und Staat“ vom 17. April 1941.¹⁰ Weiter erfährt der Leser, dass recht früh nach der Ausrufung des USK mit dem Aufbau von Lagern

³ Vgl. Dario Vidojković, Von Helden und Königsmördern. Das deutsche Serbienbild im öffentlichen Diskurs und in der Diplomatie von 1878 bis 1914, Wiesbaden 2015, 7-41.

⁴ Vgl. Holm Sundhaußen, Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941-1945: das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie, Stuttgart 1983.

⁵ Holm Sundhaußen, Jasenovac 1941-1945, in: Gerd R. Ueberschär (Hrsg.), Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg, Darmstadt 2003, 49-59.

⁶ Gerd R. Ueberschär, Vorwort, in ders. (Hrsg.), Orte des Grauens, XI-XIV, hier XI.

⁷ Vgl. Sundhaußen, Jasenovac 1941-1945, 50-52.

⁸ Ders., Jasenovac, 50.

⁹ Ebd.

¹⁰ Ebd. Siehe auch ebd., 50f.

begonnen wurde, nämlich schon Ende April 1941. Dabei erwähnt Sundhaussen einige der Lager, wie Jastrebarsko oder in Gospić, auch nennt er einige der Kommandanten, wie Vjekoslav Maks Luburić.¹¹ Jasenovac bezeichnet er ausdrücklich als „Arbeits- und Vernichtungslager“, welches zugleich „besonders berüchtigt“ war.¹² Das dort herrschende Lagersystem, das aus den Lagern I, II, III, IV und V bestand, erläutert er kurz, wobei Sundhaussen unterstreicht, dass Jasenovac von allen 27 Lagern auf dem Gebiet des USK (dreizehn davon waren Ustaša-Lager) „der größte Lagerkomplex in Kroatien“ war, und „die Dimension der dort begangenen Verbrechen verlieh ihm einen besonderen Platz im Vernichtungssystem des Ustaša-Regimes“.¹³ Sundhaussen geht in diesem Beitrag allerdings nicht weiter auf Einzelheiten dieser „Dimension der dort begangenen Verbrechen“ ein, berichtet aber von dem Lagerende, seiner Auflösung und dem verzweifelten Durchbruch von 600 der noch 1073 verbliebenen männlichen Häftlinge am 22. April 1945, nachdem 700 Frauen aus dem Lager in Stara Gradiška am Vorabend des 21. April 1945 ermordet wurden.¹⁴ Danach widmet sich Sundhaussen auf den nächsten viereinhalb Seiten seines Beitrages der Diskussion um die Opferzahlen und die Erinnerungsgeschichte von Jasenovac.¹⁵ Hierin beschreibt Sundhaussen die verschiedenen, einander entgegengesetzten und widerstreitenden Erinnerungskulturen von Serben und Kroaten, unter Berücksichtigung des damaligen jugoslawisch-titoistischen Kontextes. Er spricht dabei von einer „Mystik der großen Opferzahl“, die gerade „durch eine Bemerkung Titos nach Kriegsende“ eingeleitet wurde.¹⁶ So soll es insgesamt 1,7 Millionen Kriegstote in ganz Jugoslawien gegeben haben, allein in Jasenovac sollen 600 000 bis sogar 700 000 Menschen ermordet worden sein.¹⁷ Eine Zählung der Kriegstoten habe, so Sundhaussen, nicht stattgefunden, beide Zahlen seien jedoch „unauflösbar aufeinander bezogen“.¹⁸ Das würde bedeuten, wenn eine dieser Zahlen, also die Zahl der Gesamttoten sich nicht als stimmig erweisen sollte, damit zugleich auch die Zahl die Toten von Jasenovac betreffend auch nicht mehr stimmen würde. Genau daran macht sich nun Sundhaussen, und beschreibt daran

¹¹ Vgl. ders., Jasenovac, 51.

¹² Ebd.

¹³ Ders., Jasenovac, 52.

¹⁴ Vgl. ebd.

¹⁵ Vgl. ders., Jasenovac, 52-56.

¹⁶ Ders., Jasenovac, 52f.

¹⁷ Ders., Jasenovac, 53.

¹⁸ Ebd.

anknüpfend, wie es zunächst zur Zahl von 1,7 Millionen jugoslawischer Kriegstoten gekommen ist. Dazu führt er den serbischen Mathematik-Professor Vladeta Vučković an, der 1985 in der in London erscheinenden serbischen Emigrantenzeitung „Naša reč“ die Umstände des Zustandekommens dieser Zahl sozusagen lüftete.¹⁹ Demnach sollte Vučković, damals noch Student, die von Tito ausgegebene Zahl „wissenschaftlich fundier[en]“, was er dann „auftragungsgemäß und mit bemerkenswerter Treffsicherheit“ tat.²⁰ Sundhaussen gibt hier auch die Zahlen des kroatischen Demographen Vladimir Žerjavić sowie des serbischen Ingenieurs Bogoljub Kočović an, die beide von insgesamt ca. einer Million jugoslawischer Kriegstoten aufgrund ihrer Berechnungen ausgingen.²¹ Laut Žerjavić entfielen auf die Serben im USK 322.000 Tote bei 613.000 Toten insgesamt nur auf dem Gebiet des USK. Gleichzeitig sollen die Verluste der Kroaten und Muslime im USK 255.000 Tote betragen haben (bei 20.000 Juden und 16.000 Roma). Für Jasenovac kam er auf die Zahl von 59.188 Opfer, den Zensus von 1964 berücksichtigend. Laut Žerjavić sei diese Zahl aber um 25–30% zu erhöhen, wonach dann ca. 85.000 Menschen allein in Jasenovac ermordet worden sein sollen (davon eben 48.000 bis 52.000 Serben). Sundhaussen spricht angesichts dieser Untersuchungen und Zahlen von einem Zusammenbruch der „Megalomien und Mythen“.²² Darunter rechnet er die „Megalomanie des Tito-Regimes“ der 1,7 Millionen Toten sowie auch die „Megalomanie über die serbischen Opfer von Jasenovac von 600–700.000 Toten“, ebenso aber auch die „Megalomanie über die kroatischen Opfer“ in Bleiburg.²³ Für Sundhaussen deuten „[a]lle seriösen Berechnungen“ darauf hin, dass die Zahl von einer Million Toten jugoslawischer Gesamtverluste die akzeptabelste sei, womit er sich den Zahlen Žerjavićs, den er in diesem Beitrag am meisten anführt, anschließt.²⁴ Soweit sollte dann eigentlich auch alles klar sein und „der Streit über die Zahl der Opfer von Jasenovac abgeschlossen sein können“, wenn es nach Sundhaussen gegangen wäre.²⁵ Das jedoch war nicht der Fall, denn dieser Streit flammte gegen Ende der 1980er Jahre nochmals auf, und verschärfte sich im Zuge des blutigen Zerfalls Jugoslawiens sogar noch, worauf Sundhaussen hinweist. Bemerkenswert hier-

¹⁹ Vgl. ebd.

²⁰ Ebd.

²¹ Vgl. ders., Jasenovac, 54.

²² Ebd.

²³ Ebd.

²⁴ Ebd.

²⁵ Ebd.

bei ist, dass er u. a. das Memorandum der Serbischen Akademie der Wissenschaften als einen der Gründe für diese Verschärfung des Streits anführt, ebenso wie die „Ära Slobodan Milošević“, worauf nun „[s]erbische Nationalisten“ sogar eine Zahl von bis zu 1,1 Millionen Toten im KZ von Jasenovac ins Feld führten.²⁶ Immerhin verweist er auch auf das Buch des späteren kroatischen Präsidenten Franjo Tuđman, das die Debatte genauso angeheizt habe.²⁷ Sundhaussen zeigt sich dabei offenbar um Objektivität bemüht, denn er führt auch die Meinungen kroatischer Nationalisten an, die, analog zur „Auschwitz-Lüge“ deutscher Rechtsradikaler, von der „Jasenovac-Lüge“ bzw. dem „Jasenovac-Märchen“ sprechen.²⁸ Wie es nach dem Krieg mit der Gedenkstätte in Jasenovac ging, schildert Sundhaussen gleichfalls. Dabei geht er insbesondere auf die Pläne Tuđmans ein, der sich selbst als „großer Versöhner der kroatischen Gesellschaft“ betrachtete, und Jasenovac zu einer Gedenkstätte für alle kroatischen Opfer des Zweiten Weltkrieges machen wollte.²⁹ An die serbischen Opfer hingegen dachte Tuđman nicht, auch sei es ihm, wie Sundhaussen hier zu Recht sagt, nicht um eine Aussöhnung zwischen Serben und Kroaten gegangen, sondern um eine solche „zwischen kroatischen Tätern und kroatischen Opfern“.³⁰ Jasenovac sei jedoch nicht mit der Erinnerung an die Spaltung der kroatischen Gesellschaft im Zweiten Weltkrieg verbunden gewesen, führt Sundhaussen weiter an, sondern mit der „an einen Völkermord“.³¹ Das ist überhaupt das erste Mal in diesem Beitrag, dass Sundhaussen den Begriff „Völkermord“ in Verbindung mit Jasenovac gebraucht. Die Erinnerung „an den Genozid“, wie er im nächsten Satz schreibt, wollte eben Tuđman mit seinen Plänen „verdrängen“.³² Freilich, Sundhaussen benennt hier nicht konkret, an wem der „Völkermord“ bzw. „Genozid“ nun eigentlich begangen wurde. Jedenfalls habe sich die „Debatte um Jasenovac“ nach dem Tode Tuđmans 1999 und dem Antritt einer neuen Regierung in Kroatien nach Ansicht Sundhaussens „versachlich[t]“.³³ Wenn man sich allerdings heutige Stimmen in Kroatien, sowohl in der Öffentlichkeit wie in den Medien, vergegenwärtigt,

²⁶ Ders., Jasenovac, 54 und 55.

²⁷ Ders., Jasenovac, 54f.

²⁸ Ders., Jasenovac, 55.

²⁹ Ders., Jasenovac, 55f.

³⁰ Ders., Jasenovac, 56.

³¹ Ebd.

³² Ebd.

³³ Ebd.

dann kann man darin nur schwer einstimmen.³⁴ Will man sich also über die Kontroversen und Debatten zu Jasenovac informieren, so bietet dieser Beitrag des Südosteuropa-Historikers Holm Sundhaussen durchaus einige Informationen. Über die dort begangenen Verbrechen, vor allem über die an den Serben verübten Greuelthaten, erfährt der Leser hingegen nur äußerst wenig. Dabei hätte man bei einem Buch mit dem Titel „Orte des Grauens“ gerade dazu mehr Informationen erwartet. Auch in seiner „Geschichte Serbiens“ behandelt Sundhaussen den USK, hier spricht er sogar in einer Überschrift vom „Völkermord im ‚Unabhängigen Staat Kroatien‘“.³⁵ Im Wesentlichen gibt er in diesem Kapitel dieselben Informationen zum Hintergrund und zur Entstehung des USK wieder, wie schon in seinem obigen Beitrag in „Orte des Grauens“. Sundhaussen berichtet auch hier von den Zielen der kroatischen Ustaša-Führung, welche die Serben in „echte“ Serben und solche „kroatischer Abstammung“ unterteilte und für letztere die „Rekroatisierung“ sowie „Rekatholisierung“ vorgesehen war, für erstere jedoch Umsiedlung, Vertreibung und Vernichtung.³⁶ Weiter schreibt er: „Schon unmittelbar nach Gründung des USK gingen die neuen Machthaber zu ethnischen Säuberungen und bald darauf zum Völkermord über“.³⁷ Hier ist es nun eindeutig, nach Sundhaussen liegt somit ein von der Ustaša an den Serben im USK begangener Völkermord vor. Dazu zählt er mehrere Beispiele für die Repressalien auf, welche die Ustaša gegen die Serben vorgenommen hatte, wie etwa das Verbot der kyrillischen Schrift, „der Entlassung von Serben aus dem öffentlichen Dienst, dem Verbot serbischer Vereine und Organisationen folgten Schließung und Zerstörung zahlreicher serbischer Kirchen und Klöster“.³⁸ Man erfährt so auch, dass allein auf dem Gebiet der ehemaligen „Vojna Krajina“ (der habsburgischen Militärgrenze) „172 orthodoxe Gotteshäuser zerstört“ wurden.³⁹ Weiters spricht Sundhaussen in seiner „Geschichte Serbiens“ vom Einsetzen des „Massenmordes“ an den Serben im USK und in seinen vielen Konzentrationslagern, unter denen er die KZs in Djakovo, Jastrebarsko, Sisak, Gospić er-

³⁴ Vgl. Milan Radanović, „Glas Koncila - nastavak relativizacije i prikriivanja ustaških zločina na primeru feljtona Igora Vukića“, in: Topola 1, sv. 1 (2015), 52-87.

³⁵ Holm Sundhaussen, *Geschichte Serbiens: 19.-21. Jahrhundert*, Wien-Köln-Weimar 2007, 315.

³⁶ Ders., *Geschichte Serbiens*, 316.

³⁷ Ebd.

³⁸ Ders., *Geschichte Serbiens*, 316f.

³⁹ Ders., *Geschichte Serbiens*, 317.

wähnt.⁴⁰ Verschwiegen wird dabei auch nicht, dass an diesen „Mordaktionen“ „auch (ehemalige) katholische Geistliche und bosnische Muslime beteiligt“ waren.⁴¹ Jedoch: „Die Einzelheiten des barbarischen Vernichtungskrieges der Ustasche können hier nicht im Detail behandelt werden“, so Sundhaussen.⁴² Sicherlich kann man Platzgründe dafür anbringen, genauso gut könnte darin aber auch ein elegantes Ausweichen gesehen werden, zuviel über die kroatischen Massenverbrechen zu schreiben. Immerhin befand sich Kroatien zum Zeitpunkt des Erscheinens dieses Buches auf dem Weg in die EU. Da passte es vielleicht auch schlecht, zu viel über den Genozid zu schreiben, denn Kroatien schon einmal in seiner Geschichte wenige Jahrzehnte zuvor begangen hatte. Indes, Sundhaussen benennt die Zahl von „[m]ehr als 320.000 Serben in Kroatien und Bosnien-Herzegovina“, die zu Opfern „der von Hitler geduldeten, ja ermunterten Exzesse der Ustasche und des anschließenden Bürgerkriegs“ geworden sind.⁴³ Das soll offenbar die Gesamtzahl der toten Serben auf dem Gebiet des USK darstellen, wobei darunter dann nicht nur die Opfer der Ustaša allein fallen, sondern eben auch diejenigen des „anschließenden Bürgerkriegs“, wie Sundhaussen schreibt. Das können auch solche serbischen Opfer sein, die in Gefechten etwa mit Partisanen oder kroatischen Domobranen bzw. als Četnici gefallen sind. Weiter schreibt Sundhaussen, dass „[e]twa 50.000-80.000 Serben [...] allein im Komplex des Massenvernichtungslagers Jasenovac und Stara Gradiška (an der Einmündung der Una in die Save) ermordet“ wurden.⁴⁴ Hier nähert sich der deutsche Südosteuropahistoriker sehr stark an die Zahlen von Žerjavić und Kočović, aber auch teilweise denen eines Franjo Tudjman, an, wenn er die Zahl der in Jasenovac und Stara Gradiška ermordeten Serben derart niedrig ansetzt. Im Grunde folgt er da auch nur konsequent seinen vorher in seinem Aufsatz für den Sammelband „Orte des Grauens“ gemachten Ausführungen zu diesem Thema. Solche Zahlenspiele erhellen mag aber ein Zitat Ante Pavelićs, das Sundhaussen ebenfalls an dieser Stelle in seiner „Geschichte Serbiens“ bringt. Danach äußerte der Führer der Ustaša und „Poglavnik“ („Häuptling“) des USK gegenüber dem deutschen Diplomaten Edmund von Veesenmayer zu Beginn des Jahres 1943, dass es im USK zum Zeitpunkt seiner Gründung etwa 30% Serben gegeben habe, „nun haben wir durch die Verdrängung und Massa-

⁴⁰ Ders., *Geschichte Serbiens*, 318.

⁴¹ Ebd.

⁴² Ebd.

⁴³ Ebd.

⁴⁴ Ebd.

krierung nur noch 12-15%“.⁴⁵ Die Halbierung der serbischen Bevölkerung im USK nach knapp zwei Jahren, das war die schreckliche Bilanz der Ustaša-Herrschaft in dieser Zeit. Und der Zweite Weltkrieg sollte da aber noch mehr als weitere zwei Jahre dauern, in denen noch zahlreiche weitere Opfer zu beklagen waren. Holm Sundhaussen übergeht jedenfalls nicht, dass es von deutscher Seite gegen eine solche Politik der kroatischen Führung, die auf die Ausrottung der Serben im USK abzielte, auch starke Proteste und Einwände gegeben hatte. Doch letztlich fanden all diese Vorhaltungen bei Hitler keine Aufnahme, weshalb das Schlachten weiter ging.⁴⁶ Schließlich greift Sundhaussen die Diskussion um die Gesamtverluste (und damit auch um die Zahl der Opfer in Jasenovac selbst) am Schluss seines Kapitels zu Serbien und den Serben im Zweiten Weltkrieg wieder auf. Dabei stützt er sich erneut auf die schon oben diskutierten Zahlen und Thesen seines Beitrages zu „Orte des Grauens“, weshalb der Leser hierzu nichts Neues erfährt.⁴⁷ Natürlich fehlt auch hier nicht der Hinweis auf Vladeta Vučković.⁴⁸ Entsprechend wird hier von Sundhaussen dann gefolgert, dass die jugoslawische Gesamttoctenzahl etwa eine Million Menschen betragen habe, wobei davon die Serben „[m]it mehr als einer halben Million Menschen [...] den größten Anteil unter den Opfern“ stellten, „gefolgt von den Kroaten mit etwa 200.000 und den bosnischen Muslimen mit 86.000-103.000 Toten“.⁴⁹ Doch damit hätten laut diesem Historiker nicht die Serben prozentual die höchsten Verluste im Zweiten Weltkrieg erlitten, wenn man die niedrigeren Zahlen anlegt, sondern – die bosnischen Muslime: „Setzt man diese Angaben in Beziehung zur Gesamtzahl, die die jeweilige Nation ohne Kriegseinwirkung im Jahre 1948 erreicht hätte, so hatten die bosnischen Muslime mit gut 8% den höchsten Blutzoll entrichtet, vor den Serben mit über 7% sowie Kroaten und Montenegrinern mit jeweils 5 % [...]“.⁵⁰ So gelingt es diesem Südosteuropahistoriker am Ende sogar, die bosnischen Muslime schon im Zweiten Weltkrieg als diejenige Gruppe darzustellen, welche am meisten Opfer während dieses Konfliktes erlitten hatte. Das waren dann eben nicht die Serben, trotz USK, trotz deutscher Okkupationsherrschaft, und vor allem auch trotz Jasenovac. Ein solches Narrativ jedoch fügt sich beinahe nahtlos ein in dasjenige von der Zeit des

⁴⁵ Ebd.

⁴⁶ Vgl. der., Geschichte Serbiens, 319.

⁴⁷ Vgl. ders., ebd., 337-339.

⁴⁸ Vgl. ders., Geschichte Serbiens 337f.

⁴⁹ Ders., ebd., 339.

⁵⁰ Ebd.

jugoslawischen Bürgerkrieges, in dem es wieder die bosnischen Muslime waren, die am meisten in diesem Krieg litten, erneut verfolgt von den Serben.⁵¹

In der Reihe „Ost- und Südosteuropa. Geschichte der Länder und Völker“ sind 2007 und 2009 auch Bücher zu Kroatien sowie zu Serbien (und Montenegro) erschienen. Katrin Boeckh widmet ganze 17 Seiten ihres Buches zu Serbien und Montenegro dem Zweiten Weltkrieg, bei einem Gesamtumfang von 256 Seiten ist das nicht gerade wenig.⁵² Boeckh beschreibt in dem Kapitel „Serbien unter deutscher Besatzung“ die Verbrechen der Wehrmacht in Serbien, wobei sie nicht nur die „Ermordung“ von 2.300 Einwohnern der Stadt Kragujevac erwähnt, sondern auch die Ermordungen in Kraljevo („über 2.000 männliche Bewohner“) und Krupanj (1.800 Tote) vom Oktober 1941.⁵³ Im Anschluss an dieses Kapitel schreibt Boeckh über die „Verfolgung von Serben in der NDH“, worunter zwei Seiten allein auf Jasenovac entfallen.⁵⁴ Sie weist darauf ausdrücklich hin, dass Hitler die NDH gerade deshalb als „Konstruktion“ ausgewählt habe, „um durch Ausnutzung der ethnischen Verhältnisse Kroaten gegen Serben auszuspielen“.⁵⁵ Den Rassismus der Ustaša stellt Boeckh mit Beispielen anschaulich dar. So wurde z. B. jeder aus seinen öffentlichen Ämtern verdrängt, der Nicht-Kroate war.⁵⁶ Dabei erwähnt auch sie das „Gesetz zum Schutz von Volk und Staat“ vom 17. April 1941. Danach machte sich jeder „des Hochverrats schuldig“, der „auf irgendeine Weise die Ehre und Lebensinteressen des kroatischen Volkes“ verletze, oder dies auch nur versuche zu tun.⁵⁷ Weiters erfahren wir von Boeckh, dass den Serben der Gebrauch der kyrillischen Schrift und von Serbismen im Sprachgebrauch verboten wurde, oder dass man orthodoxe Kirchen schloss.⁵⁸ Auch Zwangstaufen von Serben erwähnt sie, ohne dabei eine genaue Zahl zu nennen.⁵⁹ Zu Jasenovac selbst sagt sie,

⁵¹ Vgl. dazu die Ausführungen Sundhaussens in seiner „Geschichte Serbiens“, 411-450, zum jugoslawischen Bürgerkrieg, insbesondere zum Krieg in Bosnien und Herzegovina, wo für ihn eindeutig die serbische Seite die wenn nicht alleinige, so doch die Hauptverantwortung an diesem Konflikt trägt.

⁵² Vgl. Inhaltsverzeichnis zu Boeckh, Serbien Montenegro.

⁵³ Dies., 123.

⁵⁴ Vgl. dies., 124-127.

⁵⁵ Dies., 124.

⁵⁶ Vgl. ebd.

⁵⁷ Dies., 124f.

⁵⁸ Vgl. dies., 125.

⁵⁹ Vgl. ebd.

dass dieses KZ der „Inbegriff für die Verfolgung und Ermordung von Serben während der NDH“ war.⁶⁰ Der Leser erfährt nicht nur den genauen geographischen Standort dieses Lagers, sondern auch, dass es den „größten Lagerkomplex im NDH-Staat“ bildete und „in der Vernichtungspolitik der *Ustaša* [kursiv i. Orig., Anm. d. Verf.] einen besonderen Platz“ einnahm.⁶¹ Boeckh beschreibt kurz das Lagersystem, erwähnt auch, dass es „ein Zwangsarbeitslager mit hoher Sterberate“ gewesen sei. Todesursachen seien „meist Krankheit, Hunger und Misshandlungen durch die *Ustaša*-Schergen [kursiv i. Orig., Anm. d. Verf.] sowie Massenexekutionen“.⁶² Das Ende des Lagers wurde durch alliierte Luftangriffe ab Frühjahr 1945 eingeleitet, wobei laut Boeckh die *Ustaša* die Liquidierung der Häftlinge, das Vernichten von Unterlagen und die Sprengung des Lagers befahl. Als Tito-Partisanen das Lager am 2. Mai 1945 betraten, „lag es bereits in Schutt und Asche“.⁶³ Natürlich thematisiert Boeckh auch die Frage der Opferzahlen im Zusammenhang mit Jasenovac. Dazu erklärt sie, dass genaue Opferzahlen „wegen fehlender Archivquellen kaum mehr zu ermitteln“ seien, da „kein zentraler Überlieferungsort“ bestand, auch wurden Schriften bei Kriegsende durch die Lagerverwaltung vernichtet.⁶⁴ Wie viele Menschen in Jasenovac ums Leben gekommen sind, gibt sie wie folgt an: „Seriose Berechnungen gehen davon aus, dass hier etwa 85.000 Menschen ermordet wurden.“⁶⁵ Diese Zahl verteile sich dann so: zwischen 48.000 und 52.000 dieser Toten seien Serben, 13.000 Juden, 12.000 Kroaten und 10.000 davon entfielen auf die Roma. Das sind die Zahlen des Kroaten Vladimir Žerjavić, „die Berechnungen des Serben Bogoljub Kočović liegen mit insgesamt 70.000 etwas darunter“.⁶⁶ Diese Zahlen werden von Boeckh nicht weiter problematisiert. Stattdessen gibt sie daneben noch die Zahlen der Holocaust Encyclopedia des United States Holocaust Memorial Museum in Washington wieder, wonach in Jasenovac zwischen 1941 und 1945 an die 100.000 Menschen ermordet wurden, darunter 45 000 bis 52.000 Serben, 32.000 Juden, 8.000 bis 15.000 Roma sowie bis zu 12.000 Kroaten.⁶⁷ Über die Zeit nach 1945 schreibt Boeckh, dass Tito den Mythos der

⁶⁰ Ebd.

⁶¹ Ebd.

⁶² Dies., 125f.

⁶³ Dies., 126.

⁶⁴ Ebd.

⁶⁵ Ebd.

⁶⁶ Ebd.

⁶⁷ Vgl. ebd.

„Befreiung“ des Lagers aufrecht hielt, aber die Erinnerung an die dortigen Verbrechen verhinderte. Kurze Erwähnung finden auch die Ereignisse aus dem jugoslawischen Bürgerkrieg. 1991 hätten so serbische Einheiten die Stadt Jasenovac zusammen mit dem Lager eingenommen und die kroatische Bevölkerung aus dem Ort vertrieben. 1995 dann vertrieben die Kroaten die Krajina-Serben. Auf ihrer Flucht nahmen diese Bestände des Museums mit sich, die dann in Banja Luka wieder auftauchten. Im dortigen Archiv der Republika Srpska, so Boeckh, befindet sich demnach auch ein Jasenovac-Bestand.⁶⁸ Später sei Jasenovac „ein Thema der Polemik“ geworden, und die „Zahl der Opfer in Jasenovac [wurde] Gegenstand heftiger propagandistischer Debatten“.⁶⁹ Sie spricht hier auch von der Instrumentalisierung dieses Lagers für „politische Hetze“.⁷⁰ Mit einer solchen sei die serbische Bevölkerung in Kroatien, wie Boeckh schreibt, „zum Protest gegen die Etablierung des kroatischen Staats mobilisiert“ worden.⁷¹ Dass die Serben in der damaligen jugoslawischen Teilrepublik Kroatien allerdings Grund zur Sorge, um das eigene Hab und Gut sowie um das eigene Leben hatten, erwähnt Boeckh freilich nicht, ebenso wenig wie die Handlungen nicht nur der Regierung Tudjman, sondern auch der Sympathisanten seiner Partei und der Anhänger der kroatischen Sezessionisten. Stattdessen verweist Boeckh darauf, dass die Serben behaupteten, in Jasenovac sei eine Million Menschen ermordet worden, auch führt sie das Erscheinen publizistischer Werke in Serbien an, die gleichfalls mit „stark überhöhten Opferzahlen“ arbeiteten.⁷² Sodann erwähnt sie, dass in Belgrad „ein Museum für die serbischen Genozid-Opfer eröffnet“ wurde. In diesem Zusammenhang zitiert sie auch die Worte des Direktors dieses Museums, Milan Bulajić, der vor dem Tribunal in Den Haag 1998 erklärte, die Serben hätten deshalb 1991/92 „revolziert“, „weil sie eine Neuauflage von Jasenovac hatten verhindern wollen“.⁷³ Zugleich äußert sich Boeckh aber auch kritisch gegenüber den Ideen des damaligen kroatischen Präsidenten Tudjman, aus Jasenovac einen „Gedenkort für alle kroatischen Opfer des Weltkrieges zu stilisieren“, wobei Tudjman andere Nationen dabei ausgeklammert habe.⁷⁴ Die Debatte über Jasenovac sieht Boeckh jedenfalls mittlerweile sowohl in

⁶⁸ Vgl. ebd.

⁶⁹ Ebd.

⁷⁰ Ebd.

⁷¹ Dies., 126f.

⁷² Dies., 127.

⁷³ Ebd.

⁷⁴ Ebd.

Kroatien als auch in Serbien als „versachlicht“ an. Ihre Ausführungen dazu beschließt sie mit dem Hinweis, dass seit November 2006 in Jasenovac ein „neuer Museumskomplex eröffnet [wurde], der um eine wissenschaftliche Aufarbeitung der *Ustaša*-Verbrechen [kursiv i. Orig., Anm. d. Verf.] bemüht ist“. ⁷⁵ Auch Boeckh diskutiert gegen Ende ihres Kapitels zu Jugoslawien im Zweiten Weltkrieg die Opferzahlen, wobei auch sie die Zahlen von Vladimir Žerjavić und Bogoljub Kočović als „verlässliche Annäherungen an die Zahlen der Kriegsoffer“ betrachtet. ⁷⁶ Bemerkenswerterweise gibt Boeckh aber nur die Verlustzahlen der serbischen Kriegsoffer für Serbien und Montenegro an, wobei die serbischen Kriegstoten auf dem Gebiet des USK hierbei ausgeklammert sind. ⁷⁷ Das mag wohl damit zusammenhängen, dass Boeckh in erster Linie eine Geschichte Serbiens und Montenegros schrieb. Da sie aber auch über die Verfolgung der Serben im USK behandelt, hätte sie auch hier die entsprechenden Zahlen wenigstens nennen können. So bleibt in diesem Buch unklar, wie viele Serben die Verfolgungen durch die *Ustaša* insgesamt das Leben gekostet hat.

In derselben Reihe erschien 2007 bereits die 2., aktualisierte Auflage des Buches zu Kroatien von Ludwig Steindorff, einem Professor für Osteuropageschichte in Kiel. Steindorff widmet ebenfalls nur wenige Seiten der Schilderung des Zweiten Weltkrieges in Jugoslawien. ⁷⁸ In einem knapp gehaltenen Überblick schildert er die Bildung und den inneren Aufbau des USK. ⁷⁹ Sodann geht er auf die gegen den USK gerichteten Widerstandsbewegungen und das Programm der Partisanen ein. ⁸⁰ Steindorff spricht dabei durchaus davon, dass die *Ustaša* eine „antiserbische Politik“ betrieb, die sich einmal in der „Diskriminierung, Vertreibung und physische[r] Vernichtung“ zeigte, zum anderen aber sah das USK-Regime in den Serben „Or-

⁷⁵ Ebd.

⁷⁶ Dies., 134.

⁷⁷ Vgl. ebd.

⁷⁸ Vgl. Steindorff, Kroatien, darin das Kapitel: Der Krieg in Kroatien 1941-1945, 173-189. In seiner Schilderung des späteren jugoslawischen Bürgerkrieges in Kroatien und Bosnien macht auch Steindorff, wie Sundhaussen oder Calic, in der Hauptsache die serbische Seite verantwortlich, vgl. ders., 214-228. So hätten die Kroaten die Serben der Krajina während deren Operation „Gewitters-turm“ (Oluja) gar nicht vertrieben, sondern die Serben seien selber geflüchtet, vgl. ders., 225.

⁷⁹ Vgl. ders., 173-181.

⁸⁰ Vgl. ders., 181-186.

thodoxe kroatischer Nationalität“.⁸¹ Von Völkermord oder Genozid hingegen spricht er in diesem Zusammenhang nicht, was hier entscheidend ist. In den Jahren 1941 und 1942 kam es zu Zwangskonversionen, führt Steindorff an, aber er nennt hierzu keine Zahlen.⁸² Zur Gewalt der Ustaša äußert sich Steindorff kaum. Dafür erwähnt er, dass die Četnici „in Reaktion auf die Bildung der NDH und auf das Vorgehen der Ustaša ihrerseits einen Gegenterror [entwickelten], unter dem die kroatische Bevölkerung vor allem in der Lika und in Südwestbosnien schwer zu leiden hatte“.⁸³ Die bosnischen Muslime wurden genauso „in großer Zahl Opfer von Massakern der Četnici“.⁸⁴ Also ein Versuch einer Relativierung bzw. Aufrechnung mit Verbrechen der Četnici. Was die Zahl der Opfer in Jasenovac betrifft, so finden wir ebenso bei Steindorff die schon üblichen Hinweise auf Tudjman, der bereits in den 1960ern die von Steindorff als hoch bezeichneten Zahlen von bis zu 700.000 Toten bezweifelt habe (was Steindorff hier unkritisch wiedergibt), und Žerjavić, dessen Zahl von 85.000 Opfern in Jasenovac laut Steindorff „als heute weitgehend akzeptiert[e] Zahl“ gelte.⁸⁵ Bemerkenswert ist Steindorffs Kommentar zu diesen Zahlen: „Die gegenüber früheren Schätzungen niedrigeren Zahlen bedeuten keine Verharmlosung der Kriegsgräuel und keine Entlastung von individueller Schuld; sie führen auch zu keiner Neubewertung des Ustaša-Systems“.⁸⁶ Steindorff sei damit wichtig, dass ein „kritischer öffentlicher Diskurs begonnen hat; denn dessen Verhinderung im sozialistischen Jugoslawien mit der schablonenhaften Festschreibung der Bilder von Helden, Märtyrern und Verrätern hat die Aufarbeitung der Kriegstraumata stark erschwert.“⁸⁷ Dem ist sicherlich beizupflichten, aber dazu gehört dann auch, die Dinge beim richtigen Namen zu nennen, und die Verbrechen der Ustaša als das zu bezeichnen, was sie waren, eben Völkermord. Etwas, was Steindorff hier nicht in dieser Eindeutigkeit tut. Viel Neues erfährt der Leser somit bei Steindorff nicht. Über Jasenovac mehr zu schreiben, war wohl auch nicht sein Anliegen, denn dieses Buch fällt ebenfalls in die Zeit, da Kroatien sich anschickte, EU-Mitglied zu werden.

⁸¹ Ders., 178.

⁸² Vgl. ebd.

⁸³ Ders., 181.

⁸⁴ Ebd.

⁸⁵ Ders., 179f. Darauf geht ders., 188f., nochmals ein.

⁸⁶ Ders., 189.

⁸⁷ Ebd.

In diesem Zusammenhang lohnenswert ist auch ein kurzer Blick in die umfangreiche „Geschichte Südosteuropas“, die 2011 in Zusammenarbeit mit dem Südost-Institut Regensburg sowie dem Institut für Osteuropäische Geschichte der Universität Wien erschienen ist.⁸⁸ Das Buch, das über 800 Seiten stark ist und die Geschichte Südosteuropas, wie im Untertitel erwähnt, in einem Zeitraum von über 1.500 Jahren behandelt, soll laut Vorwort ausdrücklich „einer größeren Leserschaft zugänglich gemacht werden“.⁸⁹ Da ist es naheliegend, zu sehen, was hier über Jasenovac dieser „größeren Leserschaft“ mitgeteilt wird. Das Ergebnis freilich fällt ernüchternd aus. Im Vergleich mit diesem Kapitel, das sich der Politischen Geschichte Südosteuropas von 1918 bis 1945 widmet, beträgt beispielsweise das Kapitel, das sich mit Kultur und Gesellschaft desselben Raumes des 19. bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts befasst, nur den halben Umfang von etwa fünfzig zu knapp 100 Seiten.⁹⁰ Und davon wird auf gerade siebzehn Seiten die Geschichte Südosteuropas im Zweiten Weltkrieg beschrieben, wobei nicht allein der Blick auf Jugoslawien, sondern auch auf die übrigen südosteuropäischen Staaten gerichtet wird.⁹¹ Das ist für eine besonders die neuere Geschichte des Balkans stark prägende Epoche, wie es der Zweite Weltkrieg eben war, mehr als dürftig, trotz des Gesamtumfanges dieses handbuchartigen Werkes. Über den USK finden sich knappe faktengeschichtliche Angaben, wie etwa das Datum und die Umstände seiner Gründung.⁹² Die „enge Verbindung zwischen dem Kroatentum und Katholizismus“ u. a. mit dem Ziel eine „Abgrenzung der serbischen Nation gegenüber“ zu erreichen, wird hier erwähnt, ebenso wird bemerkt, dass Pavelićs „Willkürherrschaft“ sofort einsetzte.⁹³ Weiter heißt es: „Im ‚Unabhängigen Staat Kroatien‘ löste die brutale Serbenverfolgung eine Spirale der Gewalt und Gegengewalt aus, die in einem verworrenen Bürgerkrieg aller gegen alle eskalierte.“⁹⁴ Damit liegt Portmann recht nah an den Thesen, wie sie Alexander Korb in seinem Buch vertritt. Was nun die Zahl der Kriegsoffer

⁸⁸ Konrad Clewing, Oliver Jens Schmitt, Geschichte Südosteuropas. Vom frühen Mittelalter bis zur Gegenwart, Regensburg 2011.

⁸⁹ Ebd., XX.

⁹⁰ Vgl. Inhaltsverzeichnis ebd., Kap. 7 und Kap. 9.

⁹¹ Vgl. Inhaltsverzeichnis ebd., Kap. 9: Michael Portmann, Politische Geschichte Südosteuropas von 1918 bis 1945, 554-596; der Abschnitt den Zweiten Weltkrieg betreffend geht von Seite 576 bis 592.

⁹² Vgl. ders., 581f.

⁹³ Ders., 582.

⁹⁴ Ebd.

betrifft, und das ist hier von besonderem Interesse, so führt Portmann sofort die Zahlen von Žerjavić an, der „insgesamt mit 613.000 Menschen, die auf dem Territorium des NDH zwischen 1941 und 1945 umgekommen sind“, rechne.⁹⁵ Hierunter fallen somit aber nicht nur Serben, sondern alle Ethnien, wie Kroaten, bosnische Muslime, und auch Deutsche. Wie viele serbische Opfer die „Willkürherrschaft“ Ante Pavelićs und seiner Ustaša gefordert haben, erfährt der Leser also nicht. Eine ähnliche Aussage gibt Portmann auch zu Jasenovac, das er in nur einem Satz erwähnt: „Allein in Jasenovac, dem wohl bekanntesten Konzentrationslager der Ustaše, sind rund 80.000 Menschen (vornehmlich Serben und Juden, daneben auch dem Regime unliebsame Kroaten) umgebracht worden bzw. an den Folgen der katastrophalen Arbeits- und Lebensbedingungen gestorben.“⁹⁶ Dass Jasenovac ein Vernichtungslager war, weshalb es auch das „wohl bekannteste“ Lager der Ustaša geworden ist, wird in diesem Satz nicht erwähnt. Stattdessen wird hier der Eindruck erweckt, bei Jasenovac habe es sich vielmehr tatsächlich um ein Arbeitslager gehandelt, und weil die Bedingungen dort so „katastrophal[]“ waren, kam es zu dieser Zahl von Toten. Im Grunde eine Beschreibung, die der damaligen, durch Zeugenaussagen und anderer zeitgenössischer Dokumente belegte Realität so nicht entspricht. Hinzu kommt der bereits selbstverständliche und unkritische Rückgriff auf die Zahlen von Žerjavić, wobei letztlich auch hier nicht eindeutig klar wird, wie viele dieser 80.000 Toten denn nun auf die Serben entfielen. Von einem Genozid an den Serben im USK schreibt Portmann hier überhaupt nicht. Mehr Angaben dazu finden sich in dieser „Geschichte Südosteuropas“ nicht, was schon allein deshalb bedenklich stimmen muss, da sie sich ja ausdrücklich an eine „größere Leserschaft“ richten will. Dieser bleiben aber nähere Einzelheiten zum Genozid an den Serben und den grausamen Vorgängen in Jasenovac allerdings verwehrt. Man kann die Frage stellen, ob dann eine solche „Geschichte Südosteuropas“ ihren eigenen Ansprüchen gerecht wird, wenn solche wesentlichen Informationen in ihr nicht auftauchen bzw. einer revisionistischen Richtung folgend „beschönigen“, weil z. B. die Opferzahlen nach unten korrigiert wiedergegeben oder Dinge nicht beim richtigen Namen genannt werden. Man kann sich weiter auch fragen, worin dann eigentlich die von Portmann dennoch konzedierte „Serbenverfolgung“ genau bestanden hatte. Dafür erfährt der Leser von Portmann aber genau, wie viele Juden in Belgrad, dem Banat und im USK um-

⁹⁵ Ebd.

⁹⁶ Ebd.

gebracht wurden, worüber er u. a. schreibt: „[...] setzte die systematische und massenhafte Ermordung von Juden in Serbien und im Banat bereits im Sommer 1941 ein, also früher als in den meisten anderen von Deutschland besetzten Gebieten“.⁹⁷ Was soll damit ausgesagt werden? Dass Serbien Vorreiter bei der sogenannten „Endlösung der Judenfrage“ war? Indem hier die Täter eben nicht explizit von ihm genannt werden, könnte bei einem wenig kundigen Leser der Eindruck entstehen, dafür seien womöglich Serben verantwortlich, immerhin passierte dies in Serbien (das deutsch okkupiert war!). Jedenfalls, wenn man sich über Jasenovac und den Genozid an den Serben im USK informieren will, so wird man in diesem handbuchartigen Werk darüber leider nicht fündig. Tatsächlich folgen Portmanns Ausführungen den Darstellungen, wie wir sie oben bereits kennenlernen konnten. Insoweit bewegt er sich nur innerhalb bereits anscheinend etablierter Grundhaltungen zu Jasenovac und den Kriegsverbrechen, die im USK an den Serben begangen wurden. Dass aber solche Annahmen und Ergebnisse festgeschrieben werden, wie dies auch in dieser handbuchartigen „Geschichte Südosteuropas“ geschieht, sollte eigentlich nachdenklich machen.

Wenden wir uns an dieser Stelle der „Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert“ von Marie-Janine Calic zu. Der Zweite Weltkrieg ist dabei natürlich in ihrem Buch ein Thema, aber dieses Kapitel jugoslawischer Geschichte wird auch bei Calic nicht besonders umfangreich behandelt, und zwar auf gerade einmal 34 Seiten.⁹⁸ Im Vorwort zu diesem Buch schreibt Calic u. a.: „Deutungen der jugoslawischen Vergangenheit sind bis heute sehr stark mit Emotionen befrachtet, Diskussionen werden häufig nicht mit sachlichen, sondern mit moralischen Argumenten geführt, und gegensätzliche Geschichtsdeutungen liefern Zündstoff für politische Auseinandersetzungen. [...] Den Grundsätzen guten wissenschaftlichen Arbeitens folgend wird in dieser Darstellung versucht, verschiedene Perspektiven gegeneinander abzuwägen, auch wenn es der beschränkte Seitenumfang nicht zuließ, alle Theorien und Kontroversen im Detail auszuleuchten.“⁹⁹ Man kann nun diesen hehren Anspruch darauf nachprüfen, indem man sieht, was sie nun über Jasenovac und den Genozid an den Serben schreibt. Über den USK gibt es in ihrem Werk zwei Seiten, worin auch hier die üblichen

⁹⁷ Ders., 583. Hier benennt Portmann auch genaue Zahlen zu den jüdischen Opfern des Holocausts im ehemaligen Königreich Jugoslawien, siehe ebd.

⁹⁸ Vgl. Calic, Geschichte Jugoslawiens, Dritter Teil: Der Zweite Weltkrieg (1941 bis 1945), 137-170.

⁹⁹ Dies., 15.

faktengeschichtlichen Daten zur Gründung und Entstehung dieses Staatsgebildes zu finden sind.¹⁰⁰ Calic zeichnet in wenigen Sätzen nach, wie sich Pavelićs Ustaša nach dem deutschen nationalsozialistischen Vorbild orientierte, indem man im USK etwa die antijüdischen Nürnberger Rassegesetze ebenfalls in Kraft setzte.¹⁰¹ Die Ustaša ist für sie damit klar eine faschistische Bewegung.¹⁰² Zur Bevölkerungszusammensetzung schreibt sie, dass 3,3 Millionen Kroaten „etwa 2 Millionen Serben, 700.000 Muslime, 150.000 Volksdeutsche und andere Minderheiten“ gegenüberstanden.¹⁰³ Im Gegensatz zu Korb, der ja einen vorhandenen Plan der Ustaša zur Verfolgung und Vernichtung der Serben bestreitet, schreibt Calic: „Planmäßig gingen die kroatischen Faschisten nun gegen ihren vermeintlichen Erbfeind, die orthodoxe Bevölkerung, vor: Hunderttausende wurden entrechtet, enteignet, vertrieben, in Lager gepfercht oder fielen Mordaktionen zum Opfer.“¹⁰⁴ Dazu wird sie im Folgenden noch konkreter und beschreibt nicht nur die ökonomische Ausbeutung Jugoslawiens durch die Besatzer¹⁰⁵, sondern auch „ethnische Säuberungen“ und andere massenhafte Verbrechen.¹⁰⁶ So erfahren wir, dass Ende September 1941 120.000 Serben aus dem USK vertrieben wurden, auch die Zahl 200.000 wird von Calic genannt.¹⁰⁷ Sie spricht von der „Vernichtungspolitik“ bzw. von „physische[r] Vernichtung“, die gegen die Serben durchgeführt wurde.¹⁰⁸ So wurden „Tausende“ „auf grauenvolle Weise ermordet, durch Äxte, Messer, Beile und andere archaische Tötungsmethoden“.¹⁰⁹ Dazu zählt sie einige Orte im USK auf, wo „[g]rößere Massaker an Serben seit April 1941 dokumentiert“ sind, wie z. B. in der Bosanska Krajina, in Cazin, Krupa, Prijedor, Sanski Most, Zvornik, Bijeljina, Višegrad, Foča oder Goražde.¹¹⁰ Das Ziel dieser Aktionen sei „es ganz offensichtlich, kroatisch homogene Gebiete im Grenzraum zu Serbien und Montenegro zu schaffen“.¹¹¹ Als Zahl der serbischen Opfer von „planmäßi-

¹⁰⁰ Vgl. dies., 138f.

¹⁰¹ Vgl. dies., 138.

¹⁰² Vgl. ebd.

¹⁰³ Vgl. ebd.

¹⁰⁴ Dies., 139.

¹⁰⁵ Vgl. dies., 154ff.

¹⁰⁶ Vgl. dies., 157ff.

¹⁰⁷ Vgl. dies., 159.

¹⁰⁸ Vgl. dies., 158 und 159.

¹⁰⁹ Dies., 159.

¹¹⁰ Ebd.

¹¹¹ Ebd.

ger Verfolgung“ und von „Mordaktionen in Dörfern, Städten und auf dem Land sowie in Gefängnissen und Lagern“ nennt sie 92.000 Tote, allerdings aber auf den Zeitraum von „vier Kriegsjahren“ bezogen!¹¹² Wenn man deutsche Berichte allein aus der zweiten Hälfte des Jahres 1941 zum Vergleich nimmt, dann ist das eine halbierte Opferzahl, die aber auf die gesamte Kriegsdauer bezogen wurde. Man kann daher nicht umhin, als hier eine Minimierung der Opferzahlen auf serbischer Seite zu erkennen. Immerhin erwähnt Calic, dass etwa 250.000 Orthodoxe (also Serben) „zwangsweise zum Katholizismus konvertieren“ mussten.¹¹³ In diesem Zusammenhang spricht sie auch über die umstrittene Rolle des kroatischen katholischen Erzbischofs (und Militärvikars) Alojzije Stepinac, der „wahrscheinlich kein überzeugter Faschist“ gewesen sei, „aber eben auch kein entschiedener Gegner der neuen Ordnung“.¹¹⁴ Zusätzlich führt sie noch weitere Beispiele zur die Ustaša unterstützenden Haltung aus Kreisen des kroatischen katholischen Klerus an.¹¹⁵ Bemerkenswert ist auch die Bemerkung Calics, dass „[e]thnische Säuberungen‘ und Mordaktionen [...] nicht von selbst, sondern auf Befehl“ funktionierten.¹¹⁶ Auch dies steht im teilweisen Widerspruch zu Korbs Thesen. Bei all diesen Beschreibungen der Brutalität und der Verbrechen der Ustaša vermeidet Calic jedoch konsequent, dabei von einem von der Ustaša an den Serben begangenen Genozid zu sprechen. Davon ist keine Rede in diesen Schilderungen. Stattdessen stellt sie, die in diesem Kapitel eine deutliche Sympathie für Tito und seine Partisanen aufleuchten lässt¹¹⁷, den Grausamkeiten der Ustaša Verbrechen der Četnici gegenüber. Indem sie schreibt: „Die Tschetniks standen den Ustascha an Barbarismus in nichts nach“¹¹⁸, relativiert sie eben genau die von der Ustaša unerhörten (und sogar die Grausamkeiten unter osmanischer Zeit in den Schatten stellenden) Grausamkeiten. Diese erscheinen dann nicht mehr als einzigartig (wie man das im deutschen Fall für den Holocaust kennt), sondern als in diesem militärischen Konflikt offenbar geläufige und

¹¹² Ebd.

¹¹³ Dies., 160.

¹¹⁴ Ebd.

¹¹⁵ Vgl. ebd.

¹¹⁶ Dies., 163.

¹¹⁷ Vgl. etwa dies., 147-154. So erzählt sie auch die Geschichte des heldenhaften und entbehrungsreichen Kampfes der Tito-Partisanen, wie er etwa auch in den Filmen Veljko Bulajićs der Linie der jugoslawischen KP getreu inszeniert wurde, entsprechend nach.

¹¹⁸ Dies., 164.

von allen Konfliktparteien gleichermaßen praktizierte Gewalt. Auch sind die serbischen Četnici laut Calic nicht minder fanatisiert als ihre kroatischen Todfeinde, die Ustaša.¹¹⁹ Etwas ausführlicher als im Falle der Ustaša berichtet sie von Gräueltaten der Četnici. Und es ist an dieser Stelle, wo Calic das Ermorden mit dem Messer oder Stilett mit ritualisiertem bzw. sakral anmutendem Töten in Verbindung bringt, wobei sich der Eindruck beim Leser einstellen muss, dass nur die Četnici so mordeten, nicht aber unbedingt die Ustaša, auf die ritualisiertes Töten eher zutrifft, was schließlich auch Korb in seinem Buch letztlich beschreibt. Den Serben haftet auch im Zweiten Weltkrieg das Stigma der „ethnischen Säuberer“ an, besonders den Četnici-Verbänden, wenn es nach Calic geht. So schreibt sie von Racheaktionen der Četnici in Ostbosnien, denen „Tausende Muslime“ zum Opfer fielen: „Aus Angst vor dem Terror retteten sich Männer, Frauen und Kinder in die Städte. Bis Ende 1943 waren mehr als 230.000 Menschen auf der Flucht.“¹²⁰ Um diese Tragödie zu illustrieren, zitiert Calic aus einem Bericht eines nicht namentlich genannten SS-Mannes: „Was sich unter dieser Masse für Tragödien abspielen, kann vorerst kein Mensch beschreiben“.¹²¹ Ein Blick in den Fußnoten zeigt, dass Calic hier aus dem Werk von Ladislaus Hory und Martin Broszat aus dem Bericht des SS-Gruppenführers und Beauftragten des Reichsführers SS in Kroatien Kammerhofers zitiert hat. Nur, dass Hory und Broszat als Ursache für diese massenhafte Flucht bosnischer Muslime eine Offensive der Tito-Partisanen in Ostbosnien vom November und Dezember 1943 angeben.¹²² Von Četnici ist in diesem Kontext bei Hory und Broszat jedenfalls keine Rede. Was aber der Leser nicht wissen kann, wenn er sich nicht in deren Werk die betreffende Seite sucht, aus der Calic zitiert hat. Auf diese Weise jedoch wird ein völlig anderer Kontext geschaffen. Damit werden bestehende negative Stereotype und Zuschreibungen, die den Četnici seit Titos Jugoslawien anhängen, nur verstärkt. Man erinnere sich dabei auch an den vielfach propagandistisch benutzten Namen der Četnici seitens der Kroaten und bosnischen Muslime, die in den 1990ern ihre serbischen Gegner als „Četnici“ bezeichneten, um sie so als brutal und rücksichtslos diffamieren zu können. Wie aber steht es mit den Opferzahlen in Calics Buch? Dazu bringt sie als erstes die offizielle Zahl von 1,7 Millionen Kriegstoten in ganz

¹¹⁹ Vgl. ebd.

¹²⁰ Dies., 164.

¹²¹ Ebd.

¹²² Vgl. Ladislaus Hory, Martin Broszat, Der kroatische Ustascha-Staat, 1941-1945, Stuttgart 1964, 160. Siehe auch Fußnote 446, ebd.

Jugoslawien: „Diese Zahl war sicherlich stark überhöht“.¹²³ Doch woran man das ersehen könne, belegt Calic nicht näher. Stattdessen führt sie an, dass „[s]erbische, kroatische und slowenische Wissenschaftler [...] später unabhängig voneinander rund eine Million Kriegstote“ errechneten, darunter „500.000 Serben, 200.000 Kroaten und bis zu 100.000 Muslime“.¹²⁴ Indem sie die Zahl von einer Million Toten für akzeptabler hält, bewegt sie sich durchaus auf einer Linie mit Korb, Sundhaussen und anderen Autoren, welche alle eine niedrigere Zahl der Kriegstoten in Jugoslawien befürworteten. Das hat nicht zuletzt etwas damit zu tun, dass auf diese Weise nicht von einem Genozid an den Serben und erst recht nicht von einer hohen serbischen Opferzahl in Jasenovac gesprochen werden kann, was ja fast unmöglich festzustellen sei: „Wie viele davon bei Kampfhandlungen, in Lagern, bei Massenhinrichtungen oder durch Hunger, Krankheiten und mangelnde medizinische Versorgung ihr Leben ließen, kann heute niemand mehr zuverlässig ermitteln“, so ihr Fazit.¹²⁵ Zu Jasenovac, „dem Inbegriff der faschistischen Terrorherrschaft“¹²⁶, äußert sich Calic kurz. Hier führt sie erneut die offizielle Zahl von 700.000 in diesem Lager getöteten Menschen an. Gleichzeitig verweist sie auf „[k]roatische Exilkreise“, welche eine Zahl von nur 30.000 Toten bringen, aber auch „serbische“, die „von bis zu 1,1 Millionen Menschen“ sprechen. Weil es den Kommunisten laut Calic nicht passte, unvoreingenommen Untersuchungen darüber anzustellen, „wurde das Lager für rivalisierende Erinnerungskulturen konfiguriert: für die einen Stätte kollektiven Verdrängens und Vergessens, für die anderen gespenstischer Erinnerungsort eines überhöhten nationalen Opfermythos“.¹²⁷ Calic selbst folgt der Zahl von „etwa 200.000 Menschen“, die „[w]ahrscheinlich [...] in allen kroatischen KZs“ ums Leben kamen.¹²⁸ Damit vermeidet sie geschickt, eine eigene Zahl der (serbischen) Opfer in Jasenovac zu nennen. Wenn man allerdings die 200.000 Menschen auf alle KZs auf dem Gebiet des USK hochrechnen würde, fiel eine nicht besonders hohe Zahl auf Jasenovac ab. Es ist in diesem Zusammenhang auch der Gebrauch des Begriffs „Opfermythos“ nicht uninteressant. Auf diese Weise wird gerade in jüngerer Zeit die Leidensgeschichte der Serben in den

¹²³ Vgl. Calic, *Geschichte Jugoslawiens*, 169.

¹²⁴ Ebd.

¹²⁵ Ebd.

¹²⁶ Dies., 170.

¹²⁷ Ebd.

¹²⁸ Ebd.

beiden Weltkriegen, aber auch früherer Zeiten, so etwa seit der Schlacht auf dem Kosovo, zu einem „Mythos“ dekonstruiert.¹²⁹

Nun soll das mit Preisen ausgezeichnete Buch des Historikers Alexander Korb näher in den Fokus rücken (u. a. erhielt er den Andrej-Mitrović-Preis dafür). Im Jahr 2013 erschien Korbs Dissertation mit dem Titel „Im Schatten des Weltkrieges. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941-1945“. Im Klappentext des Buches wird festgestellt, dass „die (süd)osteuropäischen Schauplätze des Zweiten Weltkrieges“ „wenig erforscht“ seien.¹³⁰ Der Ustaša fielen „etwa 500.000 Menschen zum Opfer“.¹³¹ Außerdem sei bislang zu wenig nach den Motiven für die Gewalt der Ustaša gefragt worden, einer Frage, der Korb hier näher nachgehen möchte. Denn die Ustaša seien bisher zumeist „als Handlanger der Deutschen porträtiert; oder sie wurden als irrationale Nationalisten beschrieben, deren Gewalt mit Verweis auf die Kultur des Balkans exotisiert oder in Anspielung auf die Psyche der Täter pathologisiert wurde“.¹³² Diese Bemerkungen zu Korbs Buch sind gerade für das Thema dieses Artikels nicht uninteressant. Denn auch hier soll gefragt werden, was Korb, und wie, über Jasenovac schreibt. Dabei bietet sein Buch einige recht aufschlussreiche Aussagen. Da ist einmal die Zahl von 500.000 Menschen, wie er schreibt¹³³. Korb benutzt die Zahlen von Vladimir Žerjavić, der für die Zeit von 1941 bis 1945 von 312.000 Serben ausgeht, die den Ustaša zum Opfer fielen. Zugleich verweist er auf den kroatischen Historiker Tomislav Dulić, im Übrigen nicht das einzige Mal in seinem Buch, der eine

¹²⁹ Vgl. dazu auch dies., 285-292. Zum Verständnis des Tenors der Autorin zu dem Komplex Zweiter Weltkrieg in Jugoslawien und der Frage der Opfer in Jasenovac sind auch in gewisser Weise hilfreich ihre Ausführungen zum späteren Bürgerkrieg im ehemaligen Jugoslawien, wo sie den Serben die Hauptschuld an den darin begangenen Verbrechen gibt, vgl. dies., 308-324. So ist für sie der bosnisch-serbische General Ratko Mladić eindeutig verantwortlich für „den größten Massenmord der Nachkriegsgeschichte“, womit sie Srebrenica meint, dies., 323. Genauso scheint für sie auch die serbische Verantwortung an dem zweiten Granatenangriff auf den Markale-Markt in Sarajevo vom August 1995 festzustehen, vgl. dies., 324.

¹³⁰ Klappentext zu Alexander Korb, Im Schatten des Weltkrieges. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941-1945, Hamburg 2013.

¹³¹ Ebd.

¹³² Ebd.

¹³³ Vgl. Korb, Im Schatten des Weltkrieges, 12.

„ausführliche Würdigung und Interpretation der Zahlen“ leiste.¹³⁴ Damit muss sich Korb selbst diese Mühe nicht machen. Wenn nun schon in der Einleitung die Zahl serbischer Opfer der USK-Herrschaft gerade einmal etwas über 300.000 beträgt, dann kann man bereits hier schon erwarten, dass Korb auch für Jasenovac wohl eher eine niedrige Zahl annehmen wird bzw. sich auch hierbei wieder auf Žerjavić stützen wird¹³⁵, wie etwa Sundhaussen vor ihm. So nennt er für die ersten vier Wochen der Herrschaft der Ustaša die Zahl von „mehr als 1.000 Menschen“, die „bei insgesamt drei großen Massakern“ von der Ustaša ermordet wurde.¹³⁶ Eine Zahl, die niedrig ausfällt, wenn man nicht auch alle anderen im selben Zeitraum verübten Massaker dazuzählt. Zum anderen erwähnt er die Četnici, eine der beiden serbischen Widerstandsbewegungen, die sich „in einem gewaltigen Aufstand gegen den Terror der Ustaša“ formte.¹³⁷ In der Fußnote zum Begriff der „Četnici“ schreibt Korb, dass diese „zum Synonym für die paramilitärische Bewegung großserbischer Nationalisten“ wurde.¹³⁸ Der Begriff „großserbisch“, der auch von Korb negativ konnotiert verwendet werden wird. Dass hier auf den Begriff der „Četnici“ eingegangen wurde, hat mit weiteren Ausführungen Korbs zu den Verbrechen der Ustaša und mit Jasenovac zu tun, wie unten zu zeigen sein wird. Von Belang ist auch, wie sich Korb einem weiteren Begriff in seiner Arbeit nähert und damit umgeht, nämlich mit dem Begriff des „Genozids“. Für ihn sei es eine Schwäche derjenigen Konzepte, „die den Begriff Genozid ins Zentrum ihres analytischen Rahmens stellen“, wenn sie den „Blick auf Bürgerkriegsdynamiken“ richten.¹³⁹ So sei es gekommen, dass „eine Reihe von Historikern die Brauchbarkeit der Kategorie Genozid für die Geschichtswissenschaften grundsätzlich in Zweifel zogen“, während andere versuchten diesen Begriff

¹³⁴ Ebd., FN 7.

¹³⁵ Vgl. ders., 258f. Korb spricht von „üblicherweise verlässlichen Berechnungen Žerjavić“, wobei er dieses Mal 307.000 serbische zivile und militärische Opfer im USK aufführt, und in einer „jüngeren Schätzung“ von Žerjavić sogar nur 140.400 Serben „direktem Terror“ außerhalb der kroatischen Lager, d. h. „Massakern“, zum Opfer gefallen seien. Davon wiederum seien nur 80.000 serbische Zivilisten von kroatischen Truppen und Milizen ermordet worden, die übrigen ermordet von Deutschen und Italienern, siehe ebd., 258f.

¹³⁶ Ders., 274.

¹³⁷ Ders., 12.

¹³⁸ Ebd., FN 8.

¹³⁹ Ders., 13.

präziser zu fassen.¹⁴⁰ Der „Massengewalt“ der Ustaša, einer von ihm programmatisch benutzten Wendung, würde man nach Korb mit einem Begriff wie Genozid freilich nicht gerecht. So bemerkt er, dass sich bislang die Auffassung halte, „dass es sich bei der Verfolgungspolitik der Ustaša um *einen* [kursiv i. Orig., Anm. d. Verf.] Genozid an Serben, Juden und Roma gehandelt habe“.¹⁴¹ Dabei verweist er, wie schon angesprochen, auf Dulić, „der die Massenmorde der Ustaša an Juden und Roma als Genozide einstuft, während es im Falle des Massenmordes an den Serben mangels empirischer Studien zu früh sei, zu entscheiden, ob es sich um einen getätigten Genozid, einen versuchten Genozid oder aber ethnische Säuberungen handle“.¹⁴² Damit sollte auch klar geworden sein, weshalb Korb sich auf Dulić stützt, will dieser also nicht von einem Genozid der Ustaša an den Serben sprechen, eben „mangels empirischer Studien“. Korb selbst will sich eher mit der „methodisch komplizierte[n] Frage nach Interdependenzen verschiedener Tätergruppen und miteinander verschränkter Gewalttaten“ stellen.¹⁴³ Er wird im Folgenden dazu sogar noch deutlicher: „Die vorliegende Studie gibt sich nicht damit zufrieden, Genozid lediglich als eine asymmetrische Machtbeziehung zu begreifen, in deren Rahmen die Täter der einen Gruppe Opfer einer anderen Gruppe töteten, und stellt den analytischen Wert solcher Einordnungsbemühungen infrage. Stattdessen wird zu zeigen sein, dass die Verfolgung von Serben, Juden und Roma durch die Ustaša multikausal war und sich nicht ausschließlich aus rassistischen und/oder kulturalistischen Motivationen speiste, die gemeinhin als der eigentliche Grund von Genoziden gelten.“¹⁴⁴ Bedeutet das, dass auch Korb der Meinung ist, die Ustaša habe an den Serben im USK keinen Genozid begangen? Zunächst lehnt Korb das Vorhandensein eines systematischen Planes der Ustaša ab, einen Genozid begehen zu wollen¹⁴⁵, anders als Calic. Weiter will er bei der „Analyse des Handelns der Täter“ ebenfalls die „Politiken, die Praxen und die Handlungsspielräume der Verfolgten [...] untersuchen. Insofern werden auch die Interaktivität zwischen Verfolgern und Verfolgten, der wirkungsvolle Widerstand gegen das Ustaša-Regime und die Strategien der Verfolgten berücksichtigt. [...] Damit zusammen hängt eine weitere zentrale Frage der Studie, nämlich inwieweit die Ustaša

¹⁴⁰ Ebd.

¹⁴¹ Ders., 14.

¹⁴² Ebd., FN 12.

¹⁴³ Ders., 14.

¹⁴⁴ Ders., 14f.

¹⁴⁵ Vgl. ders., 15.

in ihrem Handeln von den Dynamiken des Bürgerkriegs angetrieben wurde und inwiefern die Taten der anderen Kriegs- und Bürgerkriegsparteien ihr Handeln radikalisierten.¹⁴⁶ Mit anderen Worten, von Genozid will Korb gar nicht sprechen, weil er diesen Begriff in diesem Zusammenhang (er schreibt über die „Massengewalt“ der Ustaša) ablehnt. Dann wirft er den Gedanken auf, nicht nur die Täterseite in den Blick zu werfen, sondern sich auch die Opferseite näher anzusehen, und zwar als auch potentielle Täterseite! Das verdeutlicht gerade der letzte oben zitierte Satz, wenn Korb die Frage stellt, inwieweit die Ustaša nicht auch von der Opferseite (!) durch deren Handeln (Widerstand gegen die brutale Ausrottungspolitik der Ustaša) „radikalisiert“ worden sein könnte. Was wir hier haben, ist schlicht der Versuch einer Relativierung der Verbrechen der Ustaša. Deren Untaten könne man ja so verstehen, dass sie durch die Aktionen ihrer Opfer zu manch radikaler Tat geradezu getrieben wurden. Oder so ausgedrückt: Die Serben, die sich dem unstrittigen Terror der Ustaša entgegenzusetzen versuchten, hätten sich am Ende selbst Jasenovac (und anderes mehr) zuzuschreiben, weil sie die Ustaša dazu durch ihren Widerstand getrieben hätten. Damit erklärt sich auch der Titel von Korbs Arbeit und warum er den Begriff „Massengewalt“ gewählt hat. Den Verfolgten, hier den Serben, soll wohl auf diese Weise eine Teil- oder auch Mitschuld an der Radikalisierung der Ustaša gegeben werden, die erst zu deren schaurigen Taten geführt habe. Jedenfalls drängt sich diese Meinung auf, wenn man sich die obigen Thesen Korbs vor Augen führt. Das wäre dann so, als wenn man argumentieren würde, der (politische) Widerstand gegen das NS-Regime hätte ganz erheblich das Handeln der Nationalsozialisten beeinflusst. Und als sei das NS-Regime erst dadurch zu dem menschenverachtenden und mörderischen Regime geworden, und nicht schon davor ein solches gewesen, und als wäre eine rassistische Vernichtungspolitik nicht schon in der NS-Ideologie angelegt gewesen. Genauso verfolgte auch die Ustaša-Führung die Verfolgung einer Volksgruppe, hier der Serben (und aller anderen Nichtkroaten), was nicht nur prominente Führungsmitglieder sogar in der Öffentlichkeit ohne Scheu kundtaten.¹⁴⁷ In Korbs Konzept passen solche Thesen allerdings ganz gut, denn er stellt nachfolgend die Frage, ob die Männer der Ustaša „Monster“ waren.¹⁴⁸ Damit will Korb das Bild der Ustaša als den

¹⁴⁶ Ders., 16.

¹⁴⁷ Zur Ideologie der Ustaša vgl. Rory Yeomans, *Visions of Annihilation. The Ustaša Regime and the Cultural Politics of Fascism 1941-1945*, Pittsburgh 2013.

¹⁴⁸ Vgl. Korb, *Im Schatten des Weltkrieges*, 17ff.

„blutgierigen Mördern“ hinterfragen.¹⁴⁹ In diesem Zusammenhang kann er auch so manche Berichte über Ustaša-Greuelthaten als „Gerüchte“, „Spukgeschichten“ oder als „Schauergeschichten“ abtun.¹⁵⁰ Dazu gehört für Korb die Begegnung des italienischen Kriegsberichterstatters Curzio Malapartes mit Ante Pavelić, dem kroatischen „Poglavnik“, der Malaparte einen Weidenkorb mit menschlichen Augen präsentierte.¹⁵¹ Aber auch den Bericht des deutschen Chefs der Zivilverwaltung in Serbien, Harald Turner, an den Wehrmachtbefehlshaber Südost, Lühr, vom 29. August 1942, in dem Turner von 300.000 Serben, „die allein im Sommer 1941 im USK ermordet worden seien“, berichtet, wischt Korb beiseite. Denn Turner gebe hier „völlig überhöhte Opferzahlen“ an.¹⁵² Der deutsche Osteuropahistoriker Klaus Buchenau hingegen führt in seinem Buch einen Bericht Turners vom 3. September 1941 an, der darin von 200.000 ermordeten Serben ausging. Das war eine Zahl, die sich mit einer von Buchenau als noch für die Zeit um 1941/42 als realistisch eingestuften Schätzung seitens der Serbisch Orthodoxen Kirche „weitgehend“ deckte.¹⁵³ Ein weiterer Bericht der Serbisch Orthodoxen Kirche vom Januar 1942 wich wiederum nicht wesentlich von einem deutschen Bericht vom Februar desselben Jahres ab, wo von 380.000 respektive 300.000 ermordeten Serben die Rede war.¹⁵⁴ So haben sich durchaus auch deutsche Historiker auf diesen und ähnliche Berichte Turners

¹⁴⁹ Ders., 21.

¹⁵⁰ Ders., 23 und 24.

¹⁵¹ Vgl. ders., 23. Korb sagt hingegen nicht, weshalb sich diese Geschichte nicht so hätte tatsächlich ereignet haben sollen. Siegfried Kogelfranz greift diese Episode in einer Artikelserie über den Jugoslawischen Bürgerkrieg für den „Spiegel“ 1992 auf, und führt an, dass es dafür auch weitere Zeugen gebe, so einen italienischen Arzt, vgl. Siegfried Kogelfranz, *Der dümmste aller Kriege. Die jugoslawische Tragödie (III): Der Völkermord von gestern schürt den Völkerhaß von heute*, in: *Der Spiegel* 30/1992, vom 20. Juli 1992, 130-138, hier 130f. Kroatische Internetseiten hingegen behaupten, diese Geschichte sei eine Erfindung Malapartes, vgl. z. B. C. Michael McAdams, *Croatia: Myth and Reality*, Myth: „The Basket of Human Eyeballs“, auf: <http://www.hic.hr/books/myth-reality/p05.htm> (Stand: 30. März 2016).

¹⁵² Korb, *Im Schatten des Weltkrieges*, 24, FN 46. So habe der serbische Autor Srdjan Trifković in seinem Buch „The Ustasha Movement“ aus dem Jahr 1990 diesen Bericht „unkritisch zitiert“, siehe ebd.

¹⁵³ Klaus Buchenau, *Orthodoxie und Katholizismus in Jugoslawien 1945-1991. Ein serbisch-kroatischer Vergleich*, Wiesbaden 2004, 151f. Buchenau hat sich dabei auf Sundhaussens Werk „Geschichte Jugoslawiens“ gestützt, siehe ebd., FN 84.

¹⁵⁴ Vgl. ders., 152.

und anderer deutscher Stellen gestützt, und nicht allein serbische Autoren, wie Korb es darstellen will. Womöglich sollen damit nicht nur serbische Autoren und Quellen pauschal diskreditiert werden, sondern eben auch solche Berichte deutscher Provenienz aus der Zeit des Zweiten Weltkrieges, gerade weil sie durch ihre darin enthaltenen Schilderungen und Opferzahlen von dem von Korb verfolgten Narrativ doch stark abweichen. Denn er schreibt dazu: „Um ihre Abscheu vor den Taten der Ustaša herauszustellen, gaben SS-Offiziere wie der Chef der Zivilverwaltung in Serbien, Harald Turner, in ihren Berichten überhöhte Opferzahlen der ermordeten Serben an, mit denen sie von serbischen Nationalisten versorgt worden waren. Daraus ergab sich ein kaum zu durchbrechender Referenzkreislauf, denn die Berichte der deutschen Besatzer galten wiederum als besonders glaubwürdige Belege für die überhöhten Opferzahlen. Mit diesen Zahlen machten serbische Nationalisten noch in den 1990er Jahren Politik“.¹⁵⁵ Korb selbst schreibt, dass den „von den Ustaša-Milizen vor allem in den Jahren 1941 und 1942 verübten Massakern [...] mehr als 100.000 Menschen zum Opfer“ fielen, ohne hier näher zu spezifizieren, um wen es sich genau bei diesen Opfern handelte.¹⁵⁶ Das ist eine Zahl, die noch einmal deutlich niedriger ausfällt, als die in den obigen Berichten auftauchenden Zahlen, die Korb jedoch ablehnt. An anderer Stelle jedoch führt er einen Bericht des deutschen Gesandten Kasche vom 19. Mai 1943 an, worin dieser die Zahl der bis Sommer 1942 getöteten Menschen mit 250.000 angibt, anstelle einer „Behauptung“, die von „400.000 [ermordeten] Pravoslaven“ spricht.¹⁵⁷ Kasche versuchte Kroatien vor Kritik in Schutz zu nehmen. Daher sollte eigentlich auch seine Zahl mit Vorsicht genossen werden, da er womöglich mit einer niedriger angesetzten Zahl von Ermordeten die Verantwortung der Ustaša klein reden will, zumal er sagt, diese 250.000 Menschen, von denen „weniger als die Hälfte“ Serben seien, seien „im Verlauf von Kampfhandlungen“ ums Leben gekommen.¹⁵⁸ Korb hingegen, trotz seiner Skepsis deutschen Berichten gegenüber, folgt Kasche hier, indem er darauf verweist, dass sich Kasches Angaben mit denen von Žerjavić, die er als „zuverlässig“ bezeichnet, nahezu decken.¹⁵⁹ Korbs Tendenz, Zahlen dagegen auf serbischer Seite zu reduzieren, zeigt sich auch in

¹⁵⁵ Korb, *Im Schatten des Weltkrieges*, 24.

¹⁵⁶ Ders., 444.

¹⁵⁷ Ders., 363.

¹⁵⁸ Ders., 363f.

¹⁵⁹ Ders., 364, FN 310. Natürlich stützt sich Korb an dieser Stelle auch auf den bereits genannten Dulić, ebd.

seiner Angabe, es seien laut „jüngeren Studien“ nur etwa 100.000 Personen zum Glaubenswechsel gezwungen worden. Dabei stützt er sich u. a. auch auf Dulić, wobei „[ä]ltere Studien“ „noch von insgesamt 240.000 konvertierten Serben“ ausgingen.¹⁶⁰ Er hätte hier dann auch wenigstens aufdecken können, wer diese ominösen „serbischen Nationalisten“ gewesen waren, die damals mit dem SS-Offizier Turner bei der Erstellung seiner Berichte zusammengearbeitet haben sollen. Diese These verfolgt Korb jedenfalls weiter, und so hätten sowohl Ustaša als auch Četnici versucht, „sich gegenseitig bei den Besatzungsmächten zu desavouieren, indem sie ihr Gegenüber als balkanisch verteufelten, sich selbst hingegen als zum ‚Neuen Europa‘ zugehörig präsentierten.“¹⁶¹ Diesen serbischen Nationalisten sei es dabei gelungen, „mit ihrer Propaganda während des Krieges die Ustaša zu verteufeln und mit völlig übersteigerten Opferzahlen den Grundstein für den Mythos von mehr als einer Million serbischer Opfer des kroatischen Völkermordes zu legen“.¹⁶² Deutsches Besatzungspersonal habe sich auf diese Angaben verlassen.¹⁶³ Damit könnte man glauben, sämtliches deutsches Archivmaterial zu diesem Thema sei aus diesem Grund wenig glaubwürdig. Genau diese Folgerung zieht Korb, indem er einige Standardwerke, wie das von Hory und Broszat, Fricke, Edmond Paris, sogar von Hervé u. a. und Vladimir Dedijer als Studien auflistet, die wohl unkritisch „vorwiegend oder ausschließlich auf deutschen Quellen“ basieren.¹⁶⁴ Auf diese Weise wischt er diese Werke als Referenzquellen einfach beiseite. Das ist nicht unproblematisch, im Gegenteil, da gerade diese Werke den kroatischen Genozid an den Serben im USK belegen. In dem Fall müsste die Frage aufgeworfen werden, wie glaubwürdig sind die von Korb selbst verwendeten kroatischen, US-amerikanischen oder israelischen Quellen. Entsprechend seiner obigen Behauptung, deutsche Quellen, aber auch serbische Autoren als unkritisch und wenig glaubwürdig zu sehen¹⁶⁵, behandelt er bei der Frage des Forschungsstandes die serbische Literatur. Die jugoslawische bzw. serbische Geschichtswissenschaft definiert er als „nationalistische Erfüllungswissenschaften“¹⁶⁶, in der sich, wohl selbstre-

¹⁶⁰ Ders., 356.

¹⁶¹ Ders., 26.

¹⁶² Ebd.

¹⁶³ Vgl. ebd.

¹⁶⁴ Ders., 28 sowie FN 59.

¹⁶⁵ Vgl. ders., 388, FN 49, wo sich Korb kritisch über Angaben in Djuro Zatezalos Buch zu Jadovno äußert.

¹⁶⁶ Ders., 31.

dend, dann auch Verschwörungstheorien fänden. Dazu zählt Korb „die angeblich sinistre und antiserbische Politik des Vatikan, die in der klerikal-faschistischen Liaison zwischen Ustaša und kroatischer katholischer Kirche ihren Ausdruck gefunden habe“.¹⁶⁷ Die Tatsache zahlreicher katholischer kroatischer Priester, die sich an den Gräueltaten gegen die Serben und andere beteiligten, worüber es Dokumente (etwa in Form von zeitgenössischen Photographien, Berichten, Filmaufnahmen oder auch Zeitungs- und Zeitschriftenartikel gibt), scheint Korb in dieser Hinsicht nicht zu interessieren. Und um die Zahl der Toten in Jasenovac sei ein Kult betrieben worden, wobei der serbische Staatsfunk noch 2009 sendete, wie Korb berichtet, „dass im KZ Jasenovac mindestens 700.000 Menschen umgebracht worden seien, was einer Verzehnfachung der plausiblen Opferzahlen entspricht.“¹⁶⁸ Doch Korbs weitere Ausführungen dazu sind es hier wert wiedergegeben zu werden, da er in diesen einen Konnex zu den Kriegen der 1990er Jahre herstellt, und auf diese Weise das Bild von den Serben als den einzigen Hauptverantwortlichen und Schuldigen für den Zerfall Jugoslawiens und den jugoslawischen Bürgerkrieg fortschreibt: „Die Litanei von der nationalen Leidensgeschichte wurde durch das Gerede von einem ‚serbisch-jüdischen Holocaust‘ und einer angeblichen Opfergemeinschaft beider Gruppen verstärkt. [...] Der Zusammenhang zwischen großserbischer Idee und nationalem Opfermythos versinnbildlicht die nationalistische Forderung, Serbien sei dort, wo serbische Gebeine liegen [...]. So mag es nicht verwundern, dass die sogenannten ethnischen Säuberungen der 1990er Jahre mit historischen Argumenten unter Verweis auf die überhöhten Opferzahlen legitimiert wurden.“¹⁶⁹ Schon die Wortwahl ist hier bemerkenswert. Korb benutzt hier abwertende Nomina wie „Litanei“ und „Gerede“, um serbische Argumentationen per se zu delegitimieren, dazu reicht ihm der Gebrauch der Wendung „serbische Nationalisten“ nicht aus. Dass die kroatische Seite die Ustaša in den 1990er Jahren als „Vorkämpferin der kroatischen Unabhängigkeit“ vereinnahmte, erwähnt Korb knapp.¹⁷⁰ Als glaubwürdige Autoren benennt er dann u. a. Holm Sundhaussen, warum, haben wir bereits oben gesehen¹⁷¹, aber auch, wenig verwun-

¹⁶⁷ Ders., 32.

¹⁶⁸ Ders., 32f.

¹⁶⁹ Ders., 33.

¹⁷⁰ Ders., 34f.

¹⁷¹ Sundhaussen stellte z. B. auch die Behauptung auf, „Muslime seien an der Verfolgungspolitik [der Ustaša, Anm. d. Verf.] kaum beteiligt gewesen“, siehe ders., 85, FN 116. Diese Behauptung fügt sich geradezu perfekt ein in das westliche

derlich, den kroatischen Historiker Tomislav Dulić, der gar „den bedeutendsten Beitrag für ein nuanciertes Verständnis der Massengewalt im USK [lieferte], indem er die Politiken der Ustaša und der Četnici in Bosnien und der Herzegowina systematisch miteinander verglich“.¹⁷² Korb hebt Dulić nicht nur wegen dieses Vergleiches hervor, sondern weil dieser gerade „die Prozesshaftigkeit, die Inkonsistenz und die Wandelbarkeit der Gewalt der Ustaša sowie ihre Interdependenz mit durch die Četnici verübten Gewalttaten“ aufzeigte.¹⁷³ Was erneut nichts anderes als den Versuch Korbs darstellt, die Gräueltaten der Ustaša zu relativieren bzw. zu verharmlosen (durch den ständigen Rekurs auf die angeblich „überhöhten Opferzahlen“). Offenbar sei nach Korb die exzessive und grausame Gewalt der Ustaša nur durch Aktionen bzw. Gewalttaten der Četnici hervorgerufen worden. Als ob die Ustaša, unproviziert, und von Anfang an nicht selbst dazu ohnehin bereit gewesen war. Nicht zuletzt spricht ja auch Dulić nur von „Massengewalt“ der Ustaša, und nicht von einem Genozid an den Serben, wie oben gezeigt wurde. Von Verbrechen der Ustaša an den Serben berichtet Korb aber auch in seinem Buch. Neben den ersten Massakern in Gudovac oder in Glina¹⁷⁴, berichtet er von Massakern in der Herzegowina im Früh- und Hochsommer 1941¹⁷⁵. Doch diesen Massakern vorangegangen seien Schießereien mit versprengten serbischen/jugoslawischen Soldaten bzw. mit serbischen Widerständlern. Die kroatischen Massaker sollen dann wohl als Racheakte für solche „Übergriffe“ an Kroaten von der Ustaša vorgenommen worden sein.¹⁷⁶ Jedenfalls: „Hochrangige Ustaša gossen durch ihre Anwesenheit und durch ihre Taten Öl ins Feuer“, woraus sich ein „erbitterter Bürgerkrieg“ entwickelte, „der bis weit in das Jahr 1945 andauerte.“¹⁷⁷ Wie es zur Gewalt der Ustaša kommen konnte, dazu kann Korb, wie er eingestehen muss, dann doch „nur wenig“ sagen, obgleich er die frühe „stereotype Kanonisierung der Gewalt der Ustaša in den Aussa-

Narrativ von den „unschuldigen“ bosnischen Muslimen, die nicht nur in den 1990er Jahren Opfer serbischer Gewalt und Verfolgungen gewesen seien, sondern schon auch im Zweiten Weltkrieg, vgl. auch Korb, *Im Schatten des Weltkrieges*, 86, 88.

¹⁷² Ders., 36.

¹⁷³ Ebd.

¹⁷⁴ Vgl. ders., 271-274.

¹⁷⁵ Vgl. ders., 278-289.

¹⁷⁶ Vgl. ders., 269-271.

¹⁷⁷ Ders., 272.

gen der Zeitzeugen“ konstatiert.¹⁷⁸ Mit diesem Hinweis sollen offenbar solche zeitgenössischen Aussagen per se in Zweifel gezogen werden. Sicherlich hat man als Historiker eine gewisse Vorsicht beim Quellenstudium obwalten zu lassen, im Sinne einer kritisch-objektiven Herangehensweise, aber Korb warnt in seinem Buch auffallend oft vor einer „Dämonsierung“ der Ustaša-Täter.¹⁷⁹ Auf welche Weise die Ustaša mordete, dazu gibt Korb doch einige Hinweise. Das Abschneiden von Nasen, Ohren und anderer Gliedmaßen gehörte dazu, ebenso wie das Anzünden von Bärten, das Ausstechen von Augen oder Aufschlitzen der Körper, wofür Messer, Äxte, Hämmer und Schlaghölzer zum Einsatz kamen.¹⁸⁰ Warum die Ustaša solche grausamen Taten beging, versucht Korb mit den „Logiken des Bürgerkrieges“ zu erklären, wonach die „Täter der Ustaša [...] Angst vor ihren serbischen Gegnern“ hatten.¹⁸¹ Teilweise sei diese Angst, die sich u. a. auch aus Paranoia speiste, ebenfalls aus „durchaus realen Befürchtungen“ geboren.¹⁸² Eine solche Angst scheint sich demnach für Korb aus eben den „Praktiken“ und „Handlungsspielräumen“ der Serben bzw. der serbischen Četnici und Partisanen zu ergeben, wobei sich die Frage wieder aufdrängt, ob er hier mit einer solchen Argumentation die Untaten der Ustaša nicht nur zu erklären versucht, sondern vielleicht auch relativiert. Überzeugender dagegen ist Korbs Versuch einer Interpretation, was die kroatischen Täter zu so schaurigen Exzessen, wie das demonstrative Verstreuen abgetrennter Körperteile oder die öffentliche Zurschaustellung von abgeschlagenen Köpfen, trieb. Damit wolle, so Korb, die Ustaša ihren Feinden eine „Botschaft der Gewalt“ übermitteln.¹⁸³ Wichtig in diesem Zusammenhang sind auch seine Ausführungen zum Umgang mit den Leichen der Ermordeten durch die Ustaša, wie deren Entsorgen in die Save, die Adria, oder deren Werfen in Schluchten und Felsspalten.¹⁸⁴ In seinem Buch schreibt Korb auch über die Lager der Ustaša, so auch über das Lager in Jasenovac, dem er einen relativ breiten Raum widmet.¹⁸⁵ Dabei beginnt Korb seine Ausführungen jedoch mit dem Hinweis, Jasenovac sei „in der historischen Forschung als Vernichtungslager“ bzw. als „Auschwitz des

¹⁷⁸ Ders., 298.

¹⁷⁹ Vgl. ebd.

¹⁸⁰ Vgl. ders., 312f.

¹⁸¹ Ders., 311.

¹⁸² Ders., 312.

¹⁸³ Ders., 314f.

¹⁸⁴ Vgl. ders., 317-323.

¹⁸⁵ Vgl. ders., 371-428.

Balkans“ wahrgenommen worden, Bezeichnungen, die nach ihm aber „in die Irre“ führten.¹⁸⁶ Denn Jasenovac sei keine Kopie des deutschen Lagers Auschwitz gewesen, auch könne kein Kontrast zwischen beiden Lagern dergestalt gemacht werden, indem man sagt, in Auschwitz sei „geordnet“ und in Jasenovac „wild“ getötet worden.¹⁸⁷ Jasenovac, das neue „Zentrallager“ der Ustaša, wird von Korb als Arbeitslager beschrieben.¹⁸⁸ Wieso es darin zu „Massentötungen“ kam, erklärt Korb mit der Furcht der Wachleute vor Häftlingsaufständen, Tötungen erfolgten aber auch „als Repressalien nach der Flucht einzelner Häftlinge“ und sollten als „Bedrohung fungieren, wenn in der Nähe des Lagers Partisaneneinheiten operierten.“¹⁸⁹ Weiter schreibt er dazu: „Auch die Überbelegung des Lagers sowie der permanente Mangel an Nahrungsmitteln waren Gründe für Massentötungen“.¹⁹⁰ Das Lager selbst bezeichnet Korb als „dysfunktional“.¹⁹¹ Denn „das allgemeine Chaos und die Disziplinlosigkeit der Wachmannschaften [ließen] eine wirtschaftlich produktive Ausbeutung der Arbeitskraft der Häftlinge nicht zu“.¹⁹² Dazu gehörten auch Hunger und Mangel an ausreichender Lebensmittelversorgung in Jasenovac. Die Verantwortung der Lageradministration wolle Korb aber nicht mit dem Hinweis relativieren, dass auch sonst im USK Hungersnöte grassierten.¹⁹³ Aufgrund solcher schlimmen und menschenunwürdigen Bedingungen habe Jasenovac schon im Winter 1941/42 „einem Inferno“ geglichen.¹⁹⁴ Ab dem Jahr 1942 bemerkt Korb einen „Funktionswandel in Jasenovac“, wonach das Lager zum einen zehntausende von neuen Häftlingen aufnahm, die dann von Jasenovac aus weiter in andere Lager oder zur Zwangsarbeit ins Deutsche Reich verschickt wurden. Jasenovac erscheint demnach eher als Durchgangs- bzw. Auffanglager (speziell für die nach deutschen und kroatischen Offensiven gemachten zehntausenden serbischen Gefangenen aus dem Raum Kozara).¹⁹⁵ Dies hätte bei der Lagerverwaltung aber zugleich zum anderen zu Versuchen geführt, das „eigentliche Häftlingslager zu konsolidieren und die Produk-

¹⁸⁶ Ders., 372.

¹⁸⁷ Vgl. ders., ebd.

¹⁸⁸ Vgl. ders., 390f.

¹⁸⁹ Ders., 391f.

¹⁹⁰ Ders., 392.

¹⁹¹ Ders., 393.

¹⁹² Ebd.

¹⁹³ Vgl. ders., 394.

¹⁹⁴ Ders., 395.

¹⁹⁵ Ders., 405f.

tionsbedingungen effizienter zu gestalten“.¹⁹⁶ Über das Kinderlager in Jasenovac schreibt Korb hingegen kaum etwas.¹⁹⁷ Man erfährt so nur, dass „bis zu 5.000 serbische Kinder“ in Jasenovac verstarben, wobei Korb wohl Jas-trebarsko meint.¹⁹⁸ Eine Initiative zur Freilassung der Kinder „war weitgehend erfolgreich“, doch wie viele gerettet wurden, dazu finden sich keine weiteren Angaben.¹⁹⁹ Bemerkenswert ist weiter Korbs Feststellung über die kroatischen Lager und die Zustände dort, wonach „drohender Kontrollverlust den Weg in die Gewalt ebnete“: „Stärker noch als bei den Nationalsozialisten geriet die Situation in den Lagern der Ustaša außer Kontrolle. Hungersnöte und massenhaftes Häftlingssterben in unfertigen Lagern sind zwar ein eindeutiger Beleg für die Grausamkeit der Täter, aber auch Ausdruck ihrer Überforderung. Der Ustaša gelang es nicht, im Sinne einer ökonomischen Ausbeutung der Häftlinge funktionierende Lager zu errichten.“²⁰⁰ Wenn die Versorgungs- und Hygieneprobleme in diesen Lagern für die Ustaša nicht zu lösen waren, „wurden Häftlinge von Ustaša-Wachen getötet“.²⁰¹ Die ganzen unbeschreiblichen Leiden der Häftlinge werden, laut Korb, letzten Endes nur auf die „Überforderung“ der Ustaša zurückgeführt? Nicht nur, dass damit erneut ein bewusstes Vorhaben der Ustaša und ein bewusster Wille, die von ihnen als Feinde ausgemachten Menschen zu vernichten, negiert wird, sondern die Verbrechen der Ustaša werden auf diese Weise geradezu verharmlost. Wenn es denn nach Korb so gewesen wäre, müsste er nicht dann die berechtigte Frage aufwerfen, warum die Ustaša überhaupt so massenhaft Gefangene in „unfertige Lager“ pferchten bzw. sobald sie merkten, dass sie mit der Situation „überfordert“ waren, warum sie dann nicht die Gefangenen einfach entließen, um ihnen ihr elendiges Schicksal zu ersparen? Oder hätten die Opfer neben den Lagern sich einfach ruhig verhalten sollen und abwarten, bis die Lager fertig gestellt wurden, und die Ustaša es schaffte, die Lager so zu organisieren, dass sie „im Sinne einer ökonomischen Ausbeutung“ funktionieren konnten? Ähnlich kritische Fragen wirft auch dieser Satz in Korbs Buch zu den Vertreibungsaktionen der Ustaša, und was deren Motivation dafür war, auf:

¹⁹⁶ Ders., 407.

¹⁹⁷ Vgl. ders., 404f.

¹⁹⁸ Ders., 405. Das allerdings hat Korb selbst nicht herausgefunden, sondern dazu führt er das Werk von Ivo und Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001, an.

¹⁹⁹ Vgl. Korb, *Im Schatten des Weltkriegs*, 404f.

²⁰⁰ Ders., 447.

²⁰¹ Ebd.

„Denn ein Teil von ihnen war in der Tat von der positiven Vision geleitet, mit einer ethnisch homogenen Bevölkerung sozial stabile Gebiete zu schaffen.“²⁰² Das sei ein bislang vernachlässigter Aspekt gewesen, so Korb, der durch den „übergroßen Fokus auf die Exzesstaten der Ustaša-Bewegung [...] in den Hintergrund geraten“ sei.²⁰³ Weiter schreibt er dazu: „Viele lokale Planer agierten dabei gleich Zygmunt Baumanns Figur des Staates als Gärtner, der das Unkraut aus dem gesellschaftlichen Beet tilgt“, ein Bild, das so auch von vielen Ustaša-Politikern gebraucht wurde.²⁰⁴ Sollen damit die Vertreibungsaktionen der Ustaša legitimiert werden, da sie einer eigentlich „positiven Vision“ folgten? Sollte mit einer Verschiebung des Fokus auf andere Aspekte der Ustaša damit von deren „Exzesstaten“ abgelenkt werden? Es mag durchaus sein, dass ein ethnisch homogener Staat ein sozial stabiles Gebilde darstelle, sofern man soziale Stabilität eben mit ethnischer Homogenität allein gleichsetzen mag. Was nicht bedeutet, dass es nicht auch in einem ethnisch homogenen Gebilde zu sozialen Unruhen kommen könne, die dann andere Ursachen haben (z. B. gesellschaftliche Ungleichheiten, Ausübung einer Diktatur). Darüber mag man diskutieren, wofür hier nicht der Raum ist. Aber gewiss ist, dass im Zusammenhang mit den Verbrechen der Ustaša und ihrer Vertreibungspolitik man schwerlich im selben Atemzug von einer „positiven Vision“ sprechen kann. Korb hat sich hier mindestens missverständlich ausgedrückt. Der nicht anders als relativierende, damit revisionistische und geschichtsverfälschende Ansatz, den Korb in seinem Buch verfolgt, kommt nicht zuletzt auch in seinem Vergleich der Gewalt im USK mit den Balkankriegen von 1912/13 zum Ausdruck: „Die Vertreibung Hunderttausender Muslime aus den neu entstandenen Balkanstaaten unterschied sich strukturell nur wenig von den in diesem Buch behandelten Vertreibungen: Sie ähneln sich sowohl in ihrer Form als auch in ihrem Ausmaß“.²⁰⁵

Weniger mit den Ereignissen während des Zweiten Weltkrieges, als vielmehr darüber, wie man ihrer nach dem Krieg gedachte, darüber befasst sich die Südosteuropahistorikerin Heike Karge in ihrem Buch „Steinerne Erinnerung - versteinerte Erinnerung?“, die hier abschließend betrachtet wird.²⁰⁶ Darin behandelt Karge auch das Konzentrationslager Jasenovac, im

²⁰² Ders., 213.

²⁰³ Ebd.

²⁰⁴ Ders., 213f.

²⁰⁵ Ders., 440.

²⁰⁶ Heike Karge, *Steinerne Erinnerung - versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken in Jugoslawien (1947-1970)*, Wiesbaden 2010.

Vordergrund stehen bei ihr aber weniger die darin verübten Verbrechen, als, wie es der Titel ihres Buches sagt, die Erinnerung an diesen Ort.²⁰⁷ Allerdings spielt der Versuch der Ermittlung der genauen Zahl der in Jasenovac ermordeten Menschen eine wichtige Rolle für die Erinnerungspolitik. Karge spricht in diesem Zusammenhang von der „Manipulation der Kriegsofferzahlen“.²⁰⁸ Dabei führt auch sie die Zahlen von Vladeta Vukčević sowie diejenigen von Vladimir Žerjavić an, dem auch sie, wie wohl kaum anders zu erwarten ist, natürlich folgt.²⁰⁹ Was noch in Karges Buch bemerkenswert ist, sind ihre Ausführungen zu Plänen, in Gradina, dem Ort, an dem die Lagerhäftlinge massenhaft ermordet wurden, ebenfalls eine Gedenkstätte einzurichten.²¹⁰ Diese finden sich in den hier sonst behandelten Werken überhaupt nicht. In diesem Kontext spricht Karge von Gradina als dem „Provisorium Gradina“²¹¹ und erläutert, weshalb es bis heute dort keine richtige Gedenkstätte gibt. Der Grund dafür sei nämlich im Wesentlichen im Streit um die Opferzahlen von Jasenovac zu sehen (abgesehen davon, dass Gradina sich auf dem Gebiet der heutigen Republika Srpska in Bosnien und Herzegovina befindet, und Jasenovac nach dessen Eroberung im Krieg 1995 durch die kroatische Armee der Republik Kroatien zugeschlagen wurde, was auch zu Problemen führte).²¹² Für Gradina gelte weiterhin die Zahl von 700.000 Opfern, wobei, wie Karge erwähnt, auf Grundlage von Berechnungen, die 1981 durchgeführt wurden, man schätzte, „dass auf Gradina wenigstens 360.000 Skelette liegen“.²¹³ Die späteren Versuche in Jugoslawien, vor allem in den 1980er Jahren, hierzu die „Wahrheit zu sagen“ bzw. eine „tatsächliche, wissenschaftlich fundierte Neuverhandlung über die Höhe der Opfer von Jasenovac“, waren laut Karge fruchtlos, die sie schließlich in politisch motivierte Kontroversen Ende der 1980er und in den Bürgerkrieg der 1990er einmünden sieht.²¹⁴

Das Fazit zu diesem Thema fällt recht negativ aus. Wie oben anhand einiger ausgewählter Werke von zum Teil als Südosteuropaexperten ange-

²⁰⁷ Zu Jasenovac vgl. dies., 185-224.

²⁰⁸ Dies., 202.

²⁰⁹ Vgl. dies., 203f.

²¹⁰ Vgl. dies., 210f. sowie 212-224.

²¹¹ Dies., 219.

²¹² Vgl. dies., 212-214 und 214, 218f.

²¹³ Dies., 220. Auf diese Zahl gelangte man 1964, indem man auf einen Kubikmeter Grabungsfläche 22 Skelette fand, was aber so „nur an einer einzigen Stelle gefunden worden war“, ebd.

²¹⁴ Dies., 223 und 222.

sehenen deutschen Historikern dargestellt wurde, findet man zu Jasenovac, und mehr noch zu dem Genozid der Ustaša an den Serben im USK, wenig bis gar nichts. Wenn von Jasenovac überhaupt die Rede ist, dann wird es als „Arbeitslager“ oder als „Zentrallager“ bezeichnet, von einem Vernichtungslager wird dagegen kaum gesprochen. Ähnlich verhält es sich auch mit der Qualifikation der von der Ustaša massenhaft begangenen Kriegsverbrechen und Gräueltaten. Wie es etwa Korb tut, spricht man eher von „Massengewalt“. Diese als Genozid einstufen wollen nur die wenigsten der hier untersuchten deutschen Historiker, wie z. B. Holm Sundhausen, der in diesem Kontext auch von „Völkermord“ spricht. Besonders auffällig hingegen ist die Diskussion um die Höhe der Opferzahlen, wobei sich alle hier betrachteten deutschen Historiker im Grunde den Zahlen des Kroaten Žerjavić (meist vorbehaltlos) anschließen. Serbische Zahlen, aber auch Quellen, werden dagegen als „überhöht“ oder per se als nicht glaubwürdig abgetan, weil sie von „serbischen Nationalisten“ stammten. Daneben wird zugleich auch die serbische Geschichtswissenschaft pauschal delegitimiert. Stattdessen lassen sich in den hier behandelten Werken Versuche und Tendenzen zur Relativierung (bzw. Verharmlosung) der Verbrechen der Ustaša finden. Zugleich erfolgt dagegen eine Aufrechnung und Gegenüberstellung mit den Četnici, wohl mit dem gleichen Zweck. Auch wird die Opferrolle der bosnischen Muslime unterstrichen, vielleicht um eine Kontinuitätslinie von ihnen als Opfer der Serben vom Zweiten Weltkrieg bis zu den Kriegen der 1990er Jahre zu ziehen? Aber gerade das ist bei einem Diskurs auch das Wichtige, nämlich das, was verschwiegen oder weggelassen wird, neben dem, was geäußert wird. Nach den getätigten Aussagen deutscher Historiker, die hier zusammengetragen wurden, ist das alles jedenfalls sehr ernüchternd. Man muss sich fragen, warum schreiben diese Historiker so, welche Ziele verfolgen sie, wenn sie stets nur von niedrigen Opferzahlen für Jasenovac ausgehen (die überdies meist von Kroaten stammen)? Setzen sich hierbei alte, antiserbische Stereotype und Narrative in der Geschichtsschreibung vielleicht sogar fort? Warum finden sich keine detaillierten Ausführungen zur verhängnisvollen Verstrickung des USK mit der kroatischen katholischen Kirche und dem Vatikan selbst? Kann man nicht von den Serben als Opfern im Zweiten Weltkrieg schreiben, weil sie die Täter der jugoslawischen Zerfallskriege der 1990er Jahre sein müssen (weil das so im Westen politisch gewollt ist?), und eine solche Geschichte die Darstellung des Zerfalls Jugoslawiens in Zweifel bringen würde? So scheinen Jasenovac und der USK auch weiterhin eher eine Randposition innerhalb der deutschen (Südosteuropa-)Geschichte zu spielen, mit Aus-

nahme etwa des Buches von Alexander Korb, das jedoch hierfür ein besonders problematisches Beispiel ist. Denn er spricht nicht von einem Genozid an den Serben, sondern eben nur von „Massengewalt“ der Ustaša, und es bleibt so letztlich dem Leser überlassen, was er sich darunter genau vorstellen soll. Die obigen deutschen Werke zeigen aber auch, dass es offensichtlich auf diesem Gebiet nach wie vor Desiderata gibt, was Werke betrifft, die sich mit Jasenovac und den Verbrechen der Ustaša ausführlich beschäftigen (vom auf Deutsch übersetzten und in einem wenig beachteten Verlag aufgelegten Buch von Vladimir Dedijer zu Jasenovac einmal abgesehen). Diese Befunde zeigen auf der anderen Seite aber auch Defizite auf Seiten der relevanten Institutionen in Serbien und der Republika Srpska auf. Gerade diese wären nun dazu aufgerufen, sich stärker als zuvor um eine, wissenschaftlichen Kriterien standhaltende und damit respektierte, geschichtswissenschaftliche Vermittlung der Geschichte von Jasenovac und dem Genozid an den Serben im USK zu bemühen. Dazu kann, und soll auch, die Erinnerungsstätte in Donja Gradina in der Republika Srpska ihren Teil leisten, gerade vor dem Hintergrund eines nun endlich projektierten Planes zur Errichtung einer Gedenkstätte in Donja Gradina. Dies können und sollen aber auch die Akademien der Wissenschaften sowohl in Belgrad als auch in Banja Luka leisten. Dazu ist aber auch ein öffentlicher Diskurs sowie eine Interaktion auch mit deutschen Stellen und Historikern notwendig, um ein anderes Licht auf Jasenovac und die Vorgänge im USK werfen zu können, um damit tendenziöse, einseitige oder gar relativierende und geschichtsverfälschende Werke künftig zu verhindern. Den Opfern von Jasenovac und den serbischen Opfern des Ustaša-Genozides sind wir das eigentlich schuldig.

Literatur:

- Katrin Boeckh, Serbien Montenegro, Regensburg 2009.
Klaus Buchenau, Orthodoxie und Katholizismus in Jugoslawien 1945-1991. Ein serbisch-kroatischer Vergleich, Wiesbaden 2004.
Marie-Janine Calic, Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert, München 2010.
Konrad Clewing, Oliver Jens Schmitt, Geschichte Südosteuropas. Vom frühen Mittelalter bis zur Gegenwart, Regensburg 2011.
Ladislaus Hory, Martin Broszat, Der kroatische Ustascha-Staat, 1941-1945, Stuttgart 1964.

- Heike Karge, *Steinerne Erinnerung - versteinerte Erinnerung? Kriegsdenken in Jugoslawien (1947-1970)*, Wiesbaden 2010.
- Siegfried Kogelfranz, *Der dümmste aller Kriege. Die jugoslawische Tragödie (III): Der Völkermord von gestern schürt den Völkerhaß von heute*, in: *Der SPIEGEL* 30/1992, vom 20. Juli 1992, 130-138.
- Alexander Korb, *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941-1945*, Hamburg 2013.
- Michael McAdams, *Croatia: Myth and Reality, Myth: „The Basket of Human Eyeballs“*, auf: <http://www.hic.hr/books/myth-reality/p05.htm> (Stand: 30. März 2016).
- Michael Portmann, *Politische Geschichte Südosteuropas von 1918 bis 1945*, in: Konrad Clewing, Oliver Jens Schmitt, *Geschichte Südosteuropas. Vom frühen Mittelalter bis zur Gegenwart*, Regensburg 2011, 554-596.
- Milan Radanović, „Glas Koncila - nastavak relativizacije i prikrivanja ustaških zločina na primeru feljtona Igora Vukića“, in: *Topola* 1, sv. 1 (2015), 52-87.
- Tvrtko P. Sojčić, *Die ‚Lösung‘ der kroatischen Frage zwischen 1939 und 1945*, Stuttgart 2008.
- Ludwig Steindorff, *Kroatien*, 2. aktual. Aufl. 2007, Regensburg 2007.
- Holm Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941-1945: das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie*, Stuttgart 1983.
- Holm Sundhaussen, *Jasenovac 1941-1945*, in: Gerd R. Ueberschär (Hrsg.), *Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg*, Darmstadt 2003, 49-59.
- Holm Sundhaussen, *Geschichte Serbiens: 19.-21. Jahrhundert*, Wien-Köln-Weimar 2007.
- Gerd R. Ueberschär, *Vorwort*, in: ders. (Hrsg.), *Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg*, Darmstadt 2003, XI-XIV.
- Dario Vidojković, *Von Helden und Königsmördern. Das deutsche Serbienbild im öffentlichen Diskurs und in der Diplomatie von 1878 bis 1914*, Wiesbaden 2015.
- Rory Yeomans, *Visions of Annihilation. The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism 1941-1945*, Pittsburgh 2013.

Dario Vidojković

Jasenovac and the Genocide over the Serbs under Independent State of Croatia - in the Light of German Historiography

Summary: In this paper the author critically reviews the German historiographical production - including that of prominent experts on Southeast European history - on the subject of the Jasenovac concentration camp and the genocide committed over the Serbs by the "ustasha" movement and the regime during the Second World War. The author analyzes the given discourse, while posing a question about what is specifically written on Jasenovac and the genocide, and, likewise, what is not written. There is a noticeable tendency towards the relativization of the crimes by the "ustasha" through their comparison with the crimes committed by the Serb "chetniks". Furthermore, the Serb people's resistance to the "ustasha" reign of terror is taken as a reason for the brutal activities of the "ustasha", thus making them appear as being provoked. Furthermore, there are attempts to minimize the crimes, which may be seen best in the constantly discussed issues regarding the exact number of the victims in Jasenovac, where the most commonly used estimate is taken from the Croat author Vladimir Žerjavić, and it is regarded as exclusive in its "reliability". Finally, most of these historians do not use the term "genocide" when describing the mass crimes of "ustasha" against the Serbs, but they rather refer to them as "mass violence".

Anti-Semitism in the Kingdom of Yugoslavia: The Case of Croatia

Ana Ćirić Pavlović

Jewish Studies Specialist;
Center for Society Development
(Belgrade and Budapest);
ana.pavlovic@ymail.com

УДК 316.644:323.12(497.5)

DOI 10.7251/TOP2016101P

COBISS.RS-ID 6055960

Abstract: This essay will analyze the genesis of the anti-Semitic tendencies in the territory of Croatia in the period between two world wars, as well as its culmination in the Independent State of Croatia during the Second World War. The emphasis will be on various theoretical explanations of a virulent Jew-hatred that emerged in Croatia. Some of these explanatory units are religious antisemitism, cultural code, and group conflict theories. Moreover, the Holocaust perpetrated here has its specificity. Namely, nowhere in the former Kingdom of Yugoslavia did the native population massively participate in the annihilation of domestic “threats” as in this country. Serbians, Jews, Roma, and Croatian opponents of the regime perished in the exterminations camps of the infamous puppet creation, which are considered the only death camps in Europe that were not conducted by the Nazis. Memory of these monstrous times still haunts regional inter-ethnic relations and will continue until the proper examination of these tragic events.

Key words: Antisemitism as a Cultural Code; Croatian Antisemitism; Croatian Catholic Church; Jews as a Business Competition; Ustaše; Extermination Camps of Croatia

Introduction

After the Great War and the dissolution of Austria-Hungary, Croatia became a part of another entity, the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, later Kingdom of Yugoslavia. The estimations are that, just before the Second World War, in the city of Zagreb Jewish residents comprised about 5% of the population. It was 9.467 Jews, out of which 8.712 were Ashkenazim

(Neologues), 625 Sephardim, and 130 Orthodox Jews.¹ The constitutions of the new state formally granted Jews legal equality with other ethnicities. Notwithstanding, at least in the first few years, the Sephardim and the Ashkenazim received a rather different treatment from the new government. The Bosnian Sephardim were regarded as an autochthonous element having lived four centuries in the region. Likewise, the Serbian Sephardim were called “ours” and their loyalty was never questioned since they fought with the Serbian army in the First World War. Conversely, the Ashkenazim were mainly considered “foreign” because their mother tongue was German or Hungarian.² Even though some of them lived for decades in Croatia, Vojvodina and Bosnia, the government “felt that they had not gained the right to acquire citizenship”, and they were deported as foreigners.³

In addition, some inconsistent and paradoxical phenomena could be observed in the examined country. The Sephardim lived in relative isolation from the non-Jewish society while keeping their customs, and thus conversions and intermarriages were very rare. By contrast, the Ashkenazim from Croatia and Vojvodina adopted the local language very quickly and were more assimilated in national, religious and cultural terms. And yet, they were perceived as more foreign than the Sephardim. With the creation of the new state, they no longer belonged to the Austro-Hungarian Empire and they had to find a solution for the aforementioned antagonistic position.⁴ Zionism and the creation of the Jewish state emerged as a solution not only for them, but for most of the European Jewry living in the parts of the former Austria-Hungary, Germany, and other places where anti-Semitism was more pronounced. Consequently, the level of acceptance of the non-Jewish environment was unequal for the two Jewish groups. Their dissimilar position was very well reflected in the fact that the Ashkenazim and the Sephardim had different conceptions of Zionism since from the very beginning of the Kingdom the Ashkenazim felt more threatened and were more receptive to radical forms of Zionism.⁵

¹ Harriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1979, 48.

² Ivo Goldstein “The Jews in Yugoslavia 1918-1941: Anti-Semitism and Struggle for Equality”, <web.ceu.hu/jewishstudies/pdf/02_goldstein.pdf> (21 April 2014)

³ Goldstein, “The Jews in Yugoslavia...”, 2.

⁴ Ibid, 1.

⁵ Ana Ćirić Pavlović, “Sephardi Pride: Jewish Civil Society and Associational Networks in interwar Sarajevo”, in *Balkania* (Beograd), ed. Miguel Rodríguez Andreu, no. 6 (2015), 114-15, at: <www.balkania.es> (27 January 2016).

The genesis of the Croatian anti-Semitism is an important issue because it culminated with the creation of extermination camps on its territory during the Second World War run by the local, quisling regime, which was responsible for the death of hundreds of thousands of lives. Due to various historical circumstances, the latter is not sufficiently explored, not only in the history of the Shoah but in the history of the region likewise. The aim of this paper is to analyze the development of anti-Semitism in interwar period in Croatia by applying some of the main explanatory theories of anti-Semitism. Namely, the focus would be on the religious aspect, a cultural code and group-conflict theories as the explanation of the rise of anti-Jewish sentiments in this country. I argue that the “possibilist” explanation, which takes into account the specificities of every country, would be the best approach to examine the evolution of anti-Semitic tendencies in Croatia.

The Croatian Catholic Church and Jews

The explanation for anti-Semitism in Croatia could be observed from the religious point of view. In Zagreb, the Jewish population made up a fair proportion of the non-Catholic minority, and therefore they were the significant Other in the predominant Catholic environment. A general trend was to identify Croat nationality with Catholic confession. However, in the Interwar period and later, during the Holocaust in Croatia, the catholic clergy took a rather divergent position when it comes to the “Jewish problem”. The following passage describes the priesthood’s influence and activity in the given period

The majority of Croatians were uneducated peasants who looked for spiritual and political guidance primarily from the village priest, who at best was semi-educated, often interpreted daily events in his Sunday sermons in a simplistic and vulgarized manner. The more the tension between the various nationalities in Yugoslavia rose, the greater the number of priests who were carried away by extremist moods. Not a few of them, including high-ranking officials, aided the Ustasha’s conspiratory terrorist activities.⁶

The Yugoslav government favored a moderate catholic priesthood and believed they found a supporter of Yugoslav idea by appointing Alojzije

⁶ Menachem Shelah, “Cristian Confrontations with the Holocaust: The Catholic Church in Croatia, the Vatican and the Murder of Croatian Jews”, in *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 4, no. 3 (1989), 324-25.

Stepinac as the head of the Catholic Church. After all, he had fought with the Serbian army at Salonika during the First World War. Nevertheless, soon Stepinac, according to his diary, became very suspicious of the Belgrade government, Orthodox Church and displayed an aspiration for the separation of Croatia.⁷ The Vatican, and subsequently, the Croatian clergy were fervent opponents of Communism, which was an additional reason for the allegiance with the Nazis. In October 1940, the official Church organ, *Hrvatska straža* (Croatian Guard), issued an article which expressed sympathy “with Germany’s struggle for justice and renewal” and added that “it is a known fact that Croatian nationalists supported National Socialist Germany from the very beginning of her struggle”.⁸ Furthermore, an anti-Semitic tone was adopted by *Narodna politika* (National Policy), a daily published by the Croatian Popular Party, adhered to a Catholic orientation. In this paper, a reader could find out that the “Jew Trotsky” had introduced Bolshevism in Russia or that Croatia and Slavonia were an Eldorado for Jews. They were accused of being a threat not only to the local economy, but to the cultural institutions as well.⁹

Notwithstanding, among the Croatian Church officials existed not one opponent to racism. The principal Catholic weekly, *Katolički list* (Catholic paper), published a series of “articles condemning racism in all its aspects”.¹⁰ Even Archbishop Stepinac condemning racism and led a committee which helped Jewish refugees from the Third Reich. But in his diary, which was not published until 1990, he wrote in 1935 that “The Church has nothing good to hope for either from the left or from the right and no longer believes in justice in this state ruled by the masons and the Jews”.¹¹

The Catholic Church in Croatia and the Holy See itself would assume a rather controversial role regarding genocide perpetrated during the Second World War in the extermination camps of the Independent State of Croatia. They openly supported the removal of the main enemies, Jews and Serbians, from the economic, social and cultural scene of Croatia, often performing their forceful conversions but some of the priesthood opposed to the murder of Jews, and principally defended converted Jews and mixed

⁷ Ibid, 325.

⁸ Ibid.

⁹ Ivo Goldstein, “The Catholic Church in Croatia and the ‘Jewish Problem’, 1918-1941”, in *East European Jewish Affairs*, vol. 33, no. 2 (2003), 121.

¹⁰ Ibid, 125-26.

¹¹ Ibid, 126.

families.¹² By contrast, after the war not one of dozens of Catholic priests participating in the murders was punished. What is more, the Croatian Church hid many Ustaša war criminals and smuggled them from Yugoslavia into their new homelands in Spain, South America and Arab countries.¹³ Despite all this, it would be rather imprecise to denote Croatian anti-Semitism as solely a religious one. The church officials had different stands on the issue, and even the same personality would occasionally change his attitude on racial and Jewish matters.

Group-conflict between Jews and Croats and Anti-Semitism as a Cultural Code

As Shulamit Volkov argues, “anti-Semitism, diffused in the various social elements and expressed in their organizations, was not new in the immediate prewar years, nor was it unique to Germany”.¹⁴ Likewise, in Croatia it fulfilled several functions and was not necessarily connected to racism. Firstly, it was used as a strong mobilizing and integrative factor of the population of different provinces, and building an identity of a young and immature Croat nation. Secondly, the anti-Semitism in this area had a specific political role as well. Like in Germany, the anti-Semitism was combined with nationalism. In this way, the growing xenophobia was directed towards the distinctive elements of Croatian society, and those were mostly Serbians and Jews. Finally, one ought to consider the cultural implications of the Jew-hatred as well. It served as a cultural code and a sign of belonging to the Croat nation and Catholic faith. In the words of Volkov, it had “a unique function in defining the borderline between the two opposing camps which dominated in the public life”.¹⁵

On the other hand, one could argue that, indeed, the anti-Semitism in Croatia in the époque between the wars, was the continuity of the one that emerged in this area while it was a part of Austria-Hungary. The argument for this claim could be found in the aforementioned different treatment of the Ashkenazim in Croatia or Vojvodina than their Sephardi brethren.

¹² Shelah, “Christian Confrontation with the Holocaust...”, 337.

¹³ Ibid.

¹⁴ Shulamit Volkov, “The Written Matter and the Spoken Word: On the Gap between Pre-1914 and the Nazi Anti-Semitism”, in Francois Furel (ed.) *Unanswered Questions: The Nazi Germany and the Genocide of the Jews*, Schocken Books, New York 1989,39.

¹⁵ Ibid, 41-3.

ren in Serbia or Bosnia. Moreover, if we compare, for instance, the predominant Catholic surroundings in Croatia and multinational and multi-confessional in Bosnia, it is clear that the circumstances were more favorable for Jews in Bosnia-Herzegovina. In this country, there was not one dominant nation but the three of them, which significantly reduced the pressure on local Jews to assimilate. The anti-Semitism was always more outspoken in the environments where Jews were the significant Other, in comparison with the Christian majority. The latter situation was evident in most countries of the former Austro-Hungarian Empire, which, along with other cultural legacies, preserved the same attitude towards their Jewish minority. In the Empire itself, Jews were urban population, which used the opportunity of legal emancipation in the mid-nineteenth century and progressed rather rapidly in terms of upward social mobility.

Likewise, the Jews of Croatia, mostly Ashkenazim, who decades before came from the other parts of the Empire, showed similar tendencies. The Zagreb Jewish community, both by occupation and wealth tended to belong to the middle class, and was the wealthiest in the Kingdom, on an absolute and a relative scale. The vast majority of them may be considered as bourgeois by virtue of their income, occupations and education.¹⁶ Here, the group-conflict explanation for the anti-Semitism is rather well applicable. The Jewry of Zagreb, and of other parts of Croatia as well, demonstrated rather fast upward social mobility and their occupational and educational structure followed the one of Jews in the former Austro-Hungarian Empire. Therefore, their major occupations were merchants, various kinds of office workers, physicians, lawyers, and engineers.¹⁷ Given that they were urban population, their progress was more visible, and could provoke the competition with the non-Jewish inhabitants within the same branches of occupation.

Social discontent of Jewish social mobility was evident during the 1930s in Croatia. Even before, in the 1920s anti-Semitic incidents existed such as the one in June 1922 when a group of students handed to the academic senate a petition containing 340 signatures (out of 870 Zagreb medical students) which demanded that all foreign Jewish students be banned from Zagreb University and the introduction of *numerus clausus* for local Jews.¹⁸ Clearly, they were following the similar discourse of the Berlin,

¹⁶ Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia...*, 49.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Goldstein, "The Catholic Church in Croatia and the 'Jewish Problem'...", 122.

Vienna, Budapest and Krakow universities at that time. Some other examples were the drawing of swastikas on Jewish shops in October 1932, or pamphlets calling for the boycott of Jewish shops, physicians and lawyers in March 1933, with the warning that Zionists should not provoke “or else they could share the fate of their racial friends in Germany”.¹⁹ A leader of the Croatian Peasant Party, most popular Croatian political party in the interwar period, Stjepan Radić, was a staunch anti-Semite, blaming the Jews for the pervasive impoverishment of the Croatian people, appealing for the plunder and banishment of the Jewry from Croatia.²⁰

One should bear in mind that the end of the 1920s was the time of the Great Depression, which impoverished the inhabitants of the Kingdom of Yugoslavia. The general deprivation created personal disillusion that could have been resolved by the scape-goat mechanism, that is to say, by blaming the Other. It should be added that the first printed copy of the *Protocols of the Elders of Zion* in the Kingdom appeared precisely in Zagreb’s bookstores. The immediate popularity of the forgery provided a certain mystification of Jewish achievements, along with the deeply rooted belief of the Jewish omnipresence and even omnipotence. What is more, Jews made a significant effort to adapt to Croatian society by learning local language and being fairly secularized, and even being ardent Croatian supporters. Nevertheless, these attempts had a rather limited success. The Croats of Zagreb were less prone to accept them as equals than, for instance, the Serbs in Belgrade or Muslims in Sarajevo.²¹

However, both Bosnia and Serbia had their anti-Jewish champions as well. In the interwar period in Bosnia-Herzegovina all three dominant ethnic groups, namely Croats, Muslims and Serbians had fervent proponents of antisemitism.²² In the Nazi occupied Serbia, anti-Jewish campaign was actively led by the domestic collaborators such as prime minister of the quisling Serbian government, Milan Nedić, and Dimitrije Ljotić, a founder of the fascist movement *Zbor*. Even some officials who refused collaboration with the Nazis, namely bishop Nikolaj Velimirović, believed in the omnipresent Jewish conspiracy. The crucial and decisive difference between antisemitism in Serbia and Croatia lays in the involvement of the domestic

¹⁹ Milan Koljanin, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2008, 214-15.

²⁰ Ibid, 104.

²¹ Ibid, 53-4.

²² Laslo Sekelj, *Vreme beščasća: ogledi o vladavini nacionalizma*, Akademia Nova i Institut za evropske studije, Beograd 1995, 65

population in the mass murders. In the NDH it was not only the collaboration with the Nazis as in Serbia, but the puppet state independently perpetrated genocide over Jews as a part of a wider persecution and annihilation of their nemesis: Serbians, Jews and Roma. In fact, the system of the Jasenovac concentration camp was probably the only one in Europe excluded from the Nazi jurisdiction.²³

The Ustaše movement, created in 1932 in Italy, was not anti-Semitic from its beginnings. Their main goal was to create an independent and Great Croatia by military means and against the Yugoslav state.²⁴ With the intensification of the connections among them, the Nazis and the fascists, their ideology mutated and gained more racial and anti-Semitic elements.²⁵ Consequently, their ideology was a “mixture of German Nazism and Italian Fascism adapted to the specific Croatian environment”.²⁶ This meant the adoption of racism as well, and they redefined the Croatian man as a Nordic-Dinaric type²⁷, which paved the way for the Holocaust when they seized power.

Lastly, but equally important for the matter, is the issue of the social alliance with Nazi Germany. It was undoubtedly yet another incentive for the Ustaša’s anti-Semitism for the so called Independent State of Croatia was neither independent nor was a real state but a Nazi-puppet creation. The only way it could have been created was with the support of the Third Reich. The main stereotype presented in the Croatian public sphere was the myth about Serbian hegemony in collaboration with Jews, thus those two “foreign elements” had to be removed from the Croatian society. The Ustaše’s regime, during the period of their rule in Croatia 1941-1945 (which at the time was enlarged for the territory of Bosnia-Herzegovina), committed such atrocities against its victims (Serbians, Jews, Roma, Croatian anti-fascists) that “even Nazi SS reports labelled them as ‘bestial’”.²⁸

²³ Ibid, 72.

²⁴ Koljanin, *Jevreji i antisemitizam...*, 222.

²⁵ Ibid, 223.

²⁶ Ivo Goldstein, “The Independent State of Croatia in 1941: On the Road to Catastrophe”, in *Totalitarian Movements and Political Religions*, vol. 7, no. 4 (2006), 417.

²⁷ Nevenko Bartulin, “The Ideal Nordic-Dinaric Racial Type: Racial Anthropology in the Independent State of Croatia”, in *Review of Croatian History*, no. 1 (2009), 189.

²⁸ Stuart J. Kaufmann, *Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War*, The Cornell University Press, New York 2001, 169.

Conclusion

The anti-Semitism in Croatia and the subsequent Holocaust committed by the Ustaše regime, could not be interpreted as the product of only one of the abovementioned causes but rather of their joint influence. Other parts of the Kingdom of Yugoslavia were not immune to anti-Semitism either, however it obtained the endemic form only in Croatia. The answer resides in the combination of various factors, such as the religious, historical circumstances incarnated in the frustration of the Croatian nation, and the consequent alliance with the revisionist faction, that is to say, with the Nazis.

Some catholic priests participated in the murders, but it could not be prescribed to be a general position of the Roman Catholic Church. The question can be raised if the church's officials could have used their enormous influence to give relief to the minorities taken to the death camps. Furthermore, this religious congregation only reaffirms the controversy by holding a mass every 28th of December for the soul of the notorious leader of Ustaše, Ante Pavelić. Another polemic decision is the announcement of the Alojzije Stepinac's canonization, which is strongly opposed by the Serbian Orthodox Church because of his alliance with the Ustaše regime. Nowadays, the matter is discussed between the highest clergy of both Vatican and Serbian Church.

At the same time, although Jews comprised only about five percent of the capital town, Zagreb, they were perceived as a business threat. Their fast upward social mobility was additionally exaggerated with the mystifications of alleged Jewish omnipotence and the complot against Christians. As soon as the social climate became more favorable for the anti-Semitic currencies, and the alliance with Hitler was announced, the local frustration was set free, making a precondition for the creation of a mass-scale murder of minorities, namely Serbians, Jews, and Roma.

Moreover, a careful examination of the mass-murders committed by the so-called Independent State of Croatia is important for several reasons. First of all, the notorious outcome of the death camps created by the Ustaše regime remained largely underexplored and the perpetrators mostly unpunished. This was undoubtedly even more pronounced with the history whitewashing by the Croatian nationalist regime in the 1990s. In public discourses, the genocidal government of Ante Pavelić was declared as representative of a genuine Croatian spirit, with a convenient omission that he was a Nazi ally, main responsible for genocide in Jasenovac, a Balkan Au-

schwitz, and in other extermination camps alike. After decades of a relative silence under the socialist motto of “Fraternity and Unity” between the Yugoslav nations, the suppressed discussion about these crimes led to yet another fraternal bloodshed in the 1990s. The investigation of this infamous chapter of Balkan history would shed light not only on the lesser known Holocaust and the Jewish communities that lived in this area but it would be an important step further for the reconciliation of people of the South-East European region as well.

Bibliography

- Bartulin Nevenko, “The Ideal Nordic-Dinaric Racial Type: Racial Anthropology in the Independent State of Croatia”, in *Review of Croatian History*, no. 1 (2009).
- Danon Jakov, Stošić Verica M., *Memoari na holokaust Jevreja Krajine*, Jevrejska opština Banjaluka, Banjaluka 2010.
- Goldstein Ivo, “The Independent State of Croatia in 1941: On the Road to Catastrophe”, in *Totalitarian Movements and Political Religions*, vol. 7, no. 4 (2006).
- Goldstein Ivo, “The Catholic Church in Croatia and the ‘Jewish Problem’, 1918–1941”, in *East European Jewish Affairs*, vol. 33, no. 2 (2003).
- Goldstein Ivo, “The Jews in Yugoslavia 1918-1941: Anti-Semitism and Struggle for Equality”, at <web.ceu.hu/jewishstudies/pdf/02_goldstein.pdf> (21 April 2014)
- Freidenreich Harriet Pass, *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1979.
- Kaufmann Stuart J., *Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War*, the Cornell University Press, New York 2001.
- Koljanin Milan, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2008.
- Pavlović Ana Ćirić, “Sephardi Pride: Jewish Civil Society and Associational Networks in Interwar Sarajevo”, in *Balkania*, ed. Miguel Rodríguez Andreu, (Beograd), no. 6 (2015), at <www.balkania.es> (27 January 2016)
- Sekelj Laslo, *Vreme beščašća: ogledi o vladavini nacionalizma*, Akademia Nova i Institut za evropske studije, Beograd 1995.
- Shelah Menachem, “Cristian Confrontations with the Holocaust: The Catholic Church in Croatia, the Vatican and the Murder of Croatian Jews”, in *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 4, no. 3 (1989).

Volkov Shulamit, "The Written Matter and the Spoken Word: On the Gap between Pre-1914 and the Nazi Anti-Semitism", in *Unanswered Questions: The Nazi Germany and the Genocide of the Jews*, ed. Francois Furel, Schocken Books, New York 1989.

Ana Ćirić Pavlović

Antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji: Slučaj Hrvatske

Sažetak: Ovaj esej analizira genezu antisemitskih tendencija na teritoriji Hrvatske u periodu između dva svjetska rata, kao i njihove kulminacije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj za vrijeme Drugog svjetskog rata. Naglasak je stavljen na različita teoretska objašnjenja virulentne mržnje prema Jevrejima koja je nastala u Hrvatskoj. Neke od korišćenih eksplanatornih jedinica su religiozni antisemitizam, kulturni kod i teorije grupnog konflikta. Takođe, holokaust počinjen na ovim prostorima ima svoju specifičnost. Naime, nigdje u bivšoj Kraljevini Jugoslaviji domaće stanovništvo nije toliko masovno učestvovalo u istrebljenju domaćih „prijetnji“ kao u ovoj zemlji. Srbi, Jevreji, Romi, kao i Hrvati koji su se protivili režimu, nestali su u eksterminacionim logorima ove neslavne marionetske tvorevine, koji se smatraju jednim od najgorih primjera smrti u Evropi kojima nisu upravljali nacisti. Sećanje na ova čudovišna vremena još proganja regionalne međuetničke odnose i nastaviće se sve dok se podrobno ne istraže ovi tragični događaji.

Холокауст на Космету — студија случаја: Косовска Митровица

Милош М. Дамјановић

УДК 341.322.5:323.1(497.115)

DOI 10.7251/TOP2016112D

Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица, Србија; milos_damjanovic@yahoo.com

COBISS.RS-ID 6056472

Апстракт: „Коначно решење” јеврејског питања дефинисано нацистичком одлуком о биолошком уништењу јеврејства чинило је саставни део Другог светског рата у Европи. Унутар граница Трећег рајха, у позадини фронтана, на окупираном подручју и у савезничким државама, нацистички агресор са непојмљивом посвећеношћу приступио је остварењу зацртаних планова о геноциду над „главном недаћом човечанства”. Судбину највећег дела европског јеврејства поделила је и јеврејска заједница поражене Краљевине Југославије. Екстреман пример брзине и успешности решавања јеврејског питања представљала је територија окупиране Србије, коју су нацисти, међу првима, задовољно прогласили „очишћеном” од Јевреја. Саставни део Холокауста у Србији било је и затирање свих облика егзистенције и трагова постојања косовскомитровичких Јевреја. Сефарди и Ашкенази овога краја, као и они који су се стицајем прилика ту затекли и дочекали окупатора, искусили су дотле невиђену опасност. Без могућности да значајно утичу на побољшање свог положаја, имали су суочити се са свим сегментима Холокауста - психичким, материјалним и биолошким затирањем. У раду ће се истражити и описати сурова свакодневица косовскомитровачких Јевреја током нацистичке окупације; покушаји бекства и пружања отпора, те примери спасавања и осталих облика односа локалног становништва према унесрећеним комшијама.

Кључне ријечи: Холокауст; Јевреји; Косовска Митровица; депортација; логори; „коначно решење”

До шестоаприлске агресије на Краљевину Југославију, на територији Косова и Метохије живела је малобројна јеврејска заједница, која је бројала нешто више од пола хиљаде чланова. Поред доминантних староседелачких Сефарда, она је укључивала и малобројне ашкенаске припаднике, углавном досељене после Првог светског рата. Највећи

део косметских Јевреја настањивао је Приштину, а осим приштинских Јевреја, бројнија заједница постојала је и у Косовској Митровици. У осталим насељима на Космету (Липљан, Звечан, Призрен, Урошевац, Вучитрн, Ђаковица, Пећ, Клина, Ново Брдо) привремено или стално обитавале су само поједине породице и ретки појединци. Њихов број знатно је увећаван и боравком јеврејских припадника Војске Краљевине Југославије на одслужењу војног рока у касарнама Приштине, Косовске Митровице, Подујева и др. места на косовскометохијском тлу.¹ Услед тога, избијање Другог светског рата у Југославији, капитулацију југословенске армије и окупацију домовине, на тлу Космета дочекали су и Јевреји из других крајева заједничке државе, те су тако они први подлегли мерама окупатора.² Каснија збивања показале да је униформа била спасоносна за њене носиоце. Као ратни заробљеници, југословенски војници завршавали су у многим офлазима и сталазима Трећег рајха (Нирнберг, Оснабрик, Стразбур, Баркенбриге...), где су, заштићени Женевском конвенцијом, добрим делом дочекали крај рата и ослобо-

¹ Кринка Видаковић Петров, Драган Крсмановић и Војслава Радовановић, *Јевреји Србије - официри Војске Краљевине Југославије* (Београд: Јеврејски историјски музеј Савеза јеврејских општина Југославије, 2015), XII.

² У Косовској Митровици је априла 1941. године заробљен и одведен у логор Либек, резервни официр инжењерске струке Војске Краљевине Југославије Рафаило (Маркуса) Блам. Anton Eberst, ur., *Muzika iza bodljikavih žica: Zbornik sećanja jugoslovenskih ratnih zarobljenika, interniraca i političkih zatvorenika, za vreme narodnooslobodilačkog rata 1941-1945. godine* (Београд: Savez Udruženja muzičkih umetnika Jugoslavije, 1985), 90; Александар Гаон, ур., *Знаменити Јевреји Србије: биографски лексикон* (Београд: Савез јеврејских општина Србије, 2011), 36. Код Косовске Митровице је 17. априла 1941. године заробљен и резервни официр југословенске војске Алберт Вајс који је ратне године провео у бројним немачким логорима за војне заробљенике и тако преживео Холокауст. Jelena Đ. Lopičić Jančić, *Albert Vajs (1905-1964): Život i delo* (Београд: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 2014), 21. У Априлском рату, заробљен је од Немаца и Сарајлија Мориц Данон, тада на одслужењу ђачког рока у Школи за резервне инжењерске официре у Шапцу. По капитулацији југословенске војске и заробљавању, једно кратко време, до јула 1941. године, пријављен под лажним именом Миша Данић, провео је у италијанском заробљеничком логору у Косовској Митровици. Dušan Sindik, ur., *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac* (Београд: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985), 55, 56; Jaša Almulji, *Jevreji i Srbi u Jasenovcu* (Београд: Službeni glasnik, 2009), 73.

ђење. Међу њима, били су и јеврејски војници са Космета, које су њихови сународници из осталих делова Југославије називали Арнаутима.³

Страдање

Одлуке и смернице о обрачуна са Јеврејима, које је нацистичка елита донела и разрадила на конференцији у Ванзеу 20. јануара 1942. године⁴, имплементирани су и у косовскомитровичком срезу, на исти онај начин примењиван широм окупиране Европе.⁵ Још пре дефинисања судбине европског јеврејства, нацисти су у окупираној Србији, сходно до тада магловитим представама о крајњем односу према „нижњој раси“, спроводили Холокауст, који се манифестовао поред осталог и у масовној биолошкој екстерминацији мушке јеврејске популације, за шта су употребљаване разне методе и коришћени сви могући поводи.⁶ Јавности на окупираном подручју сигнализано је путем богате медијске пропаганде какав став да изгради према легално изопштеном друштвеном елементу. Штампана је коришћена као моћно средство за припрему елиминације Јевреја из друштва, којој су претходиле фазе дефамације, дехуманизације и демонизације Јевреја на страницама пери-

³ Заробљеник Давид Алкалај помиње неког Хиска из Приштине, кога су, као и друге косметске Јевреје, називали Арнаутином. *Sećanja prigodom proslave 25-godišnjice oslobodjenja iz zarobljeničkih logora u Njemačkoj* (Tel Aviv: Štamparija Gaon, 1970), s. p. Поред ознаке за косметског Јеврејина, реч „Арнаут“ је у говору југословенских Јевреја пре Другог светског рата имала и негативно значење. Реч је коришћена за вређање и означавање лоших људских особина. О томе види: Moric Abinun, *Svjetlosti Sarajeva: Kazivanje o jednoj jevrejskoj porodici iz Centralne Evrope* (Sarajevo: Karika, 2015), 199.

⁴ Сол Фридлендер, *Године истребљења: Нацистичка Немачка и Јевреји 1939–1945*. (Београд: Завод за уџбенике, 2013), 419; Robert S. Vistrič, *Hitler i Holokaust* (Beograd: Alexandria press, 2004), 104; Wolfgang Benc, *Holokaust* (Beograd: Altera, 2012), 7, 8; Јисраел Гутман и Хаим Шацкер, *Холокауст и његово значење* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 140.

⁵ Ради упознавања структуре државног организма који је учествовао у реализацији програма *коначног решења* јеврејског питања, погледати одличну студију историчара Хилберга. Raul Hilberg, *Zločinci, žrtve, posmatrači: Jevrejska katastrofa 1933–1945* (Beograd: Samizdat B92, 2001).

⁶ Више о истребљењу Јевреја на тлу окупиране Србије види: Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji: Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*. (Beograd: Službeni list SRJ / Draslar partner, 2007); Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941–1944: Свакодневни живот под окупацијом* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002), 42, 43.

одичних публикација.⁷ Антисемитизам је постао водећа политичка матрица и социо-културолошки дискурс.⁸ Индоктринација маса нацистичком идеологијом, чији је круцијалан део заузимала јудеофобија, постала је императив окупационе власти.⁹ Демонизацијом Јевреја тежило се мобилизацији становништва са окупираних територија у активностима планираним и предузиманим против њих. У најблажем случају, етикетање Јевреја у јавном простору за циљ је имало развијање равнодушности и пасивног односа међу нејеврејима према дискриминисаним суграђанима. Ради недвосмисленог распознавања на јавном месту, контроле кретања и превенције бекства, социјалне мимикрије или избегавања обавеза које су им наметнули нацисти, косовскомитровички Јевреји су стигматизовани и формалним обележјем – жутом траком коју су били у обавези носити кад год су напуштали приватне одаје.¹⁰

Пре предузимања завршних корака ка физичком уништењу косовскомитровичких Јевреја, нацистички окупатор и његови локални албански сарадници извршили су економско обезглављивање својих жртава. Привредном и финансијском деструкцијом, нацисти су намеравали онеспособити Јевреје за пружање отпора, организовање бекства и спасавање голог живота. Саставни елемент *коначног решења јеврејског питања* била је и аријанизација јеврејске имовине, коју су нацисти спровели широм окупиране Европе, па тако и на ширем подручју Косовске Митровице. Већ маја 1941. године сви пословни објекти у власништву Јевреја у Косовској Митровици су затворени, да би 20. маја 1941. наредбом председника општине, Албанца Џафера Деве, о одузимању јеврејских имања, у јеврејским радњама били постављени комесари регрутовани углавном из редова Албанског комитета и других јединки блиских локалним албанским властима и немачким нацистима.

⁷ Више о антисемитској пропаганди на тлу окупиране Србије види: Boško Zuckerman, *Psihologija Holokausta: Protužidovska propaganda u NDH i Srbiji 1941-1945*. (Zagreb: Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj, 2011).

⁸ О генези антисемитизма, посебно у Хитлеровој Немачкој, погледати: Роберт С. Вистрих, *Антисемитизам - најстарија мржња* (Београд: Завод за уџбенике, 2012).

⁹ Томе је служио и обилат, текстуални и визуелно илустровани материјал штампан у окупираној Србији. О томе погледати: Коста Николић, *Немачки ратни плакат у Србији 1941-1944*. (Београд: Завод за уџбенике, 2012).

¹⁰ Павле Целетовић Иванов, *Балистички покрет 1939-1952: Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима* (Београд: Архив Србије, 2000), 384.

Без имовине у граду су остале и неке јеврејске породице из Приштине које су биле власници неких пословних објеката, што је био случај са породицом Ашер. Не само приватна имовина, већ је и сакрално наслеђе косовскомитровичких Јевреја дошло на удар фанатичних антисемита. По налогу Османа Ибрахимија демолирана је косовскомитровичка синагога а религиозна литература, матичне књиге и друга документација затечена у храму је уништена.

Поред економског и духовног прогона с којим су се суочили косовскомитровички Јевреји, јануара 1942. године пале су и прве жртве у самом граду. Окупатор је у затворском кругу стрељао Митровчанку Матилду Рубен, која је при покушају да се, обучена у ферецу, пребаци у Приштину, ухапшена у Вучитрну, и још пет Јевреја из Дуге Пољане.¹¹ Још раније, окупатор је ускратио слободу косовскомитровичким Јеврејима и натерао их на ропски, тежак физички и понижавајући рад. Јеврејске мушкарце су августа 1941. године интернирали у импровизовани сабирни логор – затвор у Косовској Митровици, а истовремено јеврејске жене свакодневно одводили на присилни рад у косовскомитровичку болницу. Од средине фебруара 1942. године у логор су смештене и косовскомитровичке јеврејске жене и деца.¹²

Прва ратна година однела је и прве јеврејске жртве из Косовске Митровице. Док су Јевреји у граду на Ибру подвргнути бројним дискриминаторским и нехуманим поступцима, дотле су они који су се затекли на тлу новоосноване пронацистичке НДХ дочекали судбину и третман које су усташке власти намениле нехрватском становништву (Срби, Жидови, Роми). У највећем и најозлоглашенијем хрватском логору смрти – Јасеновцу, током 1941. и 1942. године насилним путем лишено је живота девет особа јеврејске етничке припадности са Космета (Приштина, Косовска Митровица, Клина, Ново Брдо). Међу јеврејским пострада-

¹¹ Павле Целетовић Иванов, *21. СС-дивизија Скендербег* (Београд: Удружење писаца Поета, 2012), 109; Милорад Вавић, „Косовски Јевреји за време окупације 1941–1944”, *Обележја – часопис за друштвена питања, науку и културу* 5 (1983): 148. Сведочење Флоре Ашер из Нахарије (Израел) дато аутору.

¹² Јаша Романо, *Јевреји Југославије 1941–1945: Жртве геночида и учесници народноослободилачког рата* (Београд: Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских општина Југославије, 1980), 153; Младенка Ивковић, *Јевреји у Југославији (1944–1952): Крај или нови почетак* (Београд: INIS, 2009), 47. Има и истраживача који наводе 2. март 1942. године као датум хапшења преосталих Јевреја Косовске Митровице. О томе види: Ženi Lebl, *Plima i slom: Iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije* (Gornji Milanovac: Dečje novine), 384.

далим особама било је троје (33,33%) рођених у Косовској Митровици – двогодишњи син Вилима Брајдића, чије име нисмо успели сазнати, рођен 1939. године, и Павао (Јосип) Дојч, чија нам је година рођења непозната, ликвидирани су 1941. године, а Џентила (Садо) Песах рођена 1888. године уморена је од усташа наредне 1942. године.¹³

Пре избијања рата у Југославији, у Куршумлијској бањи је постојао један прихватни центар за јеврејске избеглице из Трећег рајха о којима се бринуо тадашњи Савез јеврејских вероисповедних општина Југославије. Ове избеглице су, по окупацији, успеле да се пребаце у италијанску зону Космета, тачније у Приштину. Касније су нацисти затражили од Италијана да им предају 50-ак ових избеглица, који су се у међувремену раштркали широм Космета и тиме постали недоступни италијанским органима власти, па су, у замену за њих, нацисти Италијанима упутили захтев за испоруку једнаког броја београдских Јевреја који су уточиште пронашли на њиховој територији. Италијани су овога пута позитивно одговорили на молбу њихових ратних савезника и уступили им две групе ухапшених Јевреја. Укупно су 51 Јеврејина испоручили Немцима у Косовској Митровици 17. марта 1942. године. Међу њима налазили су се и Јевреји избегли из Европе, и српски Јевреји избегли из Београда и других градова окупиране Србије. Иако се зна за њихову даљу судбину – сви су побијени, није познато њихово тачно стратиште. Према исказима неких преживелих Јевреја, Немци су их депортовали у логор Сајмиште марта 1942. године и тамо ликвидирали заједно са осталим заточеним сународницима, док други сведоче да су убијени негде успут на непознатој локацији.¹⁴

¹³ Бојан Ћокић, „Косово и Метохија и Јасеновац: пострадање птице коса у јасеновом дрвећу“, *Топола* (ЈУ СП Доња Градина), 1 (2015): 121-123.

¹⁴ Међу београдским Јеврејима испоручених нацистима били су: супружници Мајер Пинкас (Хаима и Рашеле Килуша), рођен у Београду 17. 10. 1883. и његова супруга Матилда Бен Хаим (Исака и Булисе), рођена 21. 1. 1891; породица Жарка Давича, Ерика Давичо, рођена 1913; мајка и ћерка Мери и др Рашела Фархи, кантор Арнолд Грусман, стар око 50 година и др. Неки београдски Јевреји су успели да побегну у Скопље али су и тамо касније настрадали, попут: др Јаше Алфандарија, др Каталана, др Рафајла Рубеновића, др Аврама Амара и др Челебоновића. Неколицина их је успела да преживи нацистичке страхоте Другог светског рата а то су били др Јаков Калдерон са породицом, адвокат Давид Рубеновић са породицом и други. Позната су још имена следећих Јевреја испоручених Немцима: Андрија Барта (Александра Барта и Каролине Кух), рођен у Печују 1899, његова супруга Фрида Финци (Леона Финција и Хане Херман), рођена у Варешу 2. 6. 1912. и

Косовскомитровички затвор био је један од објеката у којем су, поред других антифашиста, током окупације затварани, ислеђивани, мучени и убијани Јевреји из уже и шире околине, до којих су доспеле окупаторске снаге. Пре упућивања у затвор нацисти су детаљно претресали заробљене Јевреје, одузимајући им све вредности које би пронашли. Током пролећа 1942. године у њему је боравило 88 локалних Јевреја, чекајући транспортовање у логор Сајмиште. Њима су нацисти крајем марта и почетком априла 1942. године придружили још око 50 јеврејских породица – 196 новопазарских Јевреја, 10 из Дуге Пољане, четири из Тутина и пет из других оближњих места. Том приликом, нацисти су код Ибарске Слатине убили старог и изнемоглог Мошу Бахара, који није био у стању да настави да пешачи.

У затвору је боравила и група јеврејских избеглица из Аустрије, Чехословачке и Румуније. Реч је о већ помињаним јеврејским интелектуалцима које су Италијани предали нацистима, а ови их сместили у поменути објекат и, према неким изворима, стрељали после неколико дана. Тада је владало најтеже стање у погледу исхране затвореника. Нико од слободних грађана није могао да их снабдева иначе тешко доступним животним намирницама, тако да су се исхрањивали минималним затворским следовањем те су услед тога били изложени исцрпљујућем гладовању све док нису отпремљени у логор. По смештању у зат-

њихова ћерка Јудит Барта, рођена у Београду 20. 3. 1932; Јаков Козински (Давида и Кларе), рођен у Кијеву, његова супруга Нађа Медведовски, рођена у Одеси и њихов син Девик Козински, рођен у Кијеву 1917. или 1919; др Клара Алтарац (Рафаила и Софије Азриел), рођена у Параћину 4. 2. 1915, жена Јевгенија Жење Козинског; Ричард Бирнбаум (Давида и Хермине Гринвалд), рођен у Бечу 11. 3. 1886; његова супруга Олга Рингел (Еисига и Емилије Корчин), рођена у Бечу 21. 9. 1887. Јаша Алмули, *Страдање и спасавање српских Јевреја* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 206, 313; Benjamin Wood, *Defying evil: How the Italian army saved Croatian Jews during the Holocaust* (New York: History Publishing Company, 2012), 148, 149; Aleksandar Gaon, ur., *Mi smo preživeli... Jevreji o Holokaustu* (Београд: Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских општина Југославије, 2001), 166, 252; Romano, *Jevreji*, 83; Michele Sarfatti, "Tra uccisione e protezione: I rifugiati ebrei in Kosovo nel marzo 1942 e le autorità tedesche, italiane e albanesi", *La Rassegna Mensile di Israel* 3 (2010): 240; Сима Караогловић, ur., *Дневник Жење Козинској* (Београд: Просвета, 1961), 111, 174, 175; Pavle Dzeletović Ivanov, *Jevreji Kosova i Metohije* (Београд: Panpublik, 1988), 72; Miloš Damjanović, „Rabini na Kosovu i Metohiji i duhovni život Židova Kosova i Metohije”, *ESSEHIST - časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti* 5 (2013): 67; Вавић, „Косовску“, 146.

вор, Јевреје је самовољно претресао и командир затвора не успевши да се домогне икаквих драгоцености, пошто су придошлице већ биле опљачкане од нациста.

Укупно је током окупације кроз косовскомитровички затвор прошло 354 Јевреја. Од укупног броја заточених Јевреја, нацисти су 63 стрељали у затвору, 289 отерали у логор Сајмиште, а још двоје спровели у бањички логор. У логор Сајмиште јеврејски затвореници косовскомитровичког затвора стигли су априла 1942. године. Само је један јеврејски затвореник преживео док је остало 353 јеврејских затвореника убијено на разне начине и на разним местима, што је чинило 99,7% од укупног броја заточених Јевреја у косовскомитровичком затвору.¹⁵ У време одвођења Јевреја из Косовске Митровице у логор Сајмиште, један јеврејски младић је успео да се сакрије, али је касније откривен од Гестапа и стрељан у Косовској Митровици.¹⁶ Могуће је да је у питању Јосиф Коен, тадашњи ученик Више српске гимназије у Косовској Митровици, кога су почетком 1942. године у затвору стрељали окупатори.¹⁷ У затвору је марта исте године стрељан и Моше Лазар (рођ. 1925), ученик из Косовске Митровице, оптужен за крађу.¹⁸ По политичкој основи, убијен је и Нисим Елазар, једини члан КПЈ међу косовскомитровичким Јеврејима.¹⁹ У затвору је још убијена петочлана јеврејска породица Конфорти из Дуге Пољане, јануара 1942, а маја месеца и непознате две сестре и брат, доведени највероватније из Рашке области. После капитулације Италије, у затвор су спорадично довођени и ту ликвидирани поједини Јевреји или мање бројне групе ухапшене у Црној Гори.²⁰ Ту су привремено дислоцирани, и остали око три недеље,

¹⁵ Milorad Vavić, *Zatvor u Kosovskoj Mitrovici 1941-1944* (Titova Mitrovica: Odbor za izdavanje monografija i Opštinski muzej Titova Mitrovica, 1983), 12, 43, 44, 46, 47, 50, 90, 92. У другом раду, исти аутор помиње 230 санџачких Јевреја. Види: Вавић, „Косовски“, 148. С друге стране, неки аутори бележе да је око 40 јеврејских породица из Новог Пазара доведено у Косовску Митровицу 5. марта 1942. године. Види: Lebl, „Plima“, 384.

¹⁶ Romano, „Jevreji“, 153.

¹⁷ Милован Ј. Богавац, *Виша српска гимназија у Косовској Митровици 1941-1944*. (Београд: Обележја Плус, 2012), 7, 23.

¹⁸ Вавић, „Косовски“, 148. Акрибичном аутору поткрала се грешка у презимену страдалог младића, уместо Лазар, Вавић је забележио Елазар. (п. а.)

¹⁹ Vavić, *Zatvor*, 92.

²⁰ Вавић, „Косовски“, 148. Према подацима из Јад Вашем музеја у Косовској Митровици су 15. 3. 1942. убијени следећи новопазарски Јевреји: Леако Бахар, Рифка Бахар, Бика (Леако) Бахар, Јусо (Леако) Бахар, Сафира (Леако)

и Јевреји ухапшени маја 1944. године у Приштини, Липљану и другим местима.²¹

Неки аутори доносе податак да су Јевреји из Косовске Митровице депортовани на Сајмиште (крајем) фебруара 1942. године²², док други наводе 19. март 1942. године као датум доласка на Сајмиште око 500 Јевреја из Косовске Митровице и Новог Пазара.²³ Истовремено има и оних који не остављају прецизније информације о периодизацији депортације косовскомитровичких Јевреја²⁴, што све прави непотребну збрку око установљавања времена доласка на Сајмиште и онемогућава креирање поуздане представе о времену одигравања ових трагичних догађаја. На Сајмиште²⁵ доспели косовскомитровички Јевреји²⁶, убрзо

Бахар, Мошо (Леако) Бахар, Арон Бахар, Беја Бахар, Ефројил Бахар, Леон Бахар, Самуел Бахар, Сара Бахар, Арон Гаон, Давид Израел, Ерна Израел (рођ. 1941.), Рахела Израел, Хајим (Давида) Израел, Мошо (Јосифа) Израел, Рашела (Јосифа) Израел, Рена (Јосифа) Израел, Сами (Јосифа) Израел, Сарина (Јосифа) Израел, Јосиф (Моша) Израел, Конфорти Билуса, Јерохам и Сарина, Ментовић Бука, Рахамим (Моша), Давид (Рахамима) и Јосиф (Рахамима), Папо Леја, Рашела, Регина, Сарина, Јосиф, Јерохам (Јосифа), Мориц, Давид (Морица), Вида (Морица), Цадик, Јерохам (Цадика), Садо (Цадика).

²¹ Dželetović, „Jevreji“, 131.

²² Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944.* (Београд: Музеј жртва геноцида, 2012), 169; Lazar Ivanović, „Teror nad Jevrejima u okupiranom Beogradu 1941-1942“, *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust: zbornik radova* (2013): 197-250; Zdenko Levntal, ur., *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* (Београд: Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije, 1952), 24. На Сајмиште никако нису могли доћи пре 7. марта 1942. године, јер од тог датума датирају сачувана писма која су неки заточени косовскомитровички Јевреји упутили својим ближњима на слободи а из којих се види да су писана у митровичкој касарни, где су били заточени од 2. марта исте године (п. а.). Види: Ženi Lebl, „О Јеврејима на Kosovu i u Sandžaku“, *Jevrejski almanah 1971-1996.* (2000): 217.

²³ Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“: Jevreji u Beogradu 1521-1942.* (Београд: Čigoja štampa, 2001), 328; Kristofer Brauning, „Konačno rešenje u Srbiji - Judenlager na Sajmištu: studija slučaja“, *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust: zbornik radova* (2013): 257.

²⁴ Milan Koljanin, „Holokaust u Jugoslaviji (1941-1944)“, *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust: zbornik radova,* (2013): 190.

²⁵ О Јуденлагер Семлин (Јеврејски логор Земун) током 1941. и 1942. године, док су у њему били смештени Јевреји, погледати: Jovan Bajford, *Staro Sajmište: Mesto sećanja, zaborava i sporenja* (Београд: Београдски центар за људска права, 2011).

²⁶ Види прилог бр. 1.

су, уз остале заточене српске Јевреје, убијени, тако што су их током транспорта затворене у комори посебно конструисаног возила *Saurer* угушили издувним гасом. И једина сефардска породица настањена у Звечану поделила је судбину депортованих косовскомитровичких сународника. То је била петочлана породица Рубен - Јоханан (Јосифа), рођ. 1880; Мирјам (Захарија), рођ. 1906, и ћерке им Регина (1929), Вида (1931) и Флора (1934).²⁷

Косовска Митровица била је и пролазна станица на путу страдања скопских, штипских, битолских и других Јевреја са подручја окупираних Вардарске Македоније, који су у неколико транспорта железницом из Скопља депортовани у логор Треблинка, где су побијени до последњег. Други транспорт са 2.402 Јевреја који је кренуо из Скопља 25. марта 1943. године и трећи транспорт са 2.404 Јевреја који је из Скопља кренуо 29. марта 1943. године, маршрута је водила преко Косовске Митровице. На том савременом, колективном *via dolorosa*, смештени у сточним вагонима, без воде, хране, светлости и свежег ваздуха, без и најмање помоћи, пренатрпани у великом броју на малом простору, од последица исцрпљености и лоших услова путовања издахнуло је неколико старих, болесних и изнемоглих путника.²⁸

Злочинци, саучесници и помоћници

Нацистички окупатор обилато се служио јеврејском непокретном имовином у Косовској Митровици за своје бројне потребе. У сврху смештаја и функционисања локалног огранка службе Гестапо, узурпирана је приватна кућа др Нехемије Шенфајна, косовскомитровичког Јеврејина, у којој су иследници обављали саслушања привођених лица све до половине маја 1942. године.²⁹ У пљачки косовскомитровичких јеврејских радњи и станова истицали су се локални албански сарадници Гестапа - Махмут Перијуц, Рамиз Мулићи и Осман Ибрахими Солид. Овај последњи именован је и за шефа Комесаријата за јеврејска имања. Јеврејском

²⁷ Видео сведочење Марије Несторовић из Косовске Митровице дато аутору.

²⁸ Romano, *Jevreji*, 90; Aleksandar Matkovski, "The destruction of Macedonian Jewry in 1943.", *Yad Vashem studies on the European Jewish catastrophe and resistance* III (1959): 248-250; Shlomo Alboher, *The Jews of Monastir Macedonia: The life and times of the departed Jewish community of Monastir* (Skopje: Holocaust fund of the Jews from Macedonia, 2010), 97, 98.

²⁹ Vavić, *Zatvor*, 52.

имовином у Косовској Митровици окористили су се и агенти Рамо Тутић и Мустафа Карахасановић.³⁰

У хапшењу косовскомитровачких Јевреја марта 1942. године, учествовао је и њихов некадашњи члан заједнице Марко Бењаминовић. Он је помагао немачкој полицији у проналажењу и лишавању слободе Јевреја у Београду, Косовској Митровици и Приштини. Током решавања јеврејског питања у Косовској Митровици помогао је нацистима у привођењу својих бивших суграђана, сународника и родбине. Његовом кривицом у одавању потребних информација својим надређеним послодавцима, трагично су окончали животе и Марков отац и брат, који су, заједно са осталим косовскомитровачким Јеврејима, депортовани у логор на Старом Сајмишту и убрзо били сурово убијени.³¹

³⁰ Целетовић, *21. СС-дивизија*, 109; Целетовић, *Балистички*, 384; Dželetović, *Jevreji*, 74.

³¹ Марко Бењаминовић је конвертирао на православље убрзо после Првог светског рата, посрбио своје име и презиме и напустио родни град. Право, јеврејско име му је било Бенцион Бивас, потицао је из трговачке породице па се и сам бавио трговином. Широм Краљевине Југославије радио је као агент полиције, на специјалним задацима у Београду, Загребу, Суботици, Осијеку... Најпре је био агент Управе града Београда. По налогу Државне тајне полиције у Суботици, пратио је кретање Гезе Биличког који је дошао из Мађарске намеран да оснује Војску спаса. У загребачкој полицији је радио код др Јанка Бедековића на ресору откривања илегалног рада комуниста и усташа, по линији Закона о заштити државе. Једно време био је и дворски детектив, а због кривичних дела осуђен је 1936. године на издржавање временске казне у трајању од пет година. За време окупације набављао је за новац лажна документа прогањаним Јеврејима у Београду, које је касније одавао нацистима, не остављајући им могућност да уз помоћ докумената побегну од нациста и спасу се смрти. Учествовао је и у прогону косовскомитровачких и приштинских Јевреја. Према неким изворима, био је ожењен Немцом, негирао је своје јеврејско порекло и тврдио за себе да је незаконито хришћанско дете усвојено од јеврејске породице. За време окупације се развео од жене и оженио по други пут једном богатом мађарском Јеврејком. Изгледа да је током рата стекао чин СС поручника. Није познато шта се збивало са њим при крају рата. Постоје две верзије о његовој даљој судбини. Према једној, после капитулације Италије, премештен је у Скадар где су га Немци 1944. године ликвидирали. По другој, постоје индиције да је после рата избегао најпре у Будимпешту где је купио кућу а затим у Италију. Од стране послератних власти комунистичке Југославије проглашен је за ратног злочинца. Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*. (Београд: ИСИ, 2008), 186, 187; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu* (Beograd: ISI, 1992), 60; Ženi Lebl,

Тешким положајем Јевреја покушали су да се окористе бројни локални сарадници нациста, имајући подршку и заштиту моћних ментора. Сви који су били у додиру са затвореним Јеврејима и они који су имали физички приступ њима, покушавали су да уценама, претњама, голом силом и на друге начине отму од Јевреја покретну имовину и лако и брзо побољшају свој економски положај. Демонстрирајући моћ и користећи се позицијом стеченом у нацистичким структурама власти, командир косовскомитровичког затвора, Албанац Хусеин Грдовци, са својим жандармима темељно је претресао новопридошле Јевреје, надајући се добром улову. Разочарење Грдовција је тим пре било веће када је остао кратких рукава. Од затворених Јевреја није могао узети ништа, пошто су их у пљачкашком послу предухитрили њихови антисемитски савезници.³²

Спасовање

Територије државе окупиране од стране фашистичке Италије, која није познавала нацистичко *коначно решење јеврејског питања* и, сходно томе, није предузимала систематско физичко уништавање Израелићана, биле су примамљиве за све београдске и остале Јевреје затечене у окупираној Србији, вољне да се спасу и довољно спремне да ризикују. Изазов могућности очувања животне егзистенције подразумевао је најневероватнији авантуризам, изискивао довитљивост и хладнокрвност актера и пружао безбројне смртне опасности. Бекство у области под италијанском управом понекад је водило преко Косовске Митровице, која је била под контролом нациста и њихових локалних, албанских сарадника. Колико је бекство садржавало тешке ситуације и изненадне неповољне околности, најбоље илуструје пример двојице Београђана, браће Морица - Марција и Јакова - Жике Леви. Њихова одлука о бекству показала се исправном. Они су на пролеће 1942. године са кривовотвореним легитимацијама које им је обезбедио бивши школски друг Миодраг Милосављевић - Рођа, возом из Београда допутовали у Косов-

Dnevnik jedne Judite: Beograd 1941. (Gornji Milanovac: Dečje novine, 1990), 90, 101; Божовић, *Страдање*, 281; Lebl, *Do „коначног решења“*, 298, 299; Целетовић, *Балистички*, 183; Вавић, „*Косовски*“, 154; А. К., „Суђење бившем полициском агенту који је покушао да уцени директора *Нашичке* Аладара Лајмдорфера“, *Правда*, Мај 30, 1936, 10; А. К., „Бивши полицијски агент Марко Бењаминовић осуђен на 5 година робије“, *Правда*, Јун 4, 1936, 6.

³² Vavić, *Zatvor*, 50.

ску Митровицу, где су имали обезбеђену везу да се пребаце преко Подујева у италијанску зону. Шок за прогођену браћу настао је када им је извесни Јозо, њихова контакт особа задужена за пребацавање, саопштио да је спречен да им изађе у сусрет, јер су његове активности кријумчарења људи недавно биле откривене. Неочекивани обрт ситуације нагнао је браћу да се задрже у Косовској Митровици и потраже неки посао ради преживљавања. Најпре је Жика, под лажним, српским именом - Јован Лекић предао молбу за запослење управи рудника Трепча. По пријему у радни однос, на Жикину препоруку запослен је и његов *пријатељ* Марци, под лажним идентитетом Анђелко Анђелковић. Радна идила је кратко трајала, пошто су браћа убрзо дознала од неког колеге Ђокића да је у рударски град дошао Беџаминовић - агент специјалне полиције. Реч је о посрбљеном косовскомитровачком Јеврејину - Бенциону Бивасу, предратном полицијском доушнику, кога су као доброг познаваоца комуниста и Јевреја нацистичке власти упутиле у лов на скривене непријатеље. Браћа су најпре посумњала да је Беџаминовић дошао због њих, а када је нацистички агент посетио Марција у канцеларији и разговарао са њим, уверили су се да могу бити сигурни и у његовом присуству, пошто их није препознао. Током боравка браће Леви у граду на Ибру, критични моменти су избијали у више наврата па се показало да су им срећне околности помогле да се извуку из блата у које су упадали што невољно, што својим погрешним избором. Обојица су преживела ратну одисеју, Жика је дочекао ослобођење ван Косовске Митровице, у Кобишници код Неготина, а Марци је остао у граду до уласка партизана.³³

Геноцид су избегли само они косовскомитровички Јевреји који су благовремено, у првим данима нацистичке окупације, прешли у италијанску зону. Гостопримство је код јеврејске заједнице у Приштини нашло 25 косовскомитровичких Јевреја, које су фашистичке власти интернирале 6. маја 1942. године у новоосновани логор у Берату. Овај логор расформиран је по капитулацији Италије, септембра 1943. године, па су се логорашаи, укључујући и косовскомитровичке Јевреје, разбежали широм Албаније, где су, изложени бројним уценама, пљачкању и злостављањима, дочекали крај рата.³⁴ Потплативши непознатог Албанца за услуге пратње, Бела (Исака) Бивас је са још једним Јеврејином

³³ Јаша Алмули, *Živi i mrtvi: razgovori sa Jevrejima* (Београд: Слободан Машић, 2002), 32-59; Алмули, *Страдање*, 146, 147.

³⁴ Romano, *Jevreji*, 166, 199.

из Косовске Митровице успела да се домогне Приштине и колико-толико слободнијег живота.³⁵

Укупно се 48 чланова косовскомитровичке јеврејске заједнице спасило бекством преко граничне линије, што је чинило трећину њиховог целокупног броја. Иако су били интернирани у логоре по Албанији, због неупоредиво хуманијег приступа Италијана у односу на нацисте, само је један косовскомитровачки Јеврејин – Јаков (Е?) Лазар преминуо од исцрпљености у логору у Берату, а сви остали су преживели рат. Рат је успео преживети и шестогодишњи дечак Бранко Милер, син власника рудника магнезита у Сибовцу код Вучитрна. Њега су нацисти из косовскомитровичког затвора, где је доведен 1943. године, депортовали у логор на Бањици, где је успео да уз помоћ лажних докумената убеди прогонитеље у аријевско порекло.³⁶ Преживели Бранко био је син крупног загребачког индустријалца Леа Милера, власника поменутог рудника *Дреница*³⁷, који је у родном Загребу поседовао велику циглану³⁸ а у предграђу и велики воћни расадник³⁹, и кога су усташе убиле у Јасеновцу крајем 1941. године.⁴⁰

Рат су преживели и поједини косовскомитровички Јевреји који су ступили у оружане покрете отпора или мешовите бракове. Из једног таквог, мешовитог српско-јеврејског брака, рођена је у Косовској Митровици ратне 1942. године Слободанка Пековић, од оца Сенише Петровића и мајке Маре Калдерон. Стицајем околности преживела је рат иако је, према Нирнбершким законима, донетим још 1935. године⁴¹ а

³⁵ Dželetović, *Jevreji*, 164.

³⁶ Vavić, *Zatvor*, 43; Вавић, „Косовску“, 148; Dželetović, *Jevreji*, 109. Нешто друкчије податке о броју косовскомитровичких Јевреја страдалих у Албанији доноси историчар Ејуп Мушовић. Према тим подацима, у Берату су погубљени због комунистичке делатности Јосиф Конфорти и Јаков Хаим, због покушаја бекства стрељан је Јосиф Бивас а младић Јаков Лазар умро је природном смрћу. Види: Ејуп Мушовић, „Косовскомитровачки Јевреји“, *Историјски часопис XXXIX* (1992): 231.

³⁷ Алекса Јовановић, ур., *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937* (са 242 слике у тексту 3 слике и 1 картом у прилогу) (Скопље: Штампарија „Јужна Србија“, 1937), 746.

³⁸ Slavko Goldstein, *1941: Godina koja se vraća* (Београд – Сарајево: JP Službeni glasnik / Synopsis, 2012), 461.

³⁹ Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*. (Zagreb: Novi Liber, 2004), 270.

⁴⁰ Romano, *Jevreji*, 442.

⁴¹ Андреј Митровић, *Фашизам и нацизам* (Београд: Удружење за друштвену историју – Чигоја штампа, 2009), 85.

којима се регулисало припадништво јеврејској раси, потпадала под категорију предвиђену за ликвидацију.⁴²

По линији аријевског порекла спашени су и преживели супружници Јевреја и њихово потомство, који су се такође нашли међу ухапшеницима депортованим на Сајмиште. Жена познатог косовскомитровичког лекара Нехемије Шенфајна, кога је Гестапо ухапсио фебруара 1942. године, Швајцаркиња Хедвига и њихова 13-годишња ћерка Љиљана, ухапшене су 5-6 дана по хапшењу мужа, односно оца. Немци су их лишили слободе пошто нису имале оригинална документа помоћу којих би доказале нејеврејско порекло. Копије докумената које је Хедвига показала нису прихватили за веродостојне. Са Сајмишта је Нехемије, смештен у камиону-душегупки одведен претпоследњим транспортом 9. маја 1942. године, а мајка и ћерка ослобођене су на интервенцију швајцарског посланства, које је успело да набави доказе о нејеврејском пореклу своје поданице. После 15. маја 1942. године, пуштене су на слободу.⁴³ Друга ћерка, Сузана Шенфајн, предратна ученица гимназије у Скопљу⁴⁴, приликом хапшења Шенфајнових налазила се у Београду па није лишена слободе. Раздвојена од породице, дуже од три месеца без икаквих међусобних контаката и сазнања, скривала се код породичних познаника. По ослобођења из логора, Хедвига и Љиљана успеле су да пронађу Сузану, да би, само два дана по изласку на слободу, све три заједно биле поново ухапшене и одведене у логор на Бањици. Шенфајнове су коначно ослобођене након што је Хедвига пристала да потпише изјаву у седишту Гестапа да никоме неће ништа причати о збивањима на Сајмишту.⁴⁵

⁴² Милош Дамјановић, „Послератно стваралаштво Јевреја са Косова и Метохије“, *Културно наслеђе Косова и Метохије: Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности: зборник 1* (2013): 613; Гаон, *Знаменити*, 177, 178; ЈИМ, ф. Моја породица, к. Београд, Мара Петровић.

⁴³ Алмули, *Страдање*, 61-63; Levntal, *Zločini*, 29, 30.

⁴⁴ Milosh M. Damjanovic, “Jewish students in the schools in Skopje during the years before the introduction of Numerus Clausus 1938-1940”, *Jews in Macedonia: History, tradition, culture, language and religion : on the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the Jewish community in Macedonia after the Second world war (1944-2014)*. International scientific conference MASA, 18-19 December 2014 (2015): 189; Државна потпуна женска реална гимназија у Скопљу, *Извештај за школску 1938-39. год.* (Скопље: „Немања“ - бановинска штампарија Скопље, 1939), 60.

⁴⁵ Алмули, *Страдање*, 61-63, Levntal, *Zločini*, 30, 31.

Само незнатан број косметских Јевреја је приступио антифашистичким оружаним формацијама које су током окупације деловале на тлу завичаја и шире домовине. Не знајући за задње намере нациста о тоталној ликвидацији Јевреја, нису желели да додатно изазивају и иритирају окупаторске власти, и тиме отежају своју, иначе неподношљиву друштвену позицију. Они ретки појединци, који су наслутили у ком смеру ће се развијати однос нациста према њима и шта могу да очекују у нимало светлој будућности под окупатором, једини *modus vivendi* препознали су у активном оружаном супротстављању прогонитељима. Изненађени, шокирани и без ослоња у спољној средини, косовскомитровички Јевреји имали су још мање практичних могућности за прикључење већ постојећим али слабо организованим покретима отпора у оближњим пределима. Зато је и међу ретким косметским Јеврејима било углавном приштинских Јевреја у антифашистичким војним јединицама. Скоро искључиво су се придружили партизанским формацијама⁴⁶, и само изузетно четничким⁴⁷. Број косовскомитровичких Јевреја у покрету отпора био је више него скроман. Ратујући у партизанима, избегао је судбину већине осталих својих сународника и преживео Холокауст, вучитрнски Јеврејин Сигмунд Сиги (Јулија) Шпигл, а Моша Рубен(овић?) из Косовске Митровице је преживео ратујући међу албанским партизанима.⁴⁸

Косовскомитровичке Јеврејке, мајка и ћерка Букица Бахар и Естер - Стела Леви преживеле су Холокауст захваљујући разним факторима - мешовитом браку, одласку у партизанае и помоћи у сакривању коју су пружили ретки храбри суграђани. Букица је у браку са Србином Благојем Ацевићем родила ћерку Стелу, коју је, по окупацији и почетку примене антијеврејских мера, предала на чување баби имењакињи Естер. Схватајући озбиљност новонастале ситуације, са мужем се прикључила партизанском оружаном покрету. Супруг је убрзо погинуо а она је, наставивши да се бори у партизанским редовима, дочекала протеривање нациста из домовине и слободу. Ћерку Стелу баба Естер

⁴⁶ Види прилог бр. 2.

⁴⁷ У редовима ЈВуО све време рата био је приштински Јеврејин Ото Коморник, предратни ученик тамошње гимназије. „Portret Otto Komornik od hoveša do glavnog inženjera na brodu“, *Most - bilten Udruženja useljenika iz bivše Jugoslavije u Izraelu*, mart/april 2011, 16; Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1938-39 год.*, „Немања“ - Бановинска штампа-рија Скопље, Приштина, 1939, 38.

⁴⁸ Romano, *Jevreji*, 489; Dželetović, *Jevreji*, 90.

је, пре утамничења и депортације у логор, предала на чување кућепазитељки Хајрији Имери Михаљић, Циганки из оближњег села Ада. У овој ромској породици, међу осталом Хајријином децом, одрасла је током ратних година мала Стела – новоименована Миразија, добила сигурно уточиште и преживела нацистичку опасност. Преживевши рат, мајка и ћерка су се поново нашле, после вишегодишње раздвојености и ускоро, изгубивши највећи део родбине, решиле да емигрирају у новоосновани Израел.⁴⁹

Упитна је веродостојност вести о спасавању неких косовскомитровичких Јевреја од стране појединих албанских суграђана. Сумњиве информације овакве природе појавиле су се недавно у пропагандној публицистици, иза чијег објављивања стоје политички мотиви и центри.⁵⁰

Судбина појединих косовскомитровичких Јевреја остала је непозната до данас. За неке косовскомитровичке Јевреје, чија су нам имена позната и који су живели у граду пре избијања рата у Југославији, није могуће установити јесу ли живи дочекали рат и шта се збило са

⁴⁹ Хајрија Имери Михаљић проглашена је од јеврејске државе 1991. године за „праведника међу народима“. Она је за сада једина Ромкиња носилац овог престижног признања. Живот је окончала на улицама Приштине као просјакиња очекујући хуманост од других, онако како ју је и она несебично даривала људима у невољи. Milan Fogel, Milan Ristović i Milan Koljanin, *Pravednici među narodima: Srbija* (Београд: Јеврејска општина Земун, 2010), 22-26; Милан Ристовић, *У потрази за уточиштем: Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941-1945.* (Београд: ЈП Службени лист СРЈ, 1998), 76; Dželetović, *Jevreji*, 111-121.

⁵⁰ Norman H. Gershman, *Besa: Muslims who saved Jews in World War II* (Syracuse: Syracuse University Press, 2008), 106, 110. Према тим крајње непоузданим сведочењима, без уверљивијих доказа и потврда друге стране, косовскомитровички Албанац Басри Хасани наводно је учествовао у спасавању и сакривању, у околним планинским селима, својих јеврејских комшија, браће Рахамима, Арона и Моша Рубеновића. Самозвани спаситељ помиње да је Моша Рубеновић приступио партизанима 1941. године и да је преживео рат. Крајње невероватно звучи и прича још једног косовскомитровичког Албанца, Сејдија Сулејманија, о помагању јеврејских суграђана, пре свих његовог пријатеља Јосифа, Јосифове супруге и њихове две ћерке и сина, у чему му је помагао и стриц Адил Сулејмани. Ако је веровати фантазмагоричном казивању овог човека, поменуте Јевреје су облачили у албанску народну ношњу, одводили у склоништа у малим, планинским селима ван града, и хранили их у својим кућама увече, када би се скривани Јевреји враћали у град. Чак су многим Јеврејима који су се скривали по забаченим селима по могли у безбедном преласку на територију под италијанском окупацијом.

њима током рата. Нисмо успели наћи никакву информацију о Давиду (Нисима) Лазару, предратном раднику штампарије „Нови свет“ у Косовској Митровици⁵¹; Израелу Лазаревићу, трговцу из Косовске Митровице⁵²; Јосифу (Хаима) Бивасу, некадашњем гимназијалцу у Скопљу⁵³; Алберту Рубену, власнику фабрике соде⁵⁴ и Авраму Алаџемовићу, трговцу.⁵⁵ Непознат је начин на који је преживео рат звечански Ашкеназ, др Шварц, главни лекар рудника Трерса Mines Limited.⁵⁶

Уместо закључка

Након окончања рата и претрпљеног геноцида, малобројни преживели косовскомитровички Јевреји обновили су рад своје општине 1945. године. Број Јевреја на Космету до краја 1946. године достигао је 329 чланова, који су припадали двома регистрованим заједницама у Приштини и Косовској Митровици. Популација косметских Јевреја ће потом неприметно опадати све до организованог исељавања у Израел, када ће као резултат алије у Приштини 1951. и 1952. године број Јевреја варирати између 14 и 17 а косовскомитровичка јеврејска општина се угасити услед исељавања малтене свих њених чланова који су преживели Холокауст.⁵⁷ Обновљена косовскомитровичка јеврејска општина имала је 1947. године укупно 33 члана.⁵⁸ Реч је о Јеврејима којима је

⁵¹ Зоран Ч. Вукадиновић и Милован Ј. Богавац, *Српска просвета и култура у Косовској Митровици 1836-1941*. (Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина / Учитељски факултет – Призрен, 2001), 207. Према мишљењу Викторије Вики Липс, могуће је да је реч о њеном оцу Давиду Елазару, косовскомитровичком Јеврејину који је, ратујући у партизанима, преживео Други светски рат. Сведочење Викторије Вики Липс из Сиднеја (Аустралија) дато аутору.

⁵² „Косовска Митровица[:] Туча после пријатељске пијанке“, *Време*, 2. 8. 1933, 7.

⁵³ *Споменица четрдесетогодишњице Државне мушке гимназије у Скопљу 1894-1934* (Скопље: „Немања“ задужбинска штампарија Вардарске бановине, 1934), 308. Изгледа да је преживео рат борећи се у партизанским јединицама. Види: Dželetović, *Jevreji*, 164.

⁵⁴ „Удаја и женидба“, *Правда*, 3. 8. 1940, 8.

⁵⁵ „Нова управа Стрелачке дружине у Косовској Митровици“, *Вардар – независан привредно-културни преглед*, 24. 3. 1934, 2.

⁵⁶ Видео-сведочење Боривоја Гвоздића из Звечана дато аутору.

⁵⁷ Ivanković, *Jevreji*, 72, 73, 79, 339, 343, 352-354.

⁵⁸ Aleksandar Gaon, ur., *Mi smo preživeli... 2: Jevreji o Holokaustu* (Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2003), 475;

Косовска Митровица и пре Другог светског рата била место пребивалишта и рођења. Свакако се нису сви преживели косовскомитровички Јевреји после рата вратили у свој град, тако да је број преживелих косовскомитровичких Јевреја унеколико већи у односу на број чланова регистрованих 1947. године. Већ наредне године, децембра 1948. и јануара 1949. првом алијом – организованим исељењем у Израел – јеврејску државу проглашену 14. маја 1948. године⁵⁹, косовскомитровички Јевреји напустили су завичај и огњишта својих предака, разочарани затеченим стањем својих домова по повратку и трауматизовани недавно доживљеним ратним пошастима и терором. Међу њима, било је и новодосељених Ашкеназа запослених у комбинату Трепча, којима је Косовска Митровица постала послератни дом. Укупно се 34 косовскомитровичких Јевреја одселило у Израел, а у родном граду остао је да још увек живи покоји ендемски редак примерак Јевреја.⁶⁰

Aleksandar Gaon, ur., *Mi smo preživeli... 3: Jevreji o Holokaustu* (Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2005), 500, 502; Aleksandar Gaon, ur., *Mi smo preživeli... 4: Jevreji o Holokaustu* (Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, 2007), 374, 376; Aleksandar Gaon, ur., *Mi smo preživeli... 5: Jevreji o Holokaustu* (Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, 2009), 468, 470.

⁵⁹ Ahron Bregman, *A history of Israel* (Hampshire / New York: Palgrave Macmillan, 2003), 44.

⁶⁰ Том приликом одселили су се у Израел следећи косовскомитровички Јевреји: Адигес Моис, Адигес Рејна, Адигес Флора, Адигес Аврам, Адигес Маир, Адигес Јосеф, Адигес Сара, Адигес Булиса, Адигес Јицхак, Елазар Јицхак, Елазар Сара, Коен Јицхак, Коен Мирјам, Коен Сара, Коен Јосеф, Коен Моша, Коен Ото (Злата), Навон Моис, Навон Матилда, Навон Мазалта, Пардо Ј. Маир, Пардо Стела, Пардо Јакоб-Жаки, Пардо Јицхак, Рот Алфред, Рот Берта, Рот Андреј, Рот Солин, Рот Едуард, Рубен(овић) Јосеф, Рубен(овић) Бинута, Рубен(овић) Самуел, Рубен(овић) Јаков – Жаки, Рубен(овић) Буна. ЈИМ, Алие 1948–1952, Спискови исељеника у Израел, 1. Алиа 1948, 2, 26, 57, 79, 83, 90, 91. Међу косовскомитровичким Јеврејима који су се 1948. године иселили у Израел, био је и Шабитај (Јосифа) Коен (1916), који је рат преживео боравећи на територијама окупираним од Бугарске и Италије, често мењајући пребивалиште и бивајући хапшен и тучен од Бугара и Албанаца. Док је био затворен у Призрену, храну су му кријући дотурали локални Срби, а у Улцињу је осам месеци живео код Чеде Филиповића. Dželetović, *Jevreji*, 153–155.

Прилог бр. 1

Међу настрадалим косовскомитровичким Јеврејима на Сајмишту били су: Адигес Ермоза (1886) и деца јој Шабитај (Аврама) (1922) и Ђулија (1923); Адигес Рафаило (1890), супруга му Ермоза (1889) и деца им Јулијана (1922) и Сарина (1929); Адигес Ефраим (1910), супруга му Стела (1916) и ћерка им Ермоза (1936); Адигес (Аврама) Елијао (1912); Бахар Моша (1882), супруга му Фермоза (1890) и деца им Букица (1914) и Лала (1917); Бивас Хаим (1874), супруга му Вука (1882) и деца им Мирјам (1913) и Сарина (1917); Елазар Ефраим (1887), супруга му Бухора рођ. Ментеш (1889) и деца им Мојис (1902), Јаков (1907), Мирјам (1910), Давид (1911), Ермоза (1914), Стела (1917); Елазар Моша (1879), супруга му Мирјам (1887) и деца им Сарина (1912) и Рашела (1917); Елазар Аврам (1905), супруга му Мирјам (1912) и деца им Моша (1928), Мирјам (1930) и Сарина (1933); Коен Јосиф (1875) и супруга му Рејна (1872); Коен Бенвенисто - Бито (1906), супруга му Рејна (1909) и деца им Јосиф (1931), Стела (1934); Коен Гаврило (1906), супруга му Мирјам (1914) и деца им Јосиф (1936) и Рејна (1936); Коен Нисим (1909); Пардо Моис (1907), супруга му Вида (1912) и деца им Јаков (1933), Стела (1935) и Алберт (1937); Пардо Јаков (1883) и супруга му Естерија (1888); Рубеновић Тамара (1882); Рубеновић Рахамим (1902), супруга му Алегра (1910. у Скопљу) и ћерка им Бојана Буна (1940); Рубен Јосиф (1890. у Пироту од оца Аврама), супруга му Рахела (1888) и деца им Стела (1912), Мануел (1917), Злата (1922) и Букица (1926); Рубен Алберт (1910), супруга му Рашела (1916) и ћерка им Рахела (1938); Рубен Јонахан (1872), супруга му Регина (1876) и деца им Јосиф (1912) и Злата (1917); Рубен Рахамим (1897), супруга му Мирјам (1904) и деца им Јонахан (1929) и Естерија (1933); Рубен Регина (1907); Рубен Бухор - Буко (1897), супруга му Мирјам (1904) и деца им Регина (1929), Естерија (1932) и Матилда (1934); Шенфајн Нехемија (1892).⁶¹

Према подацима југословенског Завода за статистику и дигиталне базе података Јад Вашем музеја у Јерусалиму, и следећи косовскоми-

⁶¹ Извори: Вавић, „Косовски“, 153; Радојко Јовановић, *Бело светло на митровачке црвене записе* (Косовска Митровица, Градски музеј, 2009), 241-243; Dželetović, „Јевреји“, 192; Čedomir Prlinčević, „Nacionalno-socijalni položaj Јевреја на Kosovu do 1941. godine“, *Glasnik Muzeja Kosova XV-XVI* (1987): 125, 126.

тровички Јевреји настрадали су у Холокаусту: Моше Аврамовић (рођ. 1892. од оца Аврама и мајке Ривке) убијен у Аушвицу; Естер Аврамовић (рођ. 1880. од оца Давида и мајке Малке) убијена у Аушвицу; Бела Аврамовић (рођ. 1915. од оца Моше и мајке Естер) убијена у Аушвицу; Ефраим Адигес (рођ. 1911. од оца Рафаела); Рена Адигес (рођ. 1911. од оца Леона Јуде); Рафаел - Руди Адигес (рођ. 1937. од оца Ефраима и мајке Рене); Бона Адигес (рођ. 1936. од оца Рафаела и мајке Мозе); Моше Адигес (рођ. 1934. од оца Рафаела и мајке Мозе); Сара Адигес (рођ. 1933. од оца Рафаела и мајке Мозе); Моза Адигес (од оца Аврама и мајке Сафире, 65 година стара), страдала у Земуну; Рафаел Адигес (рођ. 1875. од оца Моша), ожењен Мозом рођ. Рубен, убијен 1941. у логору; Моза Адигес (рођ. 1880. од оца Јоханана Рубена и мајке Хане) убијена 1941; Формоза Адигес (рођ. 1895. у Приштини од оца Аврама), убијена у Београду; Шабтај Адигес (од оца Аврама и мајке Мине), стар 20 година; Флора Алацем (од оца Јонатана Рубена) удата у Старом Врбасу где је и живела пре рата, убијена у Биркенауу 29. 5. 1944; Зафира Бела Бахар (од оца Моше и мајке Естер), 20 година стара, живела у Ресавској улици бр. 9; Естер Бахар (од оца Аврама и мајке Ципоре), рођена у Новом Пазару, 45 година стара; Клара (Естер) Бахар, шест година стара; Нина (Естер) Бахар; Елазар Аврам (рођ. 1902. у Приштини од оца Моше и мајке Венеције), ожењен Саром; Елазар ? (од оца Аврама и мајке Саре), 10 година старо дете, пре рата живело у Приштини, за време рата у Митровици код родитеља; Лазар Ментеш (од оца Израела и мајке Рифке), 25 година стар, убијен у Берату, Албанија; Лазар Аврам (рођ. 1908. од оца Моша и мајке Сункуле), ожењен Саром рођ. Рубен, убијен 1943; Лазар Сара (рођ. 1911. у Приштини од оца Арона и мајке Лее Барух); Лазар Алегра (рођ. 1936. од оца Аврама и мајке Саре); Пардо Јаков (рођ. 1873. у Битољу од оца Мише и мајке Кохаве), убијен 1941. у логору у К. Митровици; Пардо Малка (рођ. 1885. у Битољу од оца Меира Аруестија и мајке Леване); Пардо Викторија (рођ. 1913. од оца Израела Елазара и мајке Рахеле), удата за Моша; Пардо Малка (од оца Моша и мајке Викторије), две године стара; Рубен Регина (од оца Аврама и мајке Зафире), 30 година стара; Рубен Матилда (од оца Аврама и мајке Софије), 35 година стара; Рубен Бина, удата; Рубен Аврам (од мајке Бине); Рубен Јосиф (рођен 1872. у Приштини, од оца Моша и мајке Бунозе), ожењен Рахелом Бивас, убијен у Београду 1943; Рубен Ћоја (рођена 1910. у Приштини од оца Аврама); Рубен Јосиф (рођен 1892. у Приштини од оца Аврама); Рубен

Матилда (рођена 1904. од оца Аврама); Рубен Регина (рођ. 1909. од оца Аврама); Рубен Бухор (рођен 1900. у Приштини од оца Јоханана); Рубен Рахамим (рођен 1906. у Приштини од оца Јоханана); Рубен Алберт (рођ. 1920. од оца Јосифа и мајке Рахеле); Рубен Емануел (рођ. 1923. од оца Јосифа и мајке Рахеле Бивас); Рубен Аврам (од оца Јосифа и мајке Рахеле Бивас); Рубен Сара (од оца Јосифа и мајке Рахеле Бивас); Рубен Естер (од оца Јосифа и мајке Рахеле Бивас); Рубен Зава (од оца Јосифа и мајке Рахеле); Рубен Стела (рођ. 1921. од оца Јосифа), живела у Београду; Рубен Злата (рођ. 1926. од оца Јосифа); Рубен Рахела (рођ. 1898. у Приштини од оца Емануела).⁶²

Прилог бр. 2

Међу приштинским Јеврејима у НОВ-у и НОП-у била је и једини јеврејски носилац Партизанске споменице 1941. са Космета – Матилда А. Бахар-Вукић. Осим ње, и следећи приштински Јевреји су учествовали у НОР-у и у редовима албанских партизана: Јаков Аврамовић, Алберт (Самуела) Адигес, Јосиф Адигес, Рукила Ароновић, *mr ph.* Ашер Ашер, Хајим (Аврама) Бахар, Јаков (Аврама) Бахар, Јаков (Јосифа) Бахар, Јаков (Инта) Бахар, Рукула (Хајима) Бахар, Барух (Исака) Барух(овић), Исак (Јеше) Баруховић, Хајим Баруховић, Мануел Баруховић, Емануел (Арона) Бенцијон, Хајим Бивас, др Јосип (Хајима) Бивас, Јосиф (Давида) Бивас, Бела Букић, Моза Букић, Рашела Букић, Давид (Арона) Давидовић, Барух (Самуела) Гидић, Гидаља (Самуела) Гидић, Јаков Хаимовић, др Алберт (Јосефа) Јосифовић, Захарије (Аврама) Калдерон, Јосиф (Мордохаја) Конфорти, Јосиф (Соломона) Конфорти, Јосип (Захарија) Леви, Давид Мандил, Исак (Аврама) Мандил, Јохан (Аврама) Мандил, Самуел (Бењамина) Мандил, Рашела (Самуела) Мандил, Исак (Нисима) Марко, Ћоја (Ашера) Бахар-Ментеш, Хаја Мордо, Жаки (Аврама) Мушон, Захо Навон, Нисим (Гавриела) Навоновић, Зумбула (Хајима) Рубен-Прцић, Жаки (Бухора) Рубен, Исак (Жака) Рубен, Јаков (Мануела) Рубен, Аврам (Манојла) Рубеновић, Исак (Манојла) Рубеновић, Рифка Рубеновић, Јусеф (Исака) Саламон(овић), Саламон (Исака) Саламон(овић), др Алберт С. Самуиловић, Леон Тојер, Мушон (Аврама) Захарија.⁶³

⁶² *Žrtve rata 1941–1945: popis žrtava rata 1964. godine. Jevreji* (Београд: Savezni zavod za statistiku, 1992).

Извори и литература

Необјављена архивска грађа:

Архив Јеврејског историјског музеја, фасцикла „Моја породица“
 Архив Јеврејског историјског музеја, Алие 1948-1952, Спискови исељеника у Израел

Објављени извори, литература и периодика:

- Abinun, Moric. *Svjetlosti Sarajeva: Kazivanje o jednoj jevrejskoj porodici iz Centralne Evrope*. Sarajevo: Karika, 2015.
- Alboher, Shlomo. *The Jews of Monastir Macedonia: The life and times of the departed Jewish community of Monastir*. Skopje: Holocaust fund of the Jews from Macedonia, 2010.
- Almuli, Jaša. *Živi i mrtvi: razgovori sa Jevrejima*. Beograd: Slobodan Mašić, 2002.
- Almuli, Jaša. *Jevreji i Srbi u Jasenovcu*. Beograd: Službeni glasnik, 2009.
- Алмули, Јаша. *Страдање и спасавање српских Јевреја*. Београд: Завод за уџбенике, 2010.
- Bajford, Jovan. *Staro Sajmište: Mesto sećanja, zaborava i sporenja*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2011.
- Benc, Wolfgang. *Holokaust*. Beograd: Altera, 2012.
- Бобавац, Милован Ј. *Виша српска гимназија у Косовској Митровици 1941-1944*. Београд: Обележја Плус, 2012.
- Божовић, Бранислав. *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944*. Београд: Музеј жртва геноцида, 2012.
- Brauning, Kristofer. „Konačno rešenje u Srbiji: Judenlager na Sajmištu: studija slučaja“. *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust: zbornik radova* (2013): 251-281.
- Bregman, Ahron. *A history of Israel*. Hampshire - New York: Palgrave Macmillan, 2003.

⁶³ Romano, *Jevreji*, 273, 277, 309, 324, 327, 328, 330, 337, 342, 350, 357, 374, 396, 429, 439, 440, 441, 445, 446, 449, 474, 475, 477, 510; Apostol Kotani, *A history of Jews in Albania* (Tirana: Albania-Israel friendship association, 2011), 65, 66, 67, 68, 73, 92; Dželetović, *Jevreji*, 90, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 156, 157, 161; Вавић, „Косовску“, 151.

- Vavić, Milorad. *Zatvor u Kosovskoj Mitrovici 1941-1944*. Titova Mitrovica: Odbor za izdavanje monografija i Opštinski muzej Titova Mitrovica, 1983.
- Вавић, Милорад. „Косовски Јевреји за време окупације 1941-1944“. *Обележја - часопис за друштвена питања, науку и културу*, 5 (1983): 141-155.
- Видаковић Петров, Кринка, Крсмановић, Драган и Радовановић Војислава. *Јевреји Србије: официри Војске Краљевине Југославије*. Београд: Јеврејски историјски музеј Савеза јеврејских општина Југославије, 2015.
- Вистрих, Роберт С. *Антисемитизам: најстарија мржња*. Београд: Завод за уџбенике, 2012.
- Vistrič, Robert S. *Hitler i Holokaust*. Beograd: Alexandria press, 2004.
- Вукадиновић, Зоран Ч. и Богавац Ј. Милован. *Српска просвета и култура у Косовској Митровици 1836-1941*. Лепосавић: Институт за српску културу - Приштина / Учитељски факултет - Призрен, 2001.
- Гаон, Александар, ур. *Знаменити Јевреји Србије: биографски лексикон*. Београд: Савез јеврејских општина Србије, 2011.
- Gaon, Aleksandar, ur. *Mi smo preživeli... 1: Jevreji o Holokaustu*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, 2001.
- Gaon, Aleksandar, ur. *Mi smo preživeli... 2: Jevreji o Holokaustu*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2003.
- Gaon, Aleksandar, ur. *Mi smo preživeli... 3: Jevreji o Holokaustu*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2005.
- Gaon, Aleksandar, ur. *Mi smo preživeli... 4: Jevreji o Holokaustu*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, 2007.
- Gaon, Aleksandar, ur. *Mi smo preživeli... 5: Jevreji o Holokaustu*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, 2009.
- Gershman, H. Norman. *Besa: Muslims who saved Jews in World War II*. Syracuse: Syracuse University Press, 2008.
- Goldstein, Ivo. *Židovi u Zagrebu 1918-1941*. Zagreb: Novi Liber, 2004.
- Goldstein, Slavko. *1941: Godina koja se vraća*. Beograd - Sarajevo: JP Službeni glasnik / Synopsis, 2012.
- Гутман, Јисраел и Шацкер Хаим. *Холокауст и његово значење*. Београд: Завод за уџбенике, 2010.
- Damjanovic, M. Milosh. "Jewish students in the schools in Skopje during the years before the introduction of Numerus Clausus 1938-1940". *Jews*

- in Macedonia: History, tradition, culture, language and religion: on the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the Jewish community in Macedonia after the Second world war (1944-2014)*. International scientific conference MASA, 18-19 December 2014 (2015): 183-195.
- Дамјановић, Милош. „Послератно стваралаштво Јевреја са Косова и Метохије“. *Културно наслеђе Косова и Метохије: Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*. Зборник 1 (2013): 599-622.
- Damjanović, Miloš. „Rabini na Kosovu i Metohiji i duhovni život Židova Kosova i Metohije“. *ESSEHIST - časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti* 5 (2013): 60-74.
- Државна потпуна женска реална гимназија у Скопљу. *Извештај за школску 1938-39. год.* Скопље: „Немања“ - бановинска штампарија Скопље, 1939.
- Државна реална гимназија у Приштини. *Извештај за школску 1938-39 год.* Приштина: „Немања“ - Бановинска штампарија Скопље, 1939.
- Ђокић, Бојан. „Косово и Метохија и Јасеновац: пострадање птице коса у јасеновом дрвећу“. *Топола - часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина* 1 (2015): 114-131.
- Eberst, Anton, ur. *Muzika iza bodljikavih žica: Zbornik sećanja jugoslovenskih ratnih zarobljenika, interniraca i političkih zatvorenika, za vreme narodnooslobodilačkog rata 1941-1945. godine*. Beograd: Savez Udruženja muzičkih umetnika Jugoslavije, 1985.
- Žrtve rata 1941-1945: popis žrtava rata 1964. godine. Jevreji*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992.
- Zuckerman, Boško. *Psihologija Holokausta: Protužidovska propaganda u NDH i Srbiji 1941-1945*. Zagreb: Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj, 2011.
- Ivanković, Mladenka. *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952): Kraj ili novi početak*. Beograd: INIS, 2009.
- Ivanović, Lazar. „Teror nad Jevrejima u okupiranom Beogradu 1941-1942“. *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust: zbornik radova* (2013): 197-250.
- Јовановић, Александар, ур. *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937 (са 242 слике у тексту 3 слике и 1 картом у прилогу)*. Скопље: Штампарија „Јужна Србија“, 1937.
- Јовановић, Радојко. *Бело светло на митровачке црвене записе*. Косовска Митровица: Градски музеј, 2009.
- Караоглановић, Сима, ур. *Дневник Жење Козинског*. Београд: Просвета, 1961.

- Кољанин, Милан. *Јевреји у антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*. Београд: ИСИ, 2008.
- Koljanin, Milan. *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*. Београд: ISI, 1992.
- Koljanin, Milan. „Holokaust u Jugoslaviji (1941-1944)“. *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust: zbornik radova* (2013): 180-196.
- Kotani, Apostol. *A history of Jews in Albania*. Tirana: Albania-Israel friendship association, 2011.
- Lebl, Ženi. *Dnevnik jedne Judite: Beograd 1941*. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1990.
- Lebl, Ženi. „Do konačnog rešenja“: *Jevreji u Beogradu 1521-1942*. Beograd: Čigoja štampa, 2001.
- Lebl, Ženi. „O Jevrejima na Kosovu i u Sandžaku“. *Jevrejski almanah 1971-1996* (2000): 209-224.
- Lebl, Ženi. *Plima i slom: Iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije*. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1990.
- Levntal, Zdenko, ur. *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*. Beograd: Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije, 1952.
- Lopičić Jančić, Jelena Đ. *Albert Vajs (1905-1964): Život i delo*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 2014.
- Manošek, Valter. *Holokaust u Srbiji: Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*. Beograd: Službeni list SRJ / Draslar partner, 2007.
- Matkovski, Aleksandar. „The destruction of Macedonian Jewry in 1943“. *Yad Vashem studies on the European Jewish catastrophe and resistance III* (1959): 203-258.
- Митровић, Андреј. *Фашизам и нацизам*. Београд: Удружење за друштвену историју - Чигоја штампа, 2009.
- Мушовић, Ејуп. „Косовскомитровачки Јевреји“. *Исторјски часопис XXXIX* (1992): 223-232.
- Николић, Коста. *Немачки ратни плакат у Србију 1941-1944*. Београд: Завод за уџбенике, 2012.
- Николић, Коста. *Страх и нада у Србију 1941-1944: Свакодневни живот под окупацијом*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002.
- Prlinčević, Šedomir. „Nacionalno-socijalni položaj Jevreja na Kosovu do 1941. godine“. *Glasnik Muzeja Kosova XV-XVI* (1987): 121-142.

- Ристовић, Милан. *У потрази за уточиштем: Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941-1945*. Београд: ЈП Службени лист СРЈ, 1998.
- Romano, Jaša. *Jevreji Jugoslavije 1941-1945: Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*. Београд: Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских општина Југославије, 1980.
- Sarfatti, Michele. "Tra uccisione e protezione: I rifugiati ebrei in Kosovo nel marzo 1942 e le autorità tedesche, italiane e albanesi". *La Rassegna Mensile di Israel* 3 (2010): 223-242.
- Sećanja prigodom proslave 25-godišnjice oslobodjenja iz zarobljeničkih logora u Njemačkoj*. Tel Aviv: Stamparija Gaon, 1970.
- Sindik, Dušan, ur. *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*. Београд: Savez јеврејских општина Југославије, 1985.
- Споменица четрдесетогодишњице Државне мушке гимназије у Скопљу 1894-1934*. Скопље: „Немања“ задужбинска штампарија Вардарске бановине, 1934.
- Fogel, Milan, Ristović, Milan i Koljanin Milan. *Pravednici među narodima: Srbija*. Београд: Јеврејска општина Zemun, 2010.
- Фридлендер, Сол. *Године истребљења: Нацистичка Немачка и Јевреји 1939-1945*. Београд: Завод за уџбенике, 2013.
- Hilberg, Raul. *Zločinci, žrtve, posmatrači: Jevrejska katastrofa 1933-1945*. Београд: Samizdat B92, 2001.
- Целетовић, Иванов Павле. *Балистички покрет 1939-1952: Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*. Београд: Архив Србије, 2000.
- Dželetović, Ivanov Pavle. *Jevreji Kosova i Metohije*. Београд: Panpublik, 1988.
- Целетовић, Иванов Павле. *21. СС-дивизија Скендербег*. Београд: Удружење писаца Поета, 2012.
- Wood, Benjamin. *Defying evil: How the Italian army saved Croatian Jews during the Holocaust*. New York: History Publishing Company, 2012.

Штампа

Вардар – независан привредно-културни преглед, Скопље
Време, Београд

Most – bilten Udruženja useljenika iz bivše Jugoslavije u Izraelu, Tel Aviv
Правда, Београд

Усмена сведочења

Сведочење Боривоја Гвоздића (Звечан, Србија)

Сведочење Викторије Вики Липс (Сиднеј, Аустралија)

Сведочење Марије Несторовић (Косовска Митровица, Србија)

Сведочење Флоре Ашер (Нахарија, Израел)

Miloš M. Damjanović

The Holocaust on Kosovo-Metohija:
Kosovka Mitrovica, a Case Study

Summary: The “Final Solution to the Jewish Question”, defined through a Nazi decision to biologically exterminate all Jews, was one of the elementary parts of the Second World War in Europe. Within the borders of the Third Reich, behind the frontlines, and on the occupied territories, the Nazi aggressors demonstrated unprecedented determination to uphold their genocidal plans. Jewish community of then defeated Kingdom of Yugoslavia shared the fate of the majority of European Jewry. Extreme example of the speed and efficiency of the “Final Solution” can be seen on the territory of occupied Serbia, which was among the first to be declared “Jew Free”. Integral part of the Holocaust in Serbia was the complete destruction of Jews in Kosovska Mitrovica. Sephardic and Ashkenazi Jews of that area, as well as those who happened to find themselves there when occupying forces appeared, were faced with an unseen threat, as they were about to face all the segments of the Holocaust: psychological, material and biological extermination. This paper explores and describes everyday histories of Jews in Kosovska Mitrovica under Nazi occupation, brakeout and resistance attempts, as well as the relationship with other local population.

Документи и сјећања

Documents and Testimonies

Страдање породице Стојнић

Тања Тулековић

виши кустос; Јавна установа
Спомен-подручје Доња Градина;
tanjatulekovic@jusp-donjagradina.org

УДК 929.52 Стојнић
DOI 10.7251/TOP2016143T
COBISS.RS-ID 6056728

Апстракт: Бранко Стојнић (1935–2005) сачувао је своје сјећање на Козарску офанзиву, пут кроз логоре Стара Градишка, Јабланац, Млака, Јасеновац, Сисак, Јаска те на своје збрињавање код породице Матић у Загребу, оставивши ретке који ће бити вјерно пренесени даље у тексту. У једном кратком периоду свог боравка у Загребу, собу је дијелио са једном „дивном женом благе нарави“ о чијој судбини је сазнао 40 година послје. Била је то пасторка др Ивана Рибара. Породица Рибар ушла је у историју, о њој је доста тога записано. Овим сјећањем обухваћени су и заједнички дани Бранка Стојнића и Боже Шимат код породице Матић у Загребу. Војислав Стојнић (1931–2003), прошавши козарску голготу, као и његов брат Бранко, доспијева код породице Ловринчић у Сисак, гдје је служио све до 1944. године.

Кључне ријечи: село Турјак; Босанска Градишка; Козара; Козарска офанзива; логор; др Иван Рибар

„Да се не заборави!“

На подручју Босанскоградишког среза мрежа усташке организације није постојала до проглашења Независне Државе Хрватске. Постојале су само франковачки¹ определијелене групе и католичка црква у којој је један од идејних вођа и идеолога био жупник у Босанској Градишци, Бранимир Жупанчић². Након доласка њемачких трупа, ове снаге су позвале хрватско и муслиманско становништво да подржи Независну Државу Хрватску. За предстојника котара именован је Ивица Терзић, његов замјеник био је Маркан Мостарчић, усташки логорник Звонко

¹ Израз „франковци“ од краја XIX вијека користио се за означавање радикалних националиста, непријатељски расположених према Србима.

² Душан Лукач, *Босанска Градишка и околина у Друјом свјејшском рају*, Историја Босанске Градишке и њене околине, Градишка 2008, стр. 346.

Шукић, а усташки суд повјерен је Ивану Одићу³. Територија Босанске Градишке прикључена је дијелу територије Славоније, под називом Велика жупа⁴ Ливац и Запоље са сједиштем у Новој Градишци. Поред Босанске Градишке, Велику жупу Ливац и Запоље чинили су и срезови Дарувар, Пакрац, Пожега, Новска, Нова Градишка, Босанска Дубица и Прњавор. За великог жупана именован је Бранимир Шимунић⁵.

У селу Мичије, у турјачкој општини, настањеном углавном Хрватима, по успостављању усташког режима, група усташа наговарала их је да искористе прилику овог режима и да изврше пљачку и покољ Срба комшија. Група угледних сељака, са Антићем Куртовићем на челу, супротставила се овом наговору⁶.

Међутим, дивљање усташа није се могло спријечити. Уништавају се натписи изнад српских радњи написани ћириличким писмом⁷, конфискује се јеврејска и православна имовина, руши се православна црква у Босанској Градишци. Међу првима је ухапшен архијерејски намјесник и протојереј Душан Суботић⁸. Након тога слиједе свакодневна хапшења најприје угледних мушкараца а затим и осталих. Ријеком Савом све чешће „путују“ лешеви. М. Радонић је оставио изјаву да је на савском купалишту у Босанској Градишци истакнут натпис „ЖИДОВИМА, ЦИГАНИМА, СРБИМА И ПСИМА ЗАБРАЊЕНО КУПАЊЕ“⁹. Ријека

³ Исти, стр. 347.

⁴ Рајка Бућин, *Прилој познавању инстийиуција: законски оквир рада великих жуџа НДХ*, Архивски вјесник, год. 44, Загреб 2001, стр. 220.

⁵ Велике жупе Независне Државе Хрватске основане су темељем законске одредбе о великим жупама од 10. јуна 1941. године. Жупе су „државне управне области на одређеном државном подручју“. На челу великих жупа налазио се велики жупан. У Независној Држави Хрватској биле су укупно 22 жупе

⁶ Душан Лукач, *Босанска Градишка и околина у Друјом свјејском рајшу*, Историја Босанске Градишке и њене околине, Градишка 2008, стр. 348.

⁷ Законска одредба о забрани ћирилице донесена је 25. априла 1941. године: „Члан 1. На подручју Независне Државе Хрватске забрањује се упораба ћирилице. Члан 2. Ова законска одредба ступа на снагу даном проглашења у *Народним новинама*, а проведење повјерава се министарству унутарњих послова.“

⁸ Протојереј Душан Суботић је сурово малтретиран у Старој Градишци а након тога у усташком затвору у бањалучком Кастелу. Убијен је, заједно са бањалучким епископом Платоном.

⁹ Мићо Радонић, *Убисјво ѓрвој усташе у Лијевчу џољу*, Козара у НОР-у, књ. I, Београд 1971, стр. 368-377.

Сава је последњих дана маја 1941. године недалеко од Босанске Градишке избацила везане и унакажене лешеве, вјероватно родитеља и двоје дјеце испод десет година, са натписом „СРЕТАН ПУТ ЗА БЕОГРАД“¹⁰.

* * *

Бранко (Душан) Стојнић рођен је 1935. године у селу Турјак, општина Босанска Градишка¹¹. Село Турјак је, према попису становништва из 1931. године, имало 6.536 становника: 5.692 православних, 841 римокатолика, два муслимана и један декларисан у категорију „остали“. Земљорадња и сточарство били су основа њиховог привређивања. Велика пажња придавана је узгоју шљиве, која је ручно брана и затим извозена у Аустрију. Шљива је била прворазредног квалитета. Било је и другог воћа и поврћа за извоз, али не таквог квалитета да се могло рачунати као на сталне извозне ставке¹². У селу се налазила основна школа¹³.

Своје сјећање Бранко Стојнић записао је 4. априла 1991. године у Бањој Луци, с циљем „да се не заборави“ патња његове породице и његовог народа. Преминуо је у Бањој Луци 2005. године. Уз одобрење његове породице,¹⁴ ово сјећање објављујем у цијелости:

У прољетној офанзиви на Козари марта 1942. године моје село Турјак било је на удару те офанзиве одмах у почетку, тако да смо се морали повући са партизанима преко Кијеваца и Грбаваца у Горње Подградце. Отишли смо из куће без најосновнијих ствари и хране, а

¹⁰ Душан Лукач, *Босанска Градишка и околина у Друјом сејетском рају*, Историја Босанске Градишке и њене околине, Градишка 2008, стр. 351.

¹¹ Подручје општине Градишка (раније Босанска Градишка) налази се од 44° 57' до 45° 14' сјеверне географске ширине и од 16° 55' до 17° 28' источне географске ширине од Гринича. Укупна површина износи 762 км² (Бајо Кривокапић, *Регионално-географске одлике*, Историја Босанске Градишке и њене околине, Градишка 2008, стр. 15).

¹² Милан Вукмановић, *Друштво и привреда од 1918. до 1941*, Историја Босанске Градишке и њене околине, Градишка 2008, стр. 286.

¹³ Ђорђе Микић, *Политички, просветни и културни развој од 1918. до 1941*, Историја Босанске Градишке и њене околине, Градишка 2008, стр. 324.

¹⁴ Нап. прир.: Посебно се захваљујем гђи. Слободанки Гајић из Градишке која ми је предала сјећање свога стрица Бранка Стојнића, исправно процијенивши да би била штета да остане необјављено. Хвала!

да нисмо угасили ни ватру у шпорету. У Горњим Подградцима били смо смјештени у Спиштајнов дућан, који се налазио преко пута спаљене пилане. Хранили смо се од оног што смо добијали од народа који је био са нама и нешто смо добијали, као неко организовано снабдијевање.

Збјег у Горњим Подградцима постојао је до јула мјесеца тј. до пада Козаре¹⁵ па смо се склонили у шуму Буковица, гдје нам је наређено да идемо према Грбавцима одакле се почела формирати колона народа, углавном жена, дјеце и стараца, и преко Драгеља, канала кроз Цимироти и Колоне, изашла на цесту Бос. Дубица - Бос. Градишка у Чатрњи и преко Крушкика и Обрадовца били дотјерани у Бос. Градишку и током ноћи и сутрадан превезени у логор Стара Градишка¹⁶.

У логору Стара Градишка, те ноћи кад смо дотјерани, одвојени су сви преко 14 година, међу којима и моја браћа Миодраг и Милан, и затворени у казнионици, а млађи су остали са мајкама у логорском кругу.

У кругу логора остали смо сестра Нада и Бранка, те браћа Драго, Боро, Слободан и ја, и тетка Илинка, док је брат Војислав у логор дотјеран са породицом Угриновић из Брда Милошева и о њему нисмо ништа знали.

Након неколико дана сва дјеца од четири до 14 година добила су картончиће овјешене о врату са основним подацима и одвојена од мајки, тако да смо одвојени ја, Нада, Драго, Боро и Илинка, а са њом су остали Бранка, стара око двије и по године, и Слободан од око осам мјесеци. Ја сам са једном групом дјеце, у којој није било моје браће и сестре, одведен у Јабланац и Млаку (ваљда су то били сабирни пунктови), а након неколико дана у Јасеновац, гдје смо

¹⁵ Нап. прир: Бранко Стојнић погрешно датира Козарску офанзиву у март 1942. године. План за њено извођење израдили су штабови њемачких, италијанских и усташко-домобранских јединица, на основу споразума постигнутог у Опатији 3. марта 1942. године. Козарска офанзива почела је 10. јуна 1942. године. Циљ је био да се окупира козарачко подручје, очисти, насели „поузданим елементом“, обнове комуникације и отпочне транспорт руде у Љубији.

¹⁶ Стара Градишка налази се око 30 километара низводно од Јасеновца. Постојећу казнионицу усташе су претвориле у концентрациони логор под заповједништвом Уреда III усташке обране. Прве групе логораша доведене су већ у мају 1941. године.

смјештени у један простор без икаквих објеката, који је са једне стране био ограђен високим зидом у коме су била велика помична врата за пролаз запреге и једна мала врата кроз која нам је доношена храна. Са остале три стране била је ограда од бодљикаве жице у пет редова, дуж које је ходао наоружани стражар, око тог простора су биле ливаде и баруштине, а недалеко је била и жељезничка пруга. Након проведених двадесетак дана (можда и више) у овом простору гдје је помрло много дјеце, једног дана одведени смо на жељезничку станицу гдје је била постављена композиција воза, а дуж композиције на неколико мјеста били су 'казнови' са куханим млијеком који су дијелиле жене у бијелом, са ознаком Црвеног крста. Уз шољу врућег млијека добијали смо и четврт хљеба. Тим возом одвезени смо у Сисак, гдје смо у близини жељезничке станице, у некој хали, сви скинути до гола и ошишани без разлике, били мушки или женски, и послје купања обучени у некакве сукњице без икаквог веша и опет су нам овјешени о врату они наши картончићи које смо добили у Старој Градишки. Из Сиска смо одведени у Јаску, мушки у самостан Милосрдних сестара, а женске у Доњу Ријеку.

Уочи ослобођења овог дјечјег логора, 26. 8. 1942. године, Бошко и ја превезени смо у Карловац на дјечји одјел болнице, гдје смо задржани на лијечењу, а послје неколико дана један љекар нас је својим аутом одвезао у Загреб и смјестио на дјечји одјел болнице на Шалати. Мислим да се тај доктор звао Јовановић. На Шалати смо лијечени од упале средњег уха. Бошко је оперисан а ја нисам због исцрпљености организма и слабог срца. Када смо залијечени, нисмо могли остати у болници па су нас пребацили у дом за слушно оштећену дјецу негдје у Илици. Из овог дома Бошка су узели Милан и Бети Погачић, чије презиме Бошко и данас носи и станује на Пантовчаку бр. 6, а мене су примили Стјепан и Марјана Матић који су имали кћер Власту, гимназијалку стару 16-17 година. Становали смо у Ул. Борошина бр. 2. Та је улица у продужетку данашње Улице Владимира Назора.

Матићи су у то вријеме били јако богати. Осим стана у Борошиној, имали су родитељску кућу те имаће са вилом и господарским зградама у Светој Хелени, Самобор.

Ја сам у кућу Матића доведен 16. 10. 1942. године. Послје опоравка, пред крај 1942. године, уписали су ме у школу у Гундулићевој улици, коју сам похађао до марта 1943. године. Потом су ме пресе-

лили на имање у Самобору и уписали у пучку школу, коју сам похађао до одласка од Матића, 1947. године.

Бранко Стојнић (први здесна)

У то вријеме био сам увјерен да је разлог мог пресељења на имање у Самобор био тај што сам био јако немиран и никако нисам могао ускладити понашање према њиховим правилима понашања у кући, која су била доста строга. У склопу господарског објекта био је двособан стан у коме су становали брачни пар Јожа и Францика, насељена лица из околине Марибора, које је Матић примио да раде на имању да се не би морали селити у Србију. Са њима сам становао све до одласка од Матића. Били су дивни људи.

Пред крај априла мјесеца 1945. године Матићи су ме одвели у Загреб да ме склоне јер је сва непријатељска војска у повлачењу пролазила путем Загреб - Зидани мост, тј. поред имања. У стану у Загребу сам затекао мени непознату, врло лијепо жену, средњих годи-

на, у црној одјећи. Звала се Божана. Та дивна жена била је благе нарави и јако шутљива, али пошто ни једно нисмо смјели излазити из куће, понекад ме је испитивала да ли знам шта о својима, док ја њу нисам никада питао ко је и одакле је. Послије ослобођења Загреба, Божана¹⁷ је отишла од нас. Нисам сазнао гдје. Ја сам се вратио у Самобор и тамо остао до 1947. године, када ме је Матић послао у моје родно мјесто.

Посредством мојих познаника, са Матићем и његовом другом супругом сусрео сам се у марту 1987. године, дакле након пуних 40 година у Самобору. Матићева супруга ме је упитала како сам доспио да живим на имању, а не у Загребу, на шта сам одговорио да сам био јако немиран и непослушан па ме је Матић тамо пребацио по казни. Матић је тада реаговао и објаснио да сам се морао преселити у Самобор из разлога што је он морао преузети Божану из рударствене службе, а радило се о сљедећем: Божана је била пасторка др Ивана Рибара¹⁸ тј. полусестра Иве¹⁹ и Јурице²⁰ Рибар. Живјели су у Београду, гдје је др Рибар био секретар Скупштине Краљевине Југославије. По избијању рата, др Рибар се преселио у Загреб,

¹⁷ Нап. прир: Божана је у ствари Божа Шимат, кћерка Антоније и Луја Шимата, касније пасторка др Ивана Рибара.

¹⁸ Др Иван Рибар (1881–1968) студирао је права у Загребу, Бечу и Прагу, а докторирао у Загребу. Почетком 1941. године солидарисао се са политиком активног отпора непријатељу. Једно вријеме је илегално боравио у Београду а потом је илегално прешао у Загреб. Током 1942. године примљен је у чланство КПЈ и радио је на припремама за сазивање АВНОЈ-а. На Првом засједању АВНОЈ-а у Бихаћу 26. и 27. новембра 1942. године изабран је за предсједника АВНОЈ-а, и то остао све до 1945. године. У рату је изгубио оба своја сина, Јурицу и Иву, као и супругу Тоницу.

¹⁹ Иво Лола Рибар (1916–1943), син др Ивана Рибара, правник и студент филозофије, један од организатора и предводника омладинског и студентског револуционарног покрета у Југославији, секретар ЦК СКОЈ-а, народни херој Југославије. Погинуо је 27. новембра 1943. године на Гламочком пољу, одакле је требало да крене авионом за Каиро као први дипломата нове Југославије.

²⁰ Јурица Рибар (1918–1943), сликар.

Иво и Јурица су отишли у партизане, а Божана и мајка Тоница²¹ остале у Београду до марта 1943. године.

Када је тадашња Недићева власт дознала да оне живе у Београду, одвели су их у правцу Панчева и у путу су стрељали Божанину мајку, а Божану предали Гестапоу, који ју је даље прослиједио у Загреб. По доласку у Загреб, Божана је изјавила да је у роду са Стјепаном Матићем и да он може за њу гарантовати да је не би послали у логор. Матић ју је преузео и одвео код себе у стан, одакле се није смјела појављивати све до ослобођења, јер као грађанин Србије није могла добити аусвајз-пасош. Божана је умрла 1967. године, а да се више никада нисмо видјели, што је остало моја велика туга због сличних нам судбина.

Нешто мало сам до сада прочитао о др Ивану Рибару и његовим синовима, углавном из новинских чланака, а о осталој породици ништа, па сам мишљења да би било добро да се спашавање пасторке Божане од стране Стјепана Матића запише, уз написано о тој породици. Убиство Божанине мајке од стране фашиста услиједило је баш због тога што је била мајка хероја Иве Лоле и Јурице и супруга др Ивана Рибара, који није пристао да буде у фашистичкој влади Анте Павелића, већ отишао за својим синовима у револуцију и постао једна од водећих личности револуције и АВНОЈ-а, те послеријатне обнове и изградње земље.

Све ово написао сам да се не заборави племенитост људи, који су нас дјецу без родитеља и родитељског дома прихватили и сачували од сигурне смрти а таквих је било много. Нажалост многи су остали анонимни.

Бранко Стојнић записује даље чланове своје породице који су животе оставили у неком од логора:

Мој отац Душан, који је био један од најугледнијих и најпознатијих људи у селу, отјеран је са још двадесетак угледних људи у логор Стара Градишка као талац, гдје су убијени још 1941. године.

²¹ Мајка Иве Лоле и Јурице Рибара, Антонија (Тоница), живјела је у Ђакову, одакле је као удовица апотекара Луја Шимата прешла у Загреб са сином Жарком и кћерима Божом и Миром. У Загребу се удала за др Ивана Рибара, с којим је добила синове Лолу и Јурицу. Из Загреба се породица преселила у Београд, гдје их је рат и затекао. Стријељана је у јулу, 1944. године у Купинову.

У логорима су уморени или умрли од посљедица логора осам чланова моје најуже породице (који су живјели у домаћинству мога оца прије рата), а то су: отац Душан, мајка Стевка, сестре Нада и Бранка, браћа Драгољуб и Слободан, очева мајка Мара и очева сестра Марија.

Од око три хиљаде дјеце логораша логора Јаска (Јастребарско), најмногобројнији (седморо) смо били ми дјеца Душана и Стевке Стојнић, а то су: Војислав, Нада, Бранко, Драгољуб, Борислав, Бранка и Слободан, док су старија браћа Миодраг и Милан одведени у заробљеништво у Њемачку.

Сестра Бранка је евидентирана као нестала и постоји могућност да је преживјела и да је усвојена од неке породице (као и многа дјеца са Козаре), али се никада неће сазнати за њену судбину, с обзиром на то да је имала само 2,5 године.

* * *

Допуну података страдања породице Стојнић из села Турјак доставила је Слободанка (рођ. Стојнић) Гајић из Градишке²²:

Мој отац, Војислав (Душан) Стојнић (1931-2003)²³, одведен је 1941. године у логор Стара Градишка, а затим у логоре Јаска-Јастребарско и Сисак. Често је причао о тренутку кад је дошао један човјек у логор у Сиску, а касније ће се испоставити да је то Иван Ловринчић, жељезничар, да узме једно дијете и поведе кући. Стотине ручица је било подигнуто уз молећиве јауке: „Узми мене, узми мене...!“. Кад је мој отац видио да је тај човјек пружио руку према дјечаку до њега, који је био већи и јачи, ухватио га је за ноге и молио да га узме. Не би то пресудило да га узме, него је Иван Ловринчић видио велику рану на врату дјечака према коме је пружио руку и брзо се предомислио и узео мог оца. Оцу је заувјек остало жао тог дјечака, који је умјесто њега скончао у логору.

Кад га је газда довео кући смјестио га је у шталу, јер газдарица, Иванова супруга, није нипошто дала да дијете са Козаре буде са њима у кући. Мој отац је чувао стоку, носио дрва, воду, радио све кућне послове. Припремао је храну са газдарицом, гулио кромпир,

²² Овај списак се чува у архиви Спомен-подручја Доња Градина.

²³ Прим. аут.: брат Бранка Стојнића.

чистио, прао. Често га је слала да носи млијeko Нијемцима у њихову постају, а они су њој заузврат слали цигарете. Временом, а то је било након годину дана, газдарица га је прихватила и пустила у кућу. Једино су га крили када би им син долазио кући.

Отац је у кући Ловринчића био слуга до 1944. године, када је побјегао и вратио се у Турјак, гдје је на згаришту породичне куће затекао своју браћу: Милана (1927), Миодрага (1925), Бранка (1935) и Борислава (1936). Милан и Миодраг су били отјерани у заробљеништво у Њемачку.

Петоро дјеце без родитеља наставило је живот у спаљеној кући.

Из рата се нису вратили сљедећи чланови породице Стојнић:

- Стојнић Душан, убијен 1941. године у логору Стара Градишка
- Стојнић Стевка, убијена 1941. године у логору Стара Градишка
- Стојнић Марија
- Стојнић Мара
- Стојнић (Душан) Нада (1935–1942), Славонска Пожега
- Стојнић (Душан) Бранка (1939–1942), Стара Градишка
- Стојнић (Душан) Драгољуб
- Стојнић (Душан) Слободан (1941–1942), Славонска Пожега.

Закључак

„Страдање породице Стојнић“ још је један текст који расвјетљава судбину поткозарског народа. Голгота Козарске офанзиве и „пут“ послије, још више се расвјетљава управо сјећањима преживјелих свједока. Сјећање Бранка Стојнића на Козарску офанзиву и дане проведене у Загребу са пасторком др Ивана Рибара несумњиво је значајан допринос историји Другог свјетског рата. У центру Независне Државе Хрватске укрстиле су се судбине једног поткозарског дјечака и младе жене чија је породица остала забиљежена у историји. Ово сјећање је и доказ да ни послије 70 година нису испричане све приче о страдањима за вријеме 1941–1945. године, да се сваком сјећању мора посветити пажња и да сјећања заузимају важно мјесто у истраживању историје.

Свакако су драгоцене и фотографије у тексту, које нам је уступила и за ову намјену одобрила Слободанка Гајић из Градишке, уз рјечи: „Осјећам захвалност и поштовање према људима који се баве овим темама, не да бисмо ми живјели у прошлости, него да нашу дјецу

у будућности воде ријечи патријарха српског, господина Павла: *Буди-мо људи!*“.

Војислав Стојнић и Иван Ловринчић, снимљено 1944. године.

Библиографија:

Бајо Кривокапић, *Регионално-географске одлике*, Историја Босанске Градишке и њене околине, Градишка 2008.

Милан Вукмановић, *Друштво и привреда од 1918. до 1941*, Историја Босанске Градишке и њене околине, Градишка 2008.

Ђорђе Микић, *Полицички, просвјетни и културни развој од 1918. до 1941*, Историја Босанске Градишке и њене околине, Градишка 2008.

Душан Лукач, *Босанска Градишка и околна у Друјом свјетском рају*, Историја Босанске Градишке и њене околине, Градишка 2008.

Рајка Бућин, *Прилој познавању инститиуција: законски оквир рада великих жуја НДХ*, Архивски вјесник, год. 44, Загреб 2001.

Мићо Радонић, *Убиство првој усшаше у Лијевчу јољу*, Козара у НОР-у, књига I, Београд 1971.

Tanja Tuleković

The Ordeal of the Stojnić Family

Summary: Branko Stojnić (1935–2005) preserved the memory of the Kozara Offensive (1942), the ordeal through the camps of Stara Gradiška, Jablanac, Mlaka, Jasenovac, Sisak and Jaska, as well as the care provided by the Matić family in Zagreb, thus leaving behind some of the details inscribed in this text. In the brief period of his stay in Zagreb, he shared a room with a “lovely, mild tempered woman”, of whose destiny he was informed 40 years later. She was a step daughter of Ivan Ribar. The Ribar family has a historic name, and much was written about them. This memoir also tells us about the time shared by Branko Stojnić with Bože Šimat during the stay with the Matić family in Zagreb. Vojislav Stojnić (1931–2003), the survivor of the Kozara massacre, was transferred to the Lovrinčić family in Sisak, where he was a servant until 1944.

Сјећање на Шуа

Дејан Мотл

кустос-историчар; ЈУСП Доња Градина;
dejanmotl@jusp-donjagradina.org

УДК 341.322.5(=411.16):929 Ј. Абинун

DOI 10.7251/TOP2016155M

COBISS.RS-ID 6056984

Апстракт: До почетка 2016. године од 90 преживјелих учесника пробоја из логора III Циглана у животу су била само њих тројица: Базил Зуколо, који живи у Пожеги, Илија Ивановић, који живи у Градишци, и Јешуа Абинун, настањен у Сплиту. Крајем фебруара 2016. у Сплиту је преминуо Јешуа или Шуа, како су га његови пријатељи звали. У знак сјећања на њега, у наставку текста доносимо његову биографију, као и изјаву коју је дао Земаљској комисији за утврђивање ратних злочина.

Кључне ријечи: Јасеновац; усташе; логор Циглана; Јешуа Абинун

Двадесет седмог фебруара 2016. године у Сплиту је преминуо Јешуа Абинун, један од учесника пробоја из јасеновачког логора Циглана. Шуа, како су га одмиља звали, од 1992. године живио је у Сплиту, у дому за старије особе. Био је члан Жидовске општине Сплит, у чијем раду је активно учествовао. Сахрањен је 1. марта на сплитском гробљу Ловринац.

У наставку доносимо његову кратку биографију, као и записник састављен приликом давања изјаве пред Комисијом за истраживање ратних злочина.

Шуина биографија, као и факсимил поменутог документа, објављени су 2015. године у књизи „Забрављени – Књига о последњим јасеновачким логорашима“ аутора Дејана Мотла и Ђорђа Миховиловића, у издању Јавне установе СП Доња Градина. Документ се изворно налази у Хрватском државном архиву (ХДА), фонд 306, Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

Сарајевска јеврејска породица Изака и Ривке Абинун је 12. V 1920. године добила сина Јешуу. До почетка рата Јешуа је радио као фризерски помоћник у салону Рафе Левија, који се налазио на сарајевском Мариндвору. Ухапшен је од стране усташке полиције 25. X 1941. године, заједно са братом и оцем. Преко сарајевског сабирног логора сутрадан су сточним вагонима, заједно са бројним Јеврејима из Сарајева, депортовани у Јасено-

вац. Два дана и двије ноћи нису добили ни храну ни воду. У претрпанним вагонима људи су вршили нужду. Многи су и умрли на путу за логор.

По доласку у мјесто Јасеновац усташе су их темељито опљачкале, а потом затвориле у већ напола срушену мјесну православну цркву. Наредног дана пребачени су у јасеновачки логор Брочице. Ондје су заједно са осталим заточеницима одвођени на рад у шуму и изградњу насипа. Радили су и по десет сати дневно, а да при томе хране готово и није било. Ујутро су добијали топлу воду, ручак се састојао од три црвљива крумпира, а за вечеру покоје зрно пасуља у топлој води. Усташки стражари тукли су и убијали заточенике за вријеме рада и стално од њих тражили новац, који они нису ни имали. Исцрпљени и сломљени од мучења, глади и болести, заточеници су свакодневно умирали у баракама или су убијани на наступима. Приликом ликвидације овог логора, 14. XI 1941. године, велики број заточеника је убијен. Након што су усташе огласиле да се тог дана неће ићи на рад, упале су у бараке и жељезним шипкама почеле убијати логораше. Јешуа се спасио бијегом из бараке. Том приликом убијен је његов отац, заједно са још 114 логораша из тзв. „жидовске бараке“. Остали су наредних дана пребачени у новоформирани логор Циглану.

Јешуа је испрва распоређен у радну групу гробара, због чега је имао прилику присуствовати ликвидацији бројних група заточеника. Видио је када су усташе почетком децембра 1941. на логорском гробљу маљевима и сјекирама убиле групу од 25 Срба и Јевреја који су проглашени неспособнима за рад. Почетком 1942. године са групом заточеника занатлија упућен је у логор у Старој Градишци, гдје су услови живота били нешто бољи, с обзиром на то да је тај логор приликом оснивања замишљен као мјесто за политички преодгој заточених Хрвата. Јешуа је ондје остао све августа 1943, када је поновно враћен у Јасеновац.

У логорској бријачници провео је преостале године заточеништва. Након пробоја из логора Јешуа је смјештен на опоравак у болницу у Липику. Био је један од кључних свједока Земаљске комисије Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача приликом састављања Извјештаја о злочинима у логору 15. студеног 1945. године.

Транскрипт документа

ZAPISNIK od 18. svibnja 1945

Sastavljen pred Zemaljskom Komisijom za utvrđivanje ratnih zločina.

Prisutni od strane komisije:

Referent: Dr. Ivo Ernat

Zapisničar: Radujković Anka

Pristupa na temelju javnog poziva oglašenim putem radio-stanice Abinun Ješua, Sin Isaka i Rivke rogj. Montiljo, rođen 12. 5. 1920 u Sarajevu, neoženjen, brijački pomoćnik, stalno mjesto boravka Sarajevo, ulica Sarač Ismail br. 23 sada u Zagrebu, sada prolazno u Zagrebu, Branimirova ul. zgrada državnih službenika, jevrej, nekažnjen, vojsku služio nije, bez imetka, te iskazuje:

I.

25 oktobra 1941 u noći banula su u moj stan u Sarajevu dva bandita i to jedan njemac i jedan od sarajevske policije, pa su mene, mog pok. oca i brata strpali u jedan kamion koji je bio već pun drugih sarajevskih jevreja, sve muškarci, odveli nas u sarajevski sabirni logor gdje smo prenoćili, a drugi dan predvečer strpali nas bez preslušavanja u blombi ane marvenske vagone, koji su nas odveli u Jasenovac. Put je trajao dva dana. vagoni za vrijeme puta nisu bili otvarani i tako smo iscrpljeni i iznemogli stigli u Jasenovac. U Jasenovcu smješteni smo najprije u pravoslavnu crkvu koja je bila napola srušena gdje su nas počele ustaše kundačiti, batinati i pljačkati. Oduzeli su nam sve predmete koje smo imali uza se naročito dragocjenosti i satove, a ostavili na nama samo najpotrebnije odjelo i rublje. Nakon tih premetačina i maltretiranja prebačeni smo u logor 2 u šumi kod Jasenovca, koji se sastojao od 4 barake u kojima smo smješteni tako da smo poput sardelica mogli na podu ležati tek jedan pored drugog. Sledećeg dana u 4 sata ujutro natjerani smo nakon doručka koji se sastojao od kuhane vode iz jezera u kojoj je plivala po koja slamka koju drugovi nisu htjeli uzimati, jer se od nje dobivao proljev na rad i to na sječu šume i zidanje nasipa. Za vrijeme rada iskoristili su ustaški banditi koji su nas čuvali svaku priliku da na nama iskale svoju bjesomučnu mržnju udarajući nas kundacima i toljagama te tražeći od nas da im dadnemo novaca, kojeg naravno nismo imali. Nije bila rijetka stvar već

opća pojava da su ustaški banditi naše drugove koji su od iznemoglosti klonuli za vrijeme rada ubijali na licu mjesta. Rad je trajao dnevno 10 sati, a hrana se je sastojala u podne od 3 crvljiva krumpira po osobi, a uvečer oko 11 sati od graha na vodi.

Drugovi su polagano iscrpljeni od rada i izgladnjeli umirali u barakama, a oni iznemogli koji nisu umrli naravnom smrću bili su na t. zv. borovima kad smo bili izvedeni pred barake prema izboru i samovolji pojedinih ustaških bandita ubijani maljem u zatiljak ili sjekirom. Najaktivniji u zlostavljanju i ubijanju drugova bili su:

Neki ustaški vodnik **Mujica**, ustaški poručnik **Ljubo Miloš**, ustaški zastavnik **Joco Matijević**, i ustaški poručnik **Matković**. Od samih zatočenika isticao se u maltretiranju neki **Branko Cvjetinović** i neki **Danon** mlađji iz Sarajeva koji je 1942 pobjegao iz logora.

Takav život se dnevno opetovao, rad ubijanje, ubijanje do iznemoglosti.

Početkom decembra 1941 premješten sam za grobara na ciglanu i tamo sam prisustvovao klanju oko dvadesetpetorice pravoslavaca i židova koje su ustaše dovukli kao nesposobne za rad na groblje natjerali ih da sami iskopaju jednu veliku jamu, a potom ih maljem i sjekirom ispred nas umlatili. Nas grobare su silili da to gledamo, a u koliko bi se koji od žrtava još bio micao tj. u koliko nije bio potpuno mrtav prisiljavali su druge žive drugove uzdignutom sjekirom da poludotučenim drugarima nogom stanu na grkljan, kako bi ih potpuno dotukli.

Nakon ovog zvjerstva odvukli su nas u kuhinju i to u ustašku dali nam bolju hranu i govorili nam prijeteći da o tom nikome ništa ne govorimo, u koliko bi netko od nas bilo što izustio da ga čeka ista sudbina.

Kad bi Luburić dolazio u logor na inspekciju bio je to uvijek sudnji dan za nas zatočenike, jer smo uvijek znali da će na večer biti nekoliko stotina likvidiranih drugova.

14. 11. 1941 bilo je oglašeno da se ne ide na rad radi lošeg vremena, bio je naim zapao snijeg, a osim toga bila je nedjelja.

Mi svi smo ostali potpuno promrzli u barakama i svaki se stisnuo u svoj kut, kad je najednom nahrupila grupa ustaša u barake oboružana željeznim šipkama predvodjena od ustaše Joce Matijevića i počela bez obzira ubijati drugove u barakama. Tom prigodom ubijen mi je otac Isak i ranjen brat Šani. Ja sam se spasio bijegom iz barake i skrivao sam se nekoliko dana po logoru. Toga dana ubijeno je željeznim šipkama 114 ljudi.

Jednog dana upućeni smo opet na šumski rad kraj Kraplja i tamo smo sjekli trupce, te trupce smo žicom morali vezati za svoja tjelesa i vući ih do ciglane. Taj put je bio cca 10 klm. dugačak a čitavog dana nismo dobili hrane, al smo zato bili putem kundačeni i lupani, a koje smalaksao i pao ostao je na putu mrtav.

II.

6 januara 1942 upućen sam sa grupom obrtnika u Staru Gradišku, gdje su se tada osnivale obrtničke radionice. Rasporedjeni smo svaki po svojoj struci i počelo se sa uređivanjem radionice.

Nekoliko se je dana radilo no kad su i ovdje pojedinci počeli smalaksavati od velikog rada i loše prehrane započelo se i ovdje sa likvidacijama starijih i nemoćnih odnosno bolesnih i isti način kao i u Jasenovcu. Radi lakšeg likvidiranja za rad nesposobnih uredjena je dapače bolnica u koju su dnevno ulazili bolesnici koji su noću odvedeni van kaznionice i tamo ubijani sa maljem i sjekirom i zatrpani. Dnevno je bolnica bila ispražnjena i opet nanovo popunjena novim žrtvama.

Glavni koljači u Staroj Gradiški bili su:

vodnik **Grubišić**, zastavnik **Šarac**, zastavnik **Gagro** dovodnik **Luka Čop** i zastavnik **Čizmešija** dok su im klanjem rukovodili zloglasni vodnik **Boto**, zastavnik **Vrban Ante** i upravitelj logora **Mile Orešković**.

Najtragičniji dio tog mučilišta bila je zloglasna ženska kula u kojoj su bile zatočene jevrejke i pravoslavke sa nejakom dječicom, te su žene sukcesivno noću odvedene u Jablanac i Mlaku van logora i tamo na najgrozniji način ubijane i to najprije su im ustaški koljači rezali sise i iznakazili tijelo, a onda su ih tekar dotukli. Zloglasni Mile Orešković i Ante Vrban dovodili bi mlade i zdrave žene i djevojke u svoje spavaonice, pa bi ih nakon silovanja likvidirali nožem ili revolverom. Po mom mišljenju iz ženske kule nije ni jedna žena živa izašla.

U maju 1942 došla je u logor neka njemačka komisija koja je izabrala mladje i za rad sposobne pravoslavke rastavljala ih od njihove nejake djece i odvela u Njemačku na rad. Nejaka djeca odvedena su van logora i tamo zaklana. U jednoj noći mjeseca maja ili juna ubijeno je ciklonizacijom u jednoj sobi kod kule 1100 židovske i pravoslavne djece. Ovim ubijanjem rukovodio je vodnik Grubišić tadašnji nadzornik krojačnice.

Kao naročitu dogodovštinu spominjem, da je jednog dana ustaškinja Maja koja je bila logornica ženskog logora odnosno zapovjednica, a koja je bila općenito poznata da bježe zatočenice i da s njima najokrutnije postupa, ubila jednu zatoče-

nicu iz revolvera, da joj je pristupio ustaša Bevanda i izljubio, jer je time dokazala svoju pravu ustašku hrabrost.

Kao naročita ustanova za mučenje u ženskoj kuli bila je godine 1943 osnovana ćelija gladi, u koju su bile smještavane uglavnom pravoslavke sa djecom i ostavljene bez hrane 8 do 10 dana.

Kad su ti živi kosturi od boli izazvane glađu počeli zapomagati i dozivati zašli su medju njih ustaški koljači Grubišić, Bevanda, Luka Čop Dragić kao divlje zvijeri i počeli ih batinati i klati noževima, dok nisu bili likvidirani. Grobari koji su te nesretne žrtve morali odtransportirati i zakopati bili su nakon toga likvidirani maljem, da ne bi pričali kako su te lješine bile iznakažene.

Godine 1942 osnovano je i u muškom odjeljenju kod grupe K. mučilište za političke zločince koji su trebali biti ubijeni gladju.

Drugovima koji su bili smješteni u to odjeljenje nije bila dana hrana dok nisu pomirali. Jedan zatočenik izdržao je 32 dana, a još jedan 57 dana.

Ovom akcijom rukovodio je ustaša Nikola Gačić i Bukovac i to Gačić ustaški poručnik, a Bukovac zastavnik.

III.

Mjeseca avgusta 1943 bila je odredjena izmjena Židova i pravoslavaca iz Gradiške sa katolicima iz Jasenovca, koja je samo djelimično provedena. Tom prigodom vraćen sam u Jasenovac u brijačnicu.

Prilike u logoru ostale su uglavnom iste kao što su prikazane u mom iskazu pod I. ovoga zapisnika. Kao novi koljač pridošao je bojniki **Majstorović Mile**, njegov **pobočnik Maričić**, te upravitelj logora ing. **Hinko Dominek** zvan **Piccilli**. Ovaj poslednji dao je konstruirati naročite peći za paljenje logoraša i to naročito su se u njima likvidirale žene i djeca koji su se dovodili u masama iz Gradiške.

Da li su te jadnice bile prije spaljivanja utučene maljem ili žive bačene u peć nije mi poznato. Svakako su ih dovodili žive pred peć. Piccilli se je pokazao u godini 1944 kao naročiti specijalista za likvidaciju logora, pa je zbog svojih specijalnih zasluga unapredjen najprije u čin potpukovnika, a nakon posvemašne likvidacije koju će naknadno prikazati u čin pukovnika a osim toga je odlikovan željeznim trolistom.

Godine 1944 počelo se sa masovnim ubijanjem logoraša. Svi drugovi koji su bili jači i za rad sposobni, a koji su se dosada bili štedili odvedeni su danomice u

grupama od nekoliko stotina na šumski rad sa kojeg se šumskog rada više nije nitko vraćao.

Ustaški koljači su svoje zločine htjeli maskirati na taj način da su za vrijeme rada u šumi otvorili mitraljesku vatru i prikazivali da su drugovi prigodom pokušaja masovnog bijega poubijani.

Mjeseca decembra 1944 odvedeno je oko 3000 zatočenika do dizalice kraj Save i to iz razloga jer je uslijed visokog vodostaja Save bilo nemoguće drugove odvesti preko Save na likvidaciju. Uz tu dizalicu bilo je poplavljeno područje. Na tom području poubijani su noževima tj. rezanjem grkljana svih 3000 žrtava, a da ih visoka voda ne nosi na površinu prorezan je svima trbuh nakon čega su tek bačeni u Savu. Na ta masovna ubijanja vođeni su drugovi i muški i ženski potpuno goli vezani žicom. Rukovodioc ove akcije bio je zloglasni ing. Piccilli, a koljači su bili svi pripadnici logorskog sata.

Tako smo prešli u godinu 1945 sa cca 2.500 zatočenika i zatočenica, a dnevno je pridolazilo u manjim grupama novih drugova, tako da nas je sve do početkom ofenzive narodno-oslobodilačke vojske bilo po prilici oko 3000 zatočenika.

Kako je narodno-oslobodilačka vojska napredovala i kako su bili zauzeti pojedini gradovi i mjesta stizavali su novi transporti drugova tj. u svim tim mjestima pohvatali su ustaški banditi sve za njih nepoćudne osobe i trpali ih u Jasenovac. Tako je stigla grupa iz sarajeva iz Osjeka iz Siska iz Broda i.t.d. Svi ti nesretnici su gotovo odmah nakon dolaska u Jasenovac likvidirani i to klanjem.

Njihova tjelesa posuta su naftom i onda zapaljena kako bi se uništili tragovi. Istovremeno je jedna grupa logoraša bila određena za iskopavanje starih grobova, pa su svi ti grobovi posuti naftom i zapaljeni. Te grupe drugova koji su obavljali taj posao bile su takodjer odmah nakon svršenog posla likvidirani na isti način kao i drugi. Dnevno se je na taj način likvidiralo nekoliko stotina ljudi, dok se konačno još preostala tri dana koja je Luburić bio odredio za posvemašnju likvidaciju logora (ciglane) u koja tri dana je valjalo poubijati sve još preostale drugove. Dne 19 ili 20. 4. ubijeno je 470 muškaraca, a oko 21[.] zadnja grupa žena oko 760.

Ovim masovnim klanjima upravljali su **Makso Luburić**, **Dominek Hinko Piccilli**, zloglasni **Pudić**, **Joja Sudar**, satnik, **Mile Sudar** vodnik, **Mile Prković**, vodnik, **Ljubo Miloš**, satnik, **Ivica Matković** satnik, Mato Horvat, vodnik, Jozo Mačković, vodnik, Ante Zrinušić poručnik, **Mate Primirec**, zastavnik, **Slavko Lisac**, zastavnik, **Mile Majstorović**, zvan **Filipović**, bojnik, **Pero Delac**, državni majstor, **Marečić**, natporučnik, **Dinko Šakić**, natporučnik, poznati **Alaga**, vodnik, **Laićo**, **Friganović** i **Novosel**.

Ova razbojnička banda pod vodstvom Maksa Luburića, koji se je stalno vraćao sa svojom užom okolinom u Jasenovac, uopće logor nije napuštala, nego se je opijala, bančila uz neprestane gozbe, pa su vršili klanja i paljenja.

Kad smo 22. 4. vidjeli da je stanje postalo nepodnosivo i da ćemo bez razlike svi izginuti odlučili smo nekoliko drugova i ja nas oko 80 da organiziramo prepad na straže i da se tako oslobodimo logora.

Neki međjutim doušnici zagrebački kriminalac **Dangubić** i neki **Stevo** pokušali su to dojaviti ustašama, pa je valjalo brzo raditi. Domogli smo se goloruki nekih stražara razoružali ih oteli im jednu strojnicu i uperili jednu strojnicu prema izvidnicama koje su počele na nas jurišati. Nastalo je grozno klanje, i dok smo imali naboja obasipavali smo vatrom ustaške bandite, koje su oko sebe bjeso- mučno ubijali drugove. Naši ranjeni drugovi pobacali su se sami u Savu, da ne dopadnu u ruke ustaškim koljačima. Kad nam je nestaalo municije počeli smo bježati svaki na svoju stranu. Strojnicu smo kao nepotrebni teret bacili u Savu i sakrivali se po šumama. Kad je naišla narodno oslobodilačka vojska mi smo im se stavili na raspoloženje. Bilo nas je oko 30. Ja sam upućen na položaj, a sa položaja poslije u bolnicu u Lipik. Iz bolnice u Lipiku upućen sam ovamo u Zagreb.

Nadovezujem da moj drug Škrgatić Dragutin, koji se navodno nalazi sada u Zagrebu imade tačno vodjeni dnevnik o događajima u logoru od godine 1941 pa sve do oslobodjenja, te bi te bilješke mogle biti od važnosti za istragu o tom predmetu.

Inače nemam ništa izjaviti.

Dovršeno.

Na gornji moj iskaz spreman sam položiti zakletvu.

Ješua Abinun

[—] **pod II** ovog zapisnika, kako općeniti navodi glede pojedinih tamo navedenih zločinaca tako i pojedinosti o Maji Buždon, o ciklonizaciji djece već su se opetovano i nekoliko puta opetovali, te su svuda izradjene odgovarajuće odluke, stoga ovog a. a., time da se posebne odluke u ovom spisu ad II. zapisnika kao nepotrebne ne izradjuju, a to u smislu Uputa br. 390/1945 od 3. 2. 1945 ove Komisije.

Zagreb 18. 6. 1945. ref. Dr Cepulić

Dejan Motl

Memory of Shua

Summary: Until the early 2016, out of ninety survivors of the final breakthrough from the Jasenovac concentration camp “Ciglana III” compound, only three remained living: Basil Zukolo (in Požega), Ilija Ivanović (in Gradiška) and Yeshua Abinun (in Split). In late February that same year, Yeshua - “Šua” (Shua) to his friends - deceased. To serve the memory of Yeshua, this text brings before the reader his biography, as well as the original statement given before the Croatian War Crimes Commission.

Završni izvještaj dr Dušana Nedeljkovića o radu Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

Vladan Vukliš

Arhiv Republike Srpske; arhivista;
istoričar; vladanv@live.com

УДК 341.322.5:343.819.5

DOI 10.7251/TOP2016164V

COBISS.RS-ID 6057240

Apstrakt: U Jajcu, na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, 30. novembra 1943. godine, donesena je Odluka o obrazovanju Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Na čelo Državne komisije postavljen je dr Dušan Nedeljković, filozof, pisac, učesnik Narodnooslobodilačke borbe, predratni vanredni profesor na Filozofskom fakultetu u Skoplju. Osnovni zadatak Državne komisije bilo je prikupljanje dokaznog materijala o zločinima okupatora i pripadnika domaćih državnih, policijskih, vojnih i paravojnih formacija, u svrhu pokretanja redovne istrage, lišavanja slobode, ekstradicije, te podizanja optužnice i suđenja. Državna komisija takođe je bila dužna voditi evidenciju o ratnim zločincima i obavještavati jugoslovensku javnost o svojim opštim nalazima. Prilikom ukidanja ovog organa, 12. aprila 1948. godine, predsjednik Državne komisije podnio je Narodnoj skupštini FNRJ završni izvještaj, koji se u originalu čuva u fondu Državne komisije u Arhivu Jugoslavije u Beogradu. Ovom prilikom objavljujemo njegov transkript.

Ključne riječi: Državna komisija za ratne zločine; zemaljske komisije za ratne zločine; ratni zločini; istrage; svjedočenja; izručenja

U Jajcu, na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), 30. novembra 1943. godine, donesena je Odluka o obrazovanju Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (dalje u tekstu DK). DK, koja je dobila zadatak „utvrđivanja odgovornosti, pronalaženja i privođenja kazni svih lica odgovornih za zločine koje su u Jugoslaviji počinili i čine u toku rata okupatori i njihovi pomagači“, obrazovana je pri Predsjedništvu Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugo-

slavije, pri čemu je Nacionalnom komitetu stavljeno u nadležnost da imenuje članove DK i propiše pravilnik o njenom radu.¹ Osnivanje DK svakako je došlo u duhu „Rezolucije o zločinima“, donesene 30. oktobra 1943. na Moskovskoj konferenciji (F. D. Ruzvelt, V. Čerčil, J. V. Staljin), čime se predviđala ekstradicija osumnjičenih u zemlje gdje su počinjena djela za koja se isti terete.² Uporedo sa osnivanjem DK, Nacionalni komitet donio je i „Pravilnik o radu“, koji je deklamovao osnovne funkcije i način rada komisija za ratne zločine. DK je dobila zadatak da prikuplja „podatke o ubistvima, telesnim povredama, zlostavljanjima, interniranju, osudama, hapšenjima, silovanjima, paljevinama, pljački“, bombardovanju u cilju istrebljenja, prisilnom preseljenju, zatim nabavkama sredstava za izvršenje zločina, oduzimanju i oštećenju javne ili privatne imovine te kulturnog nasljeđa, kao i da te podatke organizuje kao dokazni materijal koji će se koristiti u svrhu utemeljenja istražnih i sudskih procesa protiv osumnjičenih počinitelaca, odnosno u svrhu njihove ekstradicije. Osnivačka dokumenta su praćena, tokom sljedeće godine, raznim uputstvima, instrukcijama i proglasima. Tako npr. „Upute za rad organa određenih za prikupljanje podataka i dokaza za utvrđenje zločina“ obrazlažu pojmove ratnog zločina i njegove oblike, krivaca i osumnjičenih, način podnošenja prijave i postupak prikupljanja i evidentiranja dokaznog materijala.³

Sjedište DK nalazilo se na Visu, sve do oslobođenja Beograda u jesen 1944. godine, gdje se DK zatim preselila. U međuvremenu, osnovane su i njoj podređene zemaljske komisije (ZK) za buduće republike, što je praćeno osnivanjem nižih komisija, i to dvije oblasne (za Istru i Kosovo), 65 okružnih, 292 sreske, te 1.210 opštinskih i mjesnih.⁴ DK je takođe osnovala i delegacije u Njemačkoj, Austriji, te pri Komisiji Ujedinjenih nacija u Londonu, koje su kao osnovni zadatak imale da izdejtstvuju izručenja osumnjičenih za ratne zločine. Napominjemo da se u izvještaju već osjete posljedice zategnutih odnosa sa dotadašnjim zapadnim saveznicima. Ovdje nećemo detaljnije ulaziti u opisivanje strukture, postupaka i rezultata rada DK, pošto se ti detalji nalaze u samom završnom izvještaju.⁵ Ukratko ćemo, međutim, opi-

¹ *Službeni glasnik DFJ*, 1/1945, dok. 9.

² *United Nations Documents, 1941-1945*, New York - London 1946, str. 15; dostupno na <archive.org>.

³ Arhiv Jugoslavije (AJ), 110, kut. 1.

⁴ AJ, 110, inventar, str. 2.

⁵ Takođe, detaljniji istorijat komisija za ratne zločine potražiti u: M. Grahek Ravančić, „Ustrojavanje organa nove vlasti: Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača - organizacija, ustroj, djelovanje“,

sati dokumentarnu zaostavštinu koja je ostala iza ove razgranate mreže komisija za ratne zločine, te ćemo reći nešto o njenom naučnom značaju.

Kako je osnovni zadatak komisija za ratne zločine bilo prikupljanje i sistematizacija dokaznog materijala o ratnim zločinima, za očekivanje je da je iza ovih komisija ostala velika količina arhivskih dokumenata, i da je upravo u fondu DK, koji se čuva u Arhivu Jugoslavije u Beogradu, pohranjena najveća količina istog. Dokazni materijal sakupljan je na dva načina: 1) putem uzimanja izjava i saslušavanja svjedoka i osumnjičenih; 2) pljenidbom neprijateljskog materijala. Na osnovu sakupljenih dokaza, DK je donosila odluke kojim su pojedinci oglašavani kao ratni zločinci. U skladu s tim, tri najveće serije u ovom fondu čuvaju se pod oznakama „F“, „DOS“ i „Inv“. Pod oznakom „F“ donošene su pomenute odluke. Ukoliko su nastajale na osnovu dokaznog materijala, što je bilo uobičajeno, povezane su sa određenim „DOS“ ili „Inv“ predmetima. „DOS“ predmeti su nastali radom organa DK, koji su sakupljali izjave svjedoka. Ove izjave obično su se odnosile na određeno geografsko područje ili na određenu seriju povezanih događaja. „Inv“ predmeti sačinjeni su uglavnom od zaplijenjenog materijala raznog porijekla. Tako npr. u dokaznom materijalu koji se odnosi na Bosansku Krajinu, često se mogu pronaći zapisnici izjava izbjeglica datih pred Komesarijatom za izbjeglice Vlade okupirane Srbije. Od posebnog značaja su razni izvještaji, analize te saslušanja osumnjičenih koja se mogu pronaći u više različitih serija.

U istraživačkom kontekstu, ukoliko se savlada struktura fonda, njegova upotreba ne bi trebalo da predstavlja posebne poteškoće. Pored suarnog inventara, istraživačima stoje na raspolaganju originalna i pomoćna informativna sredstva, uključujući registre zločinaca (domaćih, stranih i pripadnika „SS“ formacija), imenske i topografske kartoteke, popis fotografskog materijala, poimenični popis presuda okružnih sudova koji se čuvaju u fondu itd.⁶ Značajan dio građe DK već je objavljen u uredništvu Miodraga Zečevića i Jovana Popovića u četiri toma izdanja *Dokumenti iz istorije Jugoslavije* (1996, 1998, 1999, 2000).⁷ Naravno, sama veličina fonda ova izdanja zadržava na nivou jednog uzorka, dok bi istraživanja koja fokusiraju određena područja ili fenomene iziskivala njegovu direktnu upotrebu. Sam značaj građe ovog fonda teško je preneglasiti. Pored očiglednog značaja kako ope-

Historijski zbornik, LXVI, 1 (2013), str. 149-172.

⁶ AJ, 110, inventar, str. 8-13, 20-21.

⁷ M. Đ. Zečević, J. Popović, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, Beograd, I - 1996, II - 1998, III - 1999, IV - 2000.

rativnih spisa DK tako i zaplijenjenog neprijateljskog materijala, potrebno je istaći poseban značaj „DOS“ spisa. Terenski rad podređenih istražnih komisija rezultovao je sakupljanjem velike količine „svježih“ svjedočenja, od kojih su mnoga zapisana dok su sukobi još trajali. Zasigurno ne postoji niti jedna druga masovna kolekcija zapisa neposrednih iskustava „običnih ljudi“ u odnosu prema aktivnostima okupatorskih, kvislinških i kolaboracionističkih formacija na tlu okupirane Jugoslavije.

Važno je napomenuti da fond DK u Arhiv Jugoslavije ipak nije dospio jednostavnom, pravolinijskom procedurom. Problemi koji su bili uobičajeni kada je riječ o čuvanju materijala prve decenije socijalističke Jugoslavije, odrazili su se i na građu DK, koja je u Arhiv Jugoslavije preuzimana u 14 navrata, od 1966. do 1980. godine, i to od mnoštva različitih imalaca, od Arhiva Vojno-istorijskog instituta, preko Komisije za mobilizacijske poslove do Sekretarijata unutrašnjih poslova. Znatan dio građe nedostaje – između ostalog, oko 500 „F“ odluka, 150 „DOS“ predmeta i većina „Inv“ materijala. Pored čestog ustupanja drugim institucionalnim korisnicima, jedan od razloga je i uništenje materijala korišćenog u procesima u Nirnbergu prilikom pada aviona jugoslovenske delegacije.⁸ Neposredno iskustvo priređivača ovog teksta takođe ukazuje na mogućnost gubljenja dokumentacije lokalnih komisija u redovnim postupcima, prilikom ustupanja materijala redovnim istražnim organima, a koji su potom često mogli biti zagubljeni u nedostupnim policijskim arhivama ili izlučeni po završetku tužilačkih istraga.⁹ Kako bilo, zaostavština DK i četiri sačuvane ZK i dalje je velika. Fond DK broji 100 dužnih metara građe (d/m), praćen fondom ZK Hrvatske od 77 d/m (Hrvatski državni arhiv, Zagreb), zatim ZK Bosne i Hercegovine od oko 50 d/m (Arhiv BiH, Sarajevo), ZK Srbije od 28,4 d/m (Arhiv Srbije, Beograd) i slovenskom Komisijom za ratne zločine u dužini od 7,5 d/m (Arhiv Slovenije, Ljubljana). U raznim regionalnim i lokalnim arhivima širom bivše Jugoslavije čuvaju se manji fondovi nižih komisija za ispitivanje ratnih zločina. Pored značajne količine arhivske građe, DK je iza sebe ostavila i nekoliko publikacija, kao što su: *Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića*, Beograd 1945; *Zločini okupatora u Vojvodini 1941-1944*, Novi Sad 1946; *Zločini okupatora*

⁸ AJ, 110, inventar, str. 14-17.

⁹ Tako npr. u Arhivu Republike Srpske u Banjaluci, prilikom preuzimanja fonda Okružnog javnog tužilaštva Banjaluka, u građi fonda pronađena je fascikla spisa banjalučkog Gradskog povjereništva Zemaljske komisije za ratne zločine Bosne i Hercegovine.

1941-1944 u Sremu, Novi Sad 1946; Saopštenja Državne komisije [...], I-V, Beograd 1949. itd.¹⁰

Izveštaj koji je ovom prilikom pred vama, donesen je 12. aprila 1948. godine u Beogradu, istog dana kada je donesen i Ukaz o ukidanju DK od strane Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ. Kako se smatralo da su nestali posebni uslovi koji su iziskivali postojanje posebne komisije, ukidanjem DK došlo je do prenosa preostalih zadataka na Državno tužilaštvo.¹¹ Original usvojenog izvještaja čuva se u fondu Državne komisije (110) u Arhivu Jugoslavije u Beogradu (kut. 1).

Prije prelaska na sam tekst, donosimo i kraću biografiju njegovog autora, predsjednika DK od njenog osnivanja do ukidanja. Dušan Nedeljković rođen je u Čupriji (Srbija) 18. maja 1899. godine. Filozof i etnopsiholog po obrazovanju, doktorirao je na pariskoj Sorboni 1922. godine, na temu „Filozofija prirode u djelu Ruđera Boškovića“. Od 1922. bio je docent, a od 1930. i vanredni profesor Filozofskog fakulteta u Skoplju. Pored filozofskih napisa, bavio se angažovanim antifašističkim pisanjem i učestvovao je u doratnim „raspravama na književnoj ljevici“, da bi se 1941. pridružio Narodnooslobodilačkom pokretu. Od 1946. do 1953. bio je redovni profesor na Filozofskom fakultetu u Beogradu, a zatim i član Srpske akademije nauka i rukovodilac folklornog odjeljenja Etnografskog instituta, te urednik njihovog časopisa *Glasnik* od 1962. do 1966. godine. Katedru na fakultetu izgubio je usljed, kako se čini, prevelikog kritičkog zanosa u talasu ideoloških pomjeranja s početka 50-ih godina prošlog vijeka.¹² Njegovo ime nedavno se provlačilo kroz novinske članke u kojima mu se zamjera zbog učešća u „čistkama“ na Beogradskom univerzitetu neposredno nakon rata.¹³ Umro je u Beogradu 29. juna 1984. godine.

¹⁰ *Vojna enciklopedija*, tom 2, Beograd 1971, str. 565.

¹¹ *Službeni glasnik DFJ*, 30/1948, dok. 220.

¹² *Enciklopedija Jugoslavije*, tom 6, Zagreb 1965, 265; D. Nedeljković, *Prevazilaženja*, Naučno djelo, Beograd 1972.

¹³ U već uobičajenom odnosu prema dotičnim novinama, uz obavezan otklon i sumnju u iznesene tvrdnje, vidi na primjer Lj. Tešić, „Grešnici bez greha“, *Večernje novosti* (Beograd), 21. jun 2006.

transkript dokumenta

**Državna komisija za utvrđivanje
zločina okupatora i njihovih pomagača**

**IZVJEŠTAJ
Dr Nedeljковића о раду D[ržavne] komisije
za period 1943-1948**

[...]

Uvodna napomena

U smislu čl. II Pravilnika NKOJ-a od 8 maja 1944. Državna komisija je dužna podnositi Vladi FNRJ izveštaje o svome radu, a pošto je usvojen predlog Državne komisije da ona naskoro u dosadašnjoj svojoj formaciji prestane sa radom, to Državna komisija sa ovim podnosi svoj završni izveštaj.

Ovaj završni izveštaj ne obuhvata samo delatnost Državne komisije od osnivanja do njenog ukidanja. U njemu se iznosi kratak pregled delatnosti i rezultati celokupne naše službe utvđivanja zločina okupatora i njihovih pomagača.

Pod celokupnom službom treba podrazumevati kako Državnu komisiju i njene delegacije u inostranstvu tako i zemaljske komisije sa svim njihovim područnim organima, bez obzira na to što su zemaljske komisije imenovane od vlada narodnih republika, a njihovi područni organi od odnosnih narodnih odbora, kojima su u administrativnom pogledu bili i potčinjeni. Jedinstvo službe izraženo je u čl. 9 citiranog pravilnika NKOJ-a. Funkcionalno čitava služba pretstavljala je organsku celinu, sa jedinstvenim opštenarodnim značenjem, sa jedinstvenim pravnim i političkim osnovama, metodama i ciljevima, pod vrhovnim rukovodstvom Državne komisije, kao što je i problem ratnih zločina od ma koga i ma gde izvršenih nad narodima i nad građanima FNRJ, jedinstven i nedeljiv.

S obzirom na težnju ovoga izveštaja da bude sintetičan, tj. da sumarno obuhvati delatnost i rezultate celokupne službe, s jedne strane, a s druge strane da sadrži ispunjenje formalne obaveze Državne komisije da podnese izveštaj vladi FNRJ o vlastitom radu, sve isto se odnosi na Državnu komisiju

biće izloženo sa neophodnim pojedinostima dok će zemaljske komisije i njihovi područni organi biti obrađeni samo u opštim crtama, a rezultati njihove delatnosti obuhvaćeni nepodeljeno sa rezultatima Državne komisije, osim tamo gde će potpunost izveštaja iziskivati odvojeno izlaganje.

I. Osnivanje Državne komisije

Odluka AVNOJ-a o osnivanju državne komisije.

Odlukom AVNOJ-a br. 9 od 30 novembra 1943 rešeno je da se pri Predstavništvu NKOJ-a obrazuje Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, sa zadatkom utvrđivati odgovornosti, pronalaziti i privoditi kazni lica odgovorna za zločine, koje su u toku rata u Jugoslaviji počinili okupatori i njihovi pomagači.

NKOJ je bio ovlašćen da imenuje članove Državne komisije i propiše pravilnik o njenom radu.

Pravilnik NKOJ-a [o] radu.

Pravilnik o radu Državne komisije donesen je na sudnici NKOJ-a od 8 maja 1944, i sadrži ova pravila:

[—] Nabrojena su ekzemplifikativno dela koja se smatraju ratnim zločinima.

[—] Određuje se pojam ratnog zločina.

[—] Nabrojani su oblici dokaznih sredstava.

[—] Obvezuju se svi organi narodne vlasti da pruže najveću moguću pomoć Državnoj komisiji u istražnom i ostalom njenom radu. Državna komisija je dužna da prikuplja dokazno gradivo, da po potrebi organizuje ankete, da prikuplja statističke podatke o ljudskim žrtvama kao i podatke o materijalnim štetama usled ratnih zločina, da objavljuje rezultate svoga rada, da izdaje upute za rad svojih područnih organa i organa narodne vlasti koji sa njom saraduju i najzad da ujedinjuje, koordinira i kontroliše rad zemaljskih komisija, čije obrazovanje je stavljeno u dužnost predsedništva zemaljskih narodnih predstavništava.

[—] Za svoj rad Državna komisija odgovorna je NKOJ-u odnosno vladi FNRJ.

Imenovanje članova.

Odmah iza donošenja Pravilnika, NKOJ je imenovao članove Državne komisije i to:

Dr. Dušana Nedeljkovića, prof. univerziteta iz Beograda, kao predsednika, i Dr. Vladu Jokanovića, advokata iz Sarajeva kao sekretara; kao članove: Mons. Dr. Svetozara Rittiga iz Zagreba, Dr. Maksa Šnuderla, advokat iz Maribora, gen. Jakova Avaića iz Ljubljane, Peru Kratajića, sudiju okružnog suda iz Cetinja, Pavela Šateva, advokata iz Skoplja, i Peru Mijačevića, adv. Pripadnika iz Stare Pazove.

Po odlasku Dr. Vlade Jokanovića na novu dužnost, imenovan je krajem oktobra 1944 za člana i sekretara Državne komisije Dr. Ivan Grgić, advokat iz Knina, a aprila 1945 imenovan je za člana komisije Dr. Milan Bartoš, profesor univerziteta iz Beograda.

Od članova, u Državnoj komisiji su delovali stalno predsednik Dr. Dušan Nedeljković i sekretar Dr. Ivan Grgić. Dr. Marko Šnuderl i Dr. Milan Bartoš saradivali su samo kroz kratko razdoblje u godini 1945, a zatim primili druge dužnosti izvan Državne komisije.

II. Organizacioni sastav celokupne službe untvrđivanja zločina okupatora i njihovih pomagača

Organizacioni sastav aparata Državne komisije i funkcije njenih delova.

Do oslobođenja Beograda 20 oktobra 1944 Državna komisija radila je na Visu. Tek pošto je prenela sedište u Beogradu, obrazovala je u potpunosti svoj aparat i svoju organizaciju, i razvila punu delatnost. U toku svoje delatnosti Državna komisija imala je sledeća odeljenja i pomoćne službe:

- [•] Pravno odeljenje sa arhivom dokumenata i kartotekom evidencije.
- [•] Isledno odeljenje.
- [•] Publikaciono odeljenje sa fotoarhivom i fotolaboratorijom.
- [•] Izvršno odeljenje sa registraturom.
- [•] Personalno odeljenje i odsek računovodstva.
- [•] Delegaciju u KUN-u [Komisija Ujedinjenih Nacija].
- [•] Delegaciju u Nemačkoj i Austriji.

Aparat Državne komisije u Beogradu.

Pravno odeljenje imalo je u zadatku sledeće poslove:

- a) Na osnovu prikupljenog dokaznog gradiva pripremati odluke o utvrđivanju ratnih zločinaca i izdajnika.
- b) Izrađivati elaborate i tematske referate o pojedinim kategorijama ratnih zločina i zločinaca.
- c) Sastavljati šematizme okupatorskih i izdajničkih političarskih i administrativnih organizacija i vojnih formacija.
- d) Pregledati odluke zemaljskih komisija i predlagati iste na potvrdu.
- e) Vršiti neposredno istražne radnje preslušavanjem osumnjičenika i svedoka, kao i
- f) Pribavljanjem i selekcijom neprijateljskih i izdajničkih arhiva i pojedinih dokumenata iz istog izvora i drugih isprava od važnosti.
- g) Sastavljati spiskove utvrđenih ratnih zločinaca i izdajnika sa bitnim izvodima iz odluke za potrebe službe ekstradicije.
- h) Selekcionisati i obrađivati dokazno gradivo kao pomoć javnim tužiocima za pripreme suđenja u zemlji i inostranstvu.
- i) Izrađivati stručna pravna mišljenja.
- j) Pripremati predloge za sekvestraciju neprijateljske imovine u smislu Odluke AVNOJ-a od 21 novembra 1944 odnosno u smislu Zakona o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije.
- k) Sastavljati sinoptičke preglede suđenja ratnim zločincima u zemlji za KUN.
- l) Pratiti razvoj teorije i prakse međunarodnog ratnog krivičnog prava i sakupljati odnosne materijale i literaturu.
- m) Izdavati uverenja u smislu čl. 53 Zakona o državnim matičnim knjigama.

Arhiva dokumenata imala je inventarisati i čuvati originale ili overene prepise dokumenata važnih za utvrđivanje ratnih zločina, izdaje i kolaboracionizma. Prikupljati i čuvati neprijateljsku ratnu štampu i literaturu.

U **kartoteci evidencije** kontrolirala su se - na osnovu neprijateljske ratne štampe, službenih šematizama, bibliografija, dokumenata i dr. - lica jugoslovenskog državljanstva koja su u ma kom vidu pod okupacijom saradivali sa okupatorom.

Isledno odeljenje postojalo je samo u jednom razdoblju 1945/1946 kada se zbog velikog broja važnih slučajeva bila ukazala potreba da se istražne radnje izdvoje iz Pravnog odeljenja i radi ekspeditivnosti povere naročitom or-

ganu. Načelno, Državna komisija nije obavljala istražne radnje neposredno, već samo u izuzeno važnim slučajevima. Čim su se takvi slučajevi uglavnom iscrpili, Isledno odelenje je ukinuto i njegova služba vraćena Pravnom odeljenju.

Publikaciono odelenje postojalo je takođe samo u jednom razdoblju 1945-/1946, u vreme kada je tematiku ratnih zločina i izdaje imala prvorazrednu političku aktuelnost. Zadatak ovog odeljenja bio je:

- a) Izdvajati i pripremati gradivo za saopštenja i druge publikacije Državne komisije, a potom obavljati sve tehničke i administrativne poslove u vezi sa štampanjem i rasutranjem istih.
- b) Prikupljati fotografije ratnih zločina i zločinaca, inventarisati i uređivati iste u **fotoarhivi** te organizovati izložbe fotografija i dokumenata.
- c) Pratiti domaću štampu i registrovati sve vesti i napise u vezi sa ratnim zločinima.
- d) Pripremati tekstove i fotomaterijale za domaću i stranu štampu te društvene organizacije za svrhe antifašističke propagande.

Državna komisija je imala vlastitu **fotolaboratoriju**, u kojoj se obavljalo kopiranje, unošenje i uvećavanje fotografija i dokumenata.

Izvršno odelenje obrazovano je u vezi sa sve većim porastom administracije u poslovima ekstradicije ratnih zločinaca i izdajnika iz inostranstva i sa stalnim zaoštavanjem toga problema na međunarodnom planu. Funkcija ovoga odeljenja sastojala se u sledećem:

- a) Održavati veze sa delegacijama Državne komisije u inostranstvu i pratiti njihov rad.
- b) Dostavljati delegacijama u KUN-u odluku i druge materijalne potrebe za registraciju okupatorskih ratnih zločinaca.
- c) Dostavljati Ministarstvu inostranih poslova materijale za diplomatske intervencije u slučajevima povrede naših prava kao i za zahteve ekstradicije domaćih ratnih zločinaca i izdajnika diplomatskim putem.
- d) Dostavljati delegacijama Državne komisije u Nemačkoj i Austriji podatke i materijalne potrebe za njihov rad.
- e) Voditi evidenciju o boravku i kretanju utvrđenih ratnih zločinaca i izdajnika u inostranstvu, kao i evidenciju o koracima poduzetim u cilju ekstradicije istih.

- f) Voditi evidenciju izračunatih, kao i osuđenih ratnih zločinaca i izdajnika.
- g) Dostavljati javnim tužiocima u zemlji odluke Državne komisije radi pokretanja krivičnih postupaka protiv domaćih ratnih zločinaca i izdajnika koji su ostali u zemlji.
- h) Posle ukidanja delegacije u KUN-u, redigovati na francuskom i engleskom jeziku tekstove optužba za KUN i nota na Ministarstvo inostranih poslova za diplomatske intervencije istoga radi ekstradicija.

Registratura je vodila registre utvrđenih ratnih zločinaca i izdajnika, čuvala odluke kojima su isti bili utvrđeni kao i dokazna sredstva koja nisu dokumentarnog karaktera u posebnoj „Dos-arhivi“.

Personalno odeljenje i **Odsek računovodstva** obavljali su redovno poslove sve dok isti oktobra 1945 nisu preneseni u Personalno odnosno Opšte odeljenje Predsedništva vlade FNRJ.

Organizacioni sastav ovoga aparata prolazio je kroz promene uslovljene razvojem službe. Te promene iziskivale su stalno prilagođavanje najaktuelijim zadacima. Težište službe - koja je u toku nepune četiri godine postala, prešla je kulminaciju i skoro sve konsumirala - prenosilo se sa istraživanja na utvrđivanje i na drugu obradu prikupljenog dokaznog gradiva te najzad na privođenje sudovima ratnih zločinaca i izdajnika, posebno na njihovu ekstradiciju iz inostranstva. U vezi sa tim, pojedina odeljenja ili pojedini delovi aparata stvarani su, proširivani ili sužavani, ili su ukidani. Razvoj službe i ove promene u organizacionom sastavu Državne komisije ogledaju se u sledećem prikazu kretanja brojnog stanja osoblja:

Na oslobođenoj teritoriji, a pri oslobađanju Beograda, Državna komisija imala je svega 2 službenika, a od oslobađenja Beograda do kraja 1944 13 službenika. Od 1945 pa dalje, stanje je ovo:

Pravno odeljenje januara 1945 imalo je [...] 13 službenika [;] juna 1945 [...] 27 [;] januara 1946 [...] 11 [;] januara 1947 [...] 6 [;] juna 1947 [...] 6 [;] decembra 1947 [...] 5

Isledno odeljenje je imalo u toku 1945 i 1948 [...] 2 službenika dok nije najzad ukinuto.

U **Arhivi dokumenata** koja se u sastavu Pravnog odeljenja radilo je u junu 1945 [...] 5 službenika [;] u januaru 1946 [...] 4 [;] u junu 1946 [...] 3 [;] u januaru 1947 [...] 2 [;] u junu 1947 [...] 1

Kartoteka evidencije je imala 1945 [...] 5 službenika [;] 1946 [...] 2 [...] zatim [...] 1 [...] i krajem 1945 taj je odsek priključen arhivi dokumenata.

Izvršno odeljenje se osniva septembra 1945 i imalo je [...] 1 službenika [;] septembra 1946 taj se broj penje na [...] 3 [;] novembra 1946 [...] 5 [;] a 1947 njemu je pridodat otsek inostrane službe i u ovom odeljenju radi [...] 8 [;] februara 1948 - ukida se prevodilački otsek i u odeljenju radi [...] 5

U **Registraturi** koja je u sastavu Izvršnog odeljenja radilo je u januaru 1945 [...] 1 službenik [;] u junu 1945 [...] 5 [;] 1946 [...] 4 [;] 1947 [...] 2

Publikaciono odeljenje februara 1945 [...] 6 službenika [;] 1946 taj broj se smanjuje na [...] 4 [;] a zatim na [...] 2 [;] i oktobra 1946 se ukida.

Personalno odeljenje je imalo [...] 1 službenika od početka rada Državne ko-misije do oktobra 1946 kada je ukinuto.

U **otseku računovodstva** juna 1945 [...] 5 službenika [;] 1946 [...] 4 [;] zatim [...] 2 [;] oktobra 1946 ovaj se otsek ukida.

I broj dektilografkinja se je povećao i smanjio prema obimu poslova: januara 1945 [...] 4 daktilografkinje [;] juna 1945 [...] 12 [;] u toku 1946 [...] 7 [;] u toku 1947 [...] 4

Aparat Državne komisije u inostranstvu.

a) Delegacija u KUN-u.

Jugoslovenska delegacija u KUN-u u Londonu akreditovana je 1943 pod emigrantskom vladom Dr. Božidara Purića. Ona je izmenjena u sastavu pod vladom Dr. Ivana Šubašića i najzad legalizovana od strane vlade DFJ februara 1945.

Funkcija delegacije sastojala se:

a) Prema direktivama Državne komisije zastupati FNRJ u celokupnom radu KUN-a, posebno učestvovati na sednicama Komiteta KUN-a koji je odlučivao o registraciji ratnih zločina, kako po optužbi našoj tako i po optužbama drugih ujedinjenih nacija.

b) Na osnovu odluka Državne komisije formulisati na engleskom jeziku optužbe protivu okupatorskih ratnih zločinaca i podnositi ih KUN-u.

c) Redigovati, na osnovu odluka Državne komisije, note koje je Ambasada FNRJ upućivala britanskom Ministarstvu inostranih poslova radi odobrenja ekstradicije domaćih ratnih zločinaca i izdajnika.

Delegacija u saglasnosti sa Generalnim sekretarijatom Vlade FNRJ i Ministarstvom inostranih poslova ukinuta maja 1947, a njeni poslovi preneti na Ambasadu FNRJ u Londonu.

Brojni sastav osoblja ove Delegacije ovako se kretao: januara 1945 [...] 4 službenika [;] juna 1945 [...] 8 [;] januara 1946 [...] 6 [;] juna 1946 [...] 8 [;] januara 1947 [...] 4

b) Delegacije u Nemačkoj i Austriji

Juna 1945, dakle neposredno iza kapitulacije Nemačke, sekretar Državne komisije otputovao je na čelu jedne Delegacije u Nemačku i Austriju da na licu mesta ispita praksu savezničkih okupacionih vlasti u pogledu hvatanja ratnih zločinaca u početnoj fazi. Na tom putu on je uz pomoć AFOZ-a (Antifašistički odbor bivših ratnih zarobljenika), sa osobljem koje mu je isti stavio na raspoloženje iz reda poverljivih i stručnih biv. zarobljenika oficira i vojnika stare jugoslovenske vojske, organizovao stalne delegacije, koje su potom akreditovane kod SAD, britanskih i francuskih okupacionih vlasti u Nemačkoj i Austriji.

Zadatak delegacija bio je:

- a) Na osnovu podataka i direktiva iz Državne komisije a i po sopstvenoj inicijativi pronalaziti ratne zločince i od savezničkih okupacionih vlasti - kada je to u njihovoj isključivoj nadležnosti - izdejstvovati izručenje te ih dopratiti u zemlju;
- b) Vršiti neophodne istražne radnje tj. ispitivati uhapšene ratne zločince i druga sumnjiva lica i svedoke te prikupljati drugo dokazno gradivo o ratnim zločincima.

Za rad ovih servisa Državne komisije bio je potreban agreman odnosnih savezničkih vojnih vlasti i njihovih vlada, i to kako za delegacije kao celine, tako i za svakog pojedinog člana. Delegacije državne komisije bile su atašovane pri savezničkim glavnim komandama u pojedinim zonama odnosno pri posebnim odelenjima ili uredima za ratne zločine kod tih komandi, to je njihov delokrug rada bio određen naročitim pravilnicima, koje su izdale savezničke vojne vlasti, a koji su u raznim zonama bili različiti. Pored tih propisa, rad servisa Državne komisije zavisio je u još većoj meri od opšte političke linije bivših savezničkih vlada, pa i od ličnog raspoloženja i odnosa njihovih organa na terenu.

U pojedinim okupacionim zonama, servisi Državne komisije bili su ovako organizovani:

[—] U američkoj zoni Nemačke bila je delegacija sa sedištem najprije u Frankfurtu n/M., potom u Wiesbadenu, zatim u Augsburgu, pa u Freisingu i najzad u Muenchenu. Delegacija je, pored centra, imala još i dva istražna tima koji su bili u Heidelbergu i Muenchenu, a jedan istražni tim radio je povremeno u Dachau-u. Ova delegacija je ukinuta i njene poslove preuzeli su organi Vojne misije.

[—] U britanskoj zoni Nemačke i danas je još aktivna delegacija, sa sedištom najpre u Bad Oeynhausenu a potom u Bad Salzuflenu, koja imade timove u Hamburgu, Hannoveru i Hildenu.

[—] U francuskoj zoni Nemačke delovala je samo za kratko vreme delegacija sa sedištem u Baden Badenu.

[—] U američkoj zoni Austrije postojao je doskora istražni tim u Salsburgu, no američke vlasti su 20 juna 1947 ukinule atašman za ovaj team.

Isto tako su u francuskoj zoni Austrije francuske vlasti oduzele atašman teamu koji je delovao u Innsbrucku.

Ostao je još jedino istražni team britanskoj zoni Austrije sa sedištem u Celovcu. Istražni teamovi u Austriji potpadali su pod delegaciju Državne komisije pri Kontrolnom savetu u Beču, koja rukovodi sa celim poslovanjem u Austriji.

Personalni sastav delegacija i teamova menjao se u toku vremena, a isto tako i brojno stanje. Rukovodioci i članovi delegacija i teamova bili su oficiri JA, a pored u sastavu su i bili još i građanski službenici, šoferi, kuriri, itd.

U pogledu svoje funkcije, delegacije su stajale isključivo pod Državnom komisijom, dočim su u personalnim i disciplinskim stvarima potpale pod vojne vlasti, ukoliko su u pitanju vojna lica.

U Nemačkoj organizacioni i disciplinski nadzor nad osobljem delegacija Državne komisije vršila je vojna misija FNRJ pri Kontrolnom savetu za Nemačku, a u Austriji Političko predstavništvo FNRJ u Beču.

I u Italiji je postojala potreba za specijalnim servisom Državne komisije. No uprkos upornom nastojanju Državne komisije, njena delegacija nije nikad puštena od strane anglo-američkih okupacionih vlasti. Usled toga je zadatke Državne komisije u Italiji delimično obavljala delegacija Vlade FNRJ u Savetodavnom Veću u Rimu, a posle uspostave diplomatskih odnosa sa Italijom poslanstvo FNRJ.

Zemaljske komisije i njihovi područni organi.

Na osnovu odluke AVNOJ-a i pravilnika NKOJ-a predsedništva narodnih predstavništava tadanjih federalnih jedinica obrazovala su zemaljske komisije ovim redom:

1) Zemaljska komisija Slovenije osnovana je odlukom SNOS-a (čl. 2) od 19 februara 1944 na prvom zasedanju u Črnomlju. Članovi bili su jednovremeno ili sukcesivno: Dr. Makso Šnuderl, Fedor Košir, Dr. Danilo Dougan, Boris Samov, Vida Tomšič, Lojze Ude, Dr. Žiga Vodusek, Dr. Stanko Štor, Dr. Boris Puc, Dr. Rasto Tuaulin i Dr. Igor Rosina.

2) Zemaljska komisija Crne Gore osnovana je odlukom CASNO-a od 12 maja 1944. Članovi bili su jednovremeno ili sukcesivno: Jakša S. Brajović, Novak Milošević i još tri člana.

3) Zemaljska komisija Hrvatske osnovana je odlukom Predsedništva ZAVNOH-a od 19 maja 1944, a počela sa radom 1 avgusta 1944 u Topuskom. Članovi bili su jednovremeno ili sukcesivno: Dr. Ante Mandić i Dr. Venceslav Celigoj, [Stanko] Čanica Opačić, Dr. Ferdo Čulinović, Branko Sučević, Salamon Stjepan, Čuk pop Ilija, Petar Lasta, Dr. Zvonimir Švrljuga, Dr. Ante Štokić, Pavao Krce, Kata Pejnović, Dr. Leo Singer, Milan Polak i Daranović Vida.

4) Zemaljska komisija Bosne i Hercegovine osnovana je odlukom ZAVNO-BIH-a od 1 jula 1944. Članovi bili su jednovremeno ili sukcesivno: Dr. Drago Ljubibratić, Miloj Škorić, Asim Alihodžić, Đuro Bosnić, Jovo Cutalj, Dr. Jakov Grgurić, Novak Nastilović, Kurt Husnija, Sava Savić, Đuro Pucar, Dr. Danica Perović, Mihajlo Bjelaković, Mujo Hodžić, Branko Simčić, Vaso Trikić, Dušan Grk, Jura Nikolić, Sulejman Dizdar, Dr. Vladimir Čaldarević, Niko Miličević, Dr. Blagoja Kovačević, Skender Kulenović, Dr. Ljubomir Peleš [?] i Florijan Sučić.

5) Zemaljska komisija Makedonije osnovana je rešenjem br. 6 Prezidijuma ASNOM-a od 14 avgusta 1944. Članovi bili su jednovremeno ili sukcesivno: Pavel Šatev, Kiril Petrušev, Kiro Georgievski, Nikola Minčev, Mile Jovčevaki, Dr. Vasil Kalajđiski i Kosta Tasevski.

6) Zemaljska komisija Srbije osnovana je odlukom predstavništva ASNOS-a od 16 novembra 1944 objavljenom u br. 2 „Službenog glasnika Srbije“ od 3 marta 1945. Članovi bili su jednovremeno ili sukcesivno: Radovan Mijušković, Borivoje Marković, Dr. Marko Anaf, Dr. Julijana Bogičević, Dr. Dragomir

Guelmino, Mića Vujičić, Ing. Milentije Popović, Živojin Nikolić, Svetolik Lazarević, Đorđe Stamenković i Ljuba Jovanović.

7) Pokrajinska komisija Vojvodine osnovana je 18 septembra 1944 u Miškovicima (Srem), a organizacija rada na osnovu odluke GNOOV-a br. 30 od 21 novembra 1944. Članovi bili su jednovremeno ili sukcesivno: Čobanski Spasoje, Mijačević Petar, Kardelis Andrija, Gavranov Milan, Milka Mijatov, Stevan Ilić, Balač Milorad, Aleksandar Jovanović, Stevan Pavlekić i Isailo Ivančević.

Organizacioni sastav užeg aparata zemaljskih komisija bio mutatis mutandis kao i u Državnoj komisiji.

Образовање локалних истражних органа (чл. 9 Правилника) тј. обласних, окружних, среских и општинских или месних комисија, повереништва или именовање референата и сабирача доказа било је – у смислу демократског начела народне власти – у надлежности народних одбора. На тај начин постављене су: 2 обласне (Kosmet и Istra), 65 окружних, 292 среске комисије или референата и 1.210 општинских односно месних комисија или инокосних сабирача доказа.

Структура овог локалног истражног апарата била је неједнака. Ма да су из Државне комисије пошла упуства како ће се апарат образovati по једном типу, посебни услови у појединој народној републици утицали су на облике његове организације. Тако су земалјске комисије Србије, Хрватске и аутономне покрајине Војводине, иако не свугде, имале окружне, среске па делом и општинске или месне комисије или повереништва, док су земалјске комисије Босне и Херцеговине, Македоније и Црне Горе морале се углавном ослонити непосредно на Народне Оdbоре. Земалјска комисија Словеније имала је три подручнице (у Трсту односно у Ајдовшчини, у Марибору и у Кранју) а по окрузима, срезовима и општинама инокосне референте и сабираче доказа.

Овај на око велики апарат локалних истражних органа није ипак био довољан. Био је квантитативно недovoljan. Још више недovoljan био је у погледу квалитета. Образовање овог апарата уследило је мањим делом док је још непријатељ окупирао земљу. Поступно, како су се поједине области дефинитивно ослобађале, приступало се систематски стварању окружних, среских и месних истражних органа. Народни одбори су се тада по први пут сретали са проблемима државне власти у мирно доба у земљи тек ослобођеној и ратом разореној, а многи су правили тек своје прве кораке. Лакo је замислити како се то одразило на квалитет истражних органа и на средства која су им могла бити стављена на располагање за њихов рад. Нарочито је негативно утицало поманјкање прaviчних кадрова. Треба се још сетити каква су била материјална и те-

nička sredstva, saobraćaj, mogućnost kretanja i smeštaja istražitelja koji su morali ići tragovima ratnih zločina. U arhivama Državne komisije i zemaljskih komisija imade ne malo zamisnika pisanih olovkom na kolenu na papiru za pakovanje ili na naličju obojenog papira za ukrašavanje i slično.

Ilustracije radi navodimo što o tome pišu Zemaljska komisija Crne Gore:

„... Broj službenika popeo se tokom vremena svega na 10 lica od kojih su bile 4 daktilografinje. Ovo je bilo u najvećem jeku posla, u drugoj polovini 1945... Uspeh ove Komisije je utoliko veći što je prikupljenje materijala vršeno u besputnim predelima i u ratom opustošenim crnogorskim selima, i to tako da su organi, pa i sami članovi Komisije, kada je kretanje po terenu predstavljalo i životnu opasnost, tako i za vreme poratnog perioda, kada je ma i najmanji boravak u manjim siromašnim selima sa na brzu ruku podignutim krovinjarama bio vrlo težak, naročito u pogledu obavljenja posla. Da bi se posao završio u takvim uslovima rada, radilo se po čitav dan pa i uveče uz svetlost ognjišta ili slučajno sačuvane petrolejske lampe. U prvo vreme rad je bio otežan i pomanjkanjem najpotrebnijeg kancelarijskog materijala.“

Pod silom takvih uslova, bio je potreban izvanredan napor rukovodstva i pravičnih kadrova Državne komisije i zemaljskih komisija, da se na delu dađe solidan pravni oblik i sadržaj.

III. Propisi formalnog i materijalnog prava kao pravni osnov službe utvrđivanja zločina okupatora i njihovih pomagača

Domaće pravo.

Pored gore navedene odluke AVNOJ-a i Pravilnika NKOJ-a:

[—] Uredba Vrhovnog štaba NOV i POJ od 24 maja 1944 o vojnim sudovima.

[—] Odluka AVNOJ-a od 21 novembra 1944 („Službeni list DFJ“ br. 2 od 6 februara 1945) o prelazu u državnu svojину neprijateljske imovine o državnoj upravi nad imovinom neprijateljskih lica itd.

[—] Zakoni narodnih republika o sudovima za suđenje zločina i prestupa protiv nacionalne časti.

[—] Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države - „Službeni list FNRJ“ br. 59 od 23 jula 1946.

[—] Zakon o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije - „Službeni list FNRJ“ br. 61 od 30 jula 1945.

[—] Zakon o državnim matičnim knjigama, čl. 53.

[—] Supsidijarno, načela „Krivičnog zakonika Kraljevine Jugoslavije“ od 27 januara 1929 i načela „Zakonika sudskog krivičnog postupka Kraljevine Jugoslavije“ od 16 feburara 1929.

Međunarodno pravo.

[—] Odredbe druge Haške konferencije mira od 1907 osobito IV Konvencija o zakonima i običajima rata na suvu [suvom] sa pravilnikom.

[—] Ženevske konvencije o postupku sa zarobljenicima i poboljšanju položaja ranjenih i bolesnih vojnika u ratu od 1906 i 1929.

[—] Moskovska deklaracija od 1 novembra 1943.

[—] Statut Komisije ujedinjenih nacija za ratne zločine.

[—] Akt o безусловnoj kapitulaciji Nemačke od 1 juna 1945.

[—] Ugovori o primirju sa Italijom i drugim satelitima Nemačke.

[—] Sporazum četiri sile od 4 jula 1945 i 28 juna 1946 u pogledu Austrije.

[—] Londonski sporazum od 8 avgusta 1945 i

[—] njegov aneks [-] statut Međunarodnog vojnog suda.

[—] Zakon br. X Kontrolnog saveta za Nemačku od 20 decembra 1945.

[—] Presuda Međunarodnog vojnog suda u Nuernbergu.

[—] Bilateralni sporazumi bivše Kraljevine Jugoslavije i FNRJ o međunarodnoj pomoći i krivičnom pravu kao i deklaracije reciprociteta sa raznim državama.

IV. Rad Državne komisije i celokupne službe te rezultati istoga

OPŠTI DEO

Početak rada.

Početak rada celokupne službe utvrđivanja zločina okupatora i njihovih pomagača - kao što se videlo iz datuma osnivanja Državne komisije i zemaljskih komisija - pada joj u vreme dok je neprijatelj bio u zemlji. Poznato je sa koliko poteškoća i uz koliki gubitak vremena se moglo uspostaviti veze između Državne komisije i zemaljskih komisija, a isto tako sa koliko poteškoća su se zemaljske komisije mogle organizovati. Tu uostalom nema da se kaže ništa bitno novo izvan ono dobro poznato istorije samopregora i ličnog

junaštva kadrova, kroz koje se počela izgrađivati i razvijati naša narodna vlast uopšte.

Napomenuto je već da je Državna komisija do oslobođenja Beograda imala svega 2 službenika; zatim, prisutna su bila samo dva člana Državne komisije: predsednik i sekretar, i ta okolnost je kadra predočiti sliku tadanjih uslova za razvoj službe u celoj zemlji. Nešto povoljnija situacija bila je u Narodnoj Republici Sloveniji i Hrvatskoj, blagodareći barem donekle raspoloživim kadrovima. Tako su napr. zemaljske komisije Hrvatske i Slovenije već u toku 1944 izdale niz saopštenja o sličnim zločinima okupatora i njihovi pomagača a Zemaljska komisija Slovenije, štaviše, štampaju knjigu pod naslovom „Fašističko-domobransko nasilje“.

Državna komisija ograničila se u takvim prilikama na samo direktivno poslove oko uvođenja u rad zemaljskih komisija, a preko njih celokupne službe, i u isto vreme bavila se proučavanjem dokumenata iz zaplenjenih neprijateljskih arhiva, koje su joj štabovi NOVJ stavili na raspoloženje. Taj materijal obrađen je u nizu individualnih odluka protiv ratnih zločinaca i izdajnika te objavljen u prvih 6 saopštenja koje je Državna komisija malo po ulasku u Beograd izdala u vidu knjige.

U ovo vreme pada i proglas koji je Državna komisija uputila narodima Jugoslavije. U proglasu se objavio početak sistematskog rada na utvrđivanju odgovornosti, pronalaženju i privođenju kazni lica odgovornih za ratne zločine i izdaju, te se pozivaju u saradnju narodne mase i pojedinci građani. Slične proglase izdale su i neke zemaljske komisije. Neposredni uspeh u tom pogledu nije se ni mogao očekivati, pošto su narodne mase bile moralno i materijalno još mobilisane u poslednjim teškim naporima oslobodilačkog rata. No pomoć njihova nije izostala docnije kada su uslovi zato sazreli, što se vidi iz broja od 1.487.730 dragovoljno podnesenih prijava i datih svedočkih izjava.

Redovna delatnost članova Državne komisije.

Redovna delatnost članova Državne komisije sastojala se

- [•] u načelnom rukovođenju celokupnom službom;
- [•] u postavljanju konkretnih zadataka pred zemaljske komisije;
- [•] u operativnom rukovođenju aparatom Državne komisije;
- [•] u upravljanju radom delegacije u KUN-u i delegacija u Nemačkoj i Austriji;

- [•] u donošenju odluka o utvrđivanju ratnih zločinaca i izdajnika;
- [•] u održanju teoriskih i radnih savetovanja na kadrovima Državne komisije u cilju njihovog stručnog usavršavanja.
- [•] u redakciji saopštenja za javnost i drugih publikacija;
- [•] u izradi pravnih mišljenja po traženju drugih organa državne uprave;
- [•] u administrativnom rukovođenju Državne komisije i delegacija u KUN-u u Austriji i Nemačkoj.

O učestovanju na međunarodnim konferencijama u svojstvu delegata i stručnjaka, o učestovanju u radu Međunarodnog vojnog suda, informisanju strane i domaće štampe itd., biće govora na drugim mestima izveštaja.

Državna komisija je bila u stalnoj povezanosti sa Generalnim sekretarijatom Vlade FNRJ usmenim i pismenim putem, bilo da je sama upućivala izveštaje ili tražila uputstva, bilo da su od nje tražena obaveštenja.

Načelno rukovodstvo i nadzor nad radom zemaljskih komisija i pomoć pružena istima; koordinacija celokupne službe.

Utvrdjivanje ratnih zločina bio je zadatak kako po svojoj sadržini i po svome obimu i po svojim pravnim osnovama nepoznat u ranijoj pravosudnoj praksi. Golema isprepletana materija četvorogodišnjeg zločinačkog pokora širom čitave državne teritorije, davala je zadatku karakter koji je pored toga iziskivno jedan nov, celishodan i ujednačen postupak. Zadatak je bio tim teži, što je i aparat pred koji je bio postavljen, takođe bio nov i neujednačen.

Jednobraznom tumačenju i primeni zakona, posebno postupku tj. metodi istraživanja te obrađivanja dokaznog gradiva posvetila je Državna komisija prvestvenu pažnju.

U tom cilju upućeno je zemaljskim komisijama 27 opštih upustava; pojedinim zemaljskim komisijama upućen je napose niz posebnih upustava povodom konkretnih slučajeva.

Sazvane su, u Beogradu, dve zajedničke konferencije zemaljskih komisija. Prva konferencija održana je 18/20 juna 1945, druga je održana 24/25 maja 1946. Na jednoj i drugoj konferenciji, a na osnovu podnetih izveštaja zemaljskih komisija i kritike istih kao i opšte kritike rada celokupne službe, doneti su direktivni zaključci u 13 odnosno 11 tačaka. Treća zajednička konferencija održana je 15 septembra 1947, na kojoj su formulisane preporuke vladi FNRJ o ukidanju zemaljskih komisija i Državne komisije.

Članovi Državne komisije vršili su preglede zemaljskih komisija i tom prilikom održavali savetovanja kako sa rukovodstvima tako i sa kadrovima radi uklanjanja nedostataka i popravke kvalitete rada s naročitim obzirom na koordinaciju čitave službe.

[—] Zemaljsku komisiju Srbije pregledali su u više mahova predsednik Dr. Dušan Nedeljković i sekretar Dr. Ivan Grgić te članovi Dr. Makso Šnuderl i Dr. Milan Bartoš.

[—] Pokrajinsku komisiju Vojvodine pregledali su Dr. Dušan Nedeljković, zatim dr. Ivan Grgić i dr. Milan Bartoš.

[—] Zemaljsku komisiju Hrvatske pregledali su više puta Dr. Ivan Grgić i Dr. Milan Bartoš.

[—] Zemaljsku komisiju Slovenije pregledali su Dr. Ivan Grgić i Dr. Makso Šnuderl.

[—] Zemaljsku komisiju Bosne i Hercegovine pregledao je Dr. Dušan Nedeljković i predsednik Pokrajinske komisije Vojvodine Pera Mijačević kao opunomoćnik Državne komisije.

[—] U Zemaljsku komisiju Hrvatske i Zemaljsku komisiju Bosne i Hercegovine išli su radi savetovanja takođe načelnici Državne komisije Dr. Albert Vajs i Mehmed Selimović.

Bilo po sopstvenoj inicijativi ili po pozivu Državne komisije radi uzimanja uputstava dolazili su u Državnu komisiju u više mahova svi predsednici i sekretari i drugi članovi zemaljskih komisija.

U Državnu komisiju pozvati su na rad po 6 [do] 15 dana pojedini pravni referenti zemaljskih komisija radi upoznavanja sa kriterijama i procenjivanju dokaznog gradiva i načina obrade istoga.

Državna komisija uputila je na stalan rad u zemaljske komisije svoje iskusne pravne referente, zato da bi način rada iz Državne komisije preneli na kadrove zemaljskih komisija. Tako je u Zemaljsku komisiju Srbije upućeno pet pravnih referenata, u Zemaljsku komisiju Hrvatske dva, u Zemaljsku komisiju Crne Gore i Oblasnu komisiju Kosmeta po jednoj pravni referent.

Posebna pomoć ukazana je u Zemaljskoj komisiji Bosne i Hercegovine. Ova Zemaljska komisija bila je u zaostatku zbog izuzeno velikog zadatka, kao i zbog pomanjkanja stručnog osoblja. Na inicijativu Državne komisije obrazovana je ekipa od 15 pravnih referenata i 10 daktilografkinja pod rukovodstvom predsednika Pokrajinske komisije Vojvodine Pere Mijačevića, koja je

upućena u pomoć Zemaljskoj komisiji Bosne i Hercegovine. U ekipu su ušli pravni referanti i daktilografinje iz Državne komisije, iz Zemaljske komisije Srbije i Hrvatske te Pokrajinske komisije Vojvodine. Na terenu u Bosni i Hercegovini ekipa je ostala dva meseca te u saradnji sa kadrovima Zemaljske komisije Bosne i Hercegovine sa uspehom dovršila prikupljanje i sređivanje dokaznog gradiva.

Spajanje službe i opšti razvoj brojnog stanja kadrova.

Računajući od osnivanja Državne komisije, služba gonjenja ratnih zločinaca trajala je skoro 4 godine. Međutim je najpretežnji deo dokaza prikupljen kroz nešto više od godinu dana 1945/1946, pošto su već juna 1946 ukinuti okružni, sreski, opštinski ili mesni istražni organi a ujedno je pristupljeno i redukciji kadrova u Državnoj komisiji i zemaljskim komisijama. To znači da je samo u tom kratkom periodu služba gonjenja ratnih zločinaca i izdajnika bila u punom sastavu.

U razvoju brojnog stanja kadrova Državne komisije i zemaljskih komisija najbolje se ogleda i razvoj same službe. Državna komisija imala je [...] u 1944 [...] 15 službenika [;] u 1945 [...] 27-79 [;] u 1946 [...] 62-30 [;] u 1947 [...] 30-20 [.] Analogan je bio i razvoj brojnog stanja kadrova u Državnoj komisiji i zemaljskim komisijama zajedno (maksimalna brojka u pojedinoj godini): u 1944 [...] 120 službenika [;] u 1945 [...] 439 službenika [;] u 1946 [...] 229 službenika [;] u 1947 [...] 96 službenika

Promet administrativnih akata.

Promet administrativnih akata tj. broj primljenih i otposlanih akata u Državnoj komisiji i zemaljskim komisijama, prema delovodnim protokolima, takođe je jedno merilo o obimu poslova obavljenih od celokupne službe.

U ovim zemaljskim komisijama premetnuto je 112.950, a u samoj Državnoj komisiji 31.603 (16. II. 1948) administrativnih akata ili ukupno 144.553.

Ove brojke međutim nisu potpune s obzirom da u prvom periodu sada delovodni protokoli nisu ni mogli biti uredno vođeni a još veći manjak u prednjoj statistici proizilazi otuda, što je bio skoro redovan slučaj, naročito u administraciji Državne komisije, s obzirom na prirodu njenog poslovanja, da se pod jednim brojem zavodilo po više akata.

ISTRAŽIVANJE

S obzirom na prevagu pojedinih osnovnih zadataka, rad Državne komisije i celokupne službe utvrđivanja zločina može se podeliti u tri faze (čije granice nisu otsečene)[:] prva faza - istraživanje, druga faza - utvrđivanje[,] i treća - privođenje sudovima utvrđenih ratnih zločinaca i izdajnika.

U pogledu istraživanja, koje je prema Pravilniku o radu Državne komisije trebalo razviti da bi se prikupili što potpuniji dokazi u ratnim zločincima i o njihovim izvršiocima, potrebo je uvodno napomenuti, da Državna komisija kao savezni organ sa direktivnom i koordinacionom ulogom nije bila pozvana da se bavineposredno istražnim radnjama. Međutim je Državna komisija ipak postupala operativnije te je i sama obavljala istražne radnje tamo gde je to interes službe iziskivao. Prema tome, zemlajske komisije i, još vise, njihovi podružni organi imali su u zadatku vršenje istražnih radnji i prikupljanje dokaznog gradiva.

U smislu uputstava koje je Državna komisija izdala, zemlajske komisije dostavljale su Državnoj komisiji samo dokazno gradivo na teret a) okupatorskih ratnih zločinaca, b) domaćih ratnih zločinaca i izdajnika koji su izbegli u inostranstvo i c) u drugim slučajevima kada je to Državna komisija izrično zatražila. Sve u originalu. Prepise ovog istog dokaznog gradiva morale su zemlajske komisije ostaviti u svojim arhivama. Na taj način dokazno gradivo čuva se kako u arhivama Državne komisije tako i u biv. arhivama zemaljskih komisija (izuzev zemaljskih komisija Srbije i Makedonije, koje zbog pomanjkanja osoblja nisu pravile prepise onih materijala čije su originale dostavljale Državnoj komisiji).

Kakvo i koliko dokazno gradivo je prikupljeno?

Ma da aparat sa kojima se raspolagao brojno nije bio dovoljan niti uvek i svugde dovoljno stručan, niti je imao materijalnih i tehničkih sredstava koliko je trebalo, kako je to već naglašeno, prikupljeno je ipak ogromno dokazno gradivo svih oblika, i na taj način su istraženi svi ratni zločini i utvrđeni svi ratni zločinci koliko god je to objektivno bilo moguće, a van svake sumnje je da su istraženi svi masovni i drugi teški ratni zločini izvršeni nad narodima i građanima Jugoslavije.

a) Prijave oštećenika i drugih građana.

Istrage su preduzimane ili po vlastitoj inicijativi istražnih organa ili na snovu prijava oštećenika i drugih građana. Da bi se olakšala saradnja sa narodnim masama, neke zemlajske komisije koje su u prvom periodu rada raspolagale

uslovima i sredstvima za to, štampale su se rasturile u velikim količinama formulare prijava usled čega se pravu neveštima olakšavalo sastavljanje istih. Inače, bilo je pravilo da lokalni istražni organi primaju prijave na zapisnik, štp je takođe olakšavalo podnošenje. Saradnja građana na ovoj liniji bila je odista masovna. Raznim istražnim organima dostavljeno je 938.828 prijava.

Prijave su redovno sadržavale dovoljne podatke o zločinima, ali su bile oskudne u podacima o odgovornim zločincima, što je i razumljivo. Nešto više podataka te vrste sadržavale su prijave o zločincima i iziskivala veoma naporna proučavanja dokaznog gradiva. Znatno olakšenje u tom pogledu nastupilo je tek onda kada su Državna komisija i zemaljske komisije došle u posed neprijateljskih arhiva i u mogućnost da ispituju uhvaćene ratne zločince, naročito one iz viših rukovodstava.

U pogledu dokazne snage prijava, primane su samo potpisane prijave uz prethodno upozorenje na posledice lažnog prijavljivanja. U autonomnoj pokrajini Vojvodini napr. prijave su morale biti premapotpisane od dva svedoka. A inače, one su bile samo akt inicijative i povod za ostale istražne radnje, te su bile overavane novim naknadnim dokazima.

b) Ispitivanje izvršilaca i njihovih saučesnika.

Za dokaze putem ispitivanja izvršilaca i njihovih saučesnika nije bilo velike mogućnosti, pošto su takvi upadali u ruke redovnim državnim istražnim organima UDB-i ili javnim tužiocima, što je eliminisalo obavezu Državne komisije i zemaljskih komisija da ih preslušavaju. Ali kad god je iziskivalo dopunjavanje drugih istraga, koje su bile u vezi sa takvim slučajevima, Državna komisija i zemaljske komisije tražile su od pomenutih organa prepise preslušanja ili su tražile sudske predmete posle savremenih suđenja.

Od ove prakse odvajaju se slučajevi ratnih zločinaca i izdajnika dovedenih iz inostranstva. Delegacije Državne komisije u Nemačkoj i Austriji preslušavale su svakog uhvaćenog ratnog zločinca i izdajnika, a kada su ovi dovedeni u zemlju, ispitivali su od strane Državne komisije pošto se najčešće radilo o visokim i najvišim okupatorskim ili izdajničkim rukovodiocima. Državna komisija ispitivala je i one koje su nam izručeni iz Italje ili bilo odakle iz inostranstva. Iako broj tih zapisnika - od kojih su neki sastavljeni ispitivanjem kroz više dana - iznosi svega nekoliko stotina, oni ipak pretstavljaju vanredno korišten pravosudni i istorijski materijal.

Državna komisija izvršila je tako niz opsežnih ispitivanja u kojima se nastojalo dobiti što više podataka o zločinačkim organizacijama i okupatorskim

vojnim formacijama, o neprijateljskom policiskom rukovodstvu i upravnom aparatu, o kretanju trupa, imenima i ličnim podacima komadanata i drugih rukovodilaca itd. Na osnovu tih podataka izrađeni su u Državnoj komisiji šematizmi neprijateljskog vojnog, upravnog i političkog aparata i raznih organizacija, koji su omogućavali identifikaciju ratnih zločinaca i izdajnika te konkretno utvrđivanje njihove odgovornosti u vezi sa drugim dokaznim gradivom u kome nedostaju podaci o počiniocima. U taj red spadaju primera radi ispiti sledećih ratnih zločinaca: Aleksandra Leohra, generalobersta, nemačkog zapovednika Jugoistoka; Dr. Herman Neubachera, nemačkog izvanrednog opunomoćnika za spoljne poslove na Jugoistoku; Franza Neuhausena, nemačkog generala opunomoćnika za privredu u Srbiji, Augusta Maysznera, SS-Gruppenfuehrera i zapovednika policiskih snaga u Srbiji; Dr. Harolda Thurnera, šefa vojne uprave u Srbiji; Heinricha Dankelmana, generala avijacije i vojnog zapovednika u Srbiji; Roberta Kronholza, biv. Austrijskog generala konzula i direktora Schenker & Co. A. G. u Beogradu; Dr. Siegfrieda Kaschea, SA-Obergruppenfuehrera i nemačkog poslanika u Zagrebu; Branimira Altgayera, vođe folkadojčera u NDH; Fritza Neidholda, generalajtnanta i komadanta 369 „Vražje“ divizije; Augusta Schmidhubera, SS-Brigadefuehrera i komadanta 7 SS divizije „Princ Eugen“; Ludwiga Kueblera, generala planinskih grupa i komadanta operativne zone „Jadransko primorje“; Jozefa Seelmayera, pukovnika i načelnika odelenja Ia generalštaba komande Jugoistoka; Hansa Fortnera, generallajtnanta i komadanta 718 divizije i komadanta „Kampfgruppe Westbosnien“; Milana Nedića; Dragomira Dragog Jovanovića, upravnika grada Beograda i šefa državne bezbednosti; Koste Mušickog, pukovnika i komadanta SDK; Slavka Kvartarnika, doglavnika i vojskovođe NDH; Dr. Vladimira Košaka, ministra i poslanika NDH u Berlinu; Dragana Tomljenovića, glavnog zastupnika IG. Farbenindustrie A. G. u Jugoslaviji itd. itd.

Ispitivanje u inostranstvu uhvaćenih domaćih ratnih zločinaca i izdajnika vršeno je uvek i u pravcu dobijanja podataka o boravku i kretanju u inostranstvu drugih, kojima se još nije bilo ušlo u trag, što se pokazalo kao veoma korisno.

c) Ispitivanje svedoka.

Veoma bogato dokazno gradivo prikupljeno je ispitivanjem svedoka. Ove istražne radnje bile su najglavniji zadatak lokalnih, istražnih organa. Ispitivanja svedoka obavljena su po čitavoj zemlji gdegod je bilo ratnih zločina. U svima gradovima i selima. Ukupan broj svedočkih zapisnika iznosi preko 548.902. Ispitivanja su vršena i zapisnici sastavljeni u smislu načela sud-

skog krivičnog postupka, iako je praksa naše službe ponekad odstupala od načela da svedočki zapisnici budu individualni (tj. da sadrže odvojeno preslušanje jednog po jednog svedoka), ali bez uštrba za metrijalnu istinu i za verodostojnost zapisnika. To odstupanje bilo je uslovljeno specifičnostima službe utvrđivanja ratnih zločina. Najčešće postavljalo se napr. ovakav zadatak: istražiti odjedared ratne zločine izvršene u jednom selu kroz četiri godine rata i okupacije, dakle istražiti sticaj čitavog niza međusobno povezanih ili nepovezanih ratnih zločina. Umesto da se u takvim slučajevima preslušava svaki stanovnik sela što bi dugim trajanjem preopteretilo istražne materijale a uz to dobijeno dokazno gradivo bilo puno ponavljanja, navela se praksa da se ukupno preslušavaju grupe od 6 [do] 10 svedoka – najverodostojnijih ljudi u selu po naznaci mesnih narodnih odbora – i na osnovu njihovog složnog iskaza zapisnički se sastavljao hronološki pregled ratnih zločina izvedenih u selu na svima pravno relevantnim podacima u objektivnom i subjektivnom pravcu.

d) Pregledi i događaji.

Dokazi putem pregleda i uviđaja obavljeni su uglavnom na mestima gde su bila mučilišta i gubilišta, kao što su policiski zatvori i koncentracioni logori, ali su rezultati bili skromni s obzirom da su zločinci pred povlačenje uništili tragove zločina.

Državna komisija i zemaljske komisije izvršile su iskopavanja masovnih i pojedinačnih grobnica žrtava ratnih zločina kada su to razlozi istrage iziskivali. Ponekad su iskopavanja vršena od strane organa narodnih odbora, na molbu rodbine žrtava, a uz prethodno odobrenje Državne komisije. Ovom poslu nije se sistematski pristupilo niti ga se do kraja izvršilo, a razloga za istragu nije imao bitnog interesa, a po obimu je nažalost toliko da su bila potreba velika sredstva. Spominjemo neke od tako izvršenih pregleda i uviđaja, da bi se donekle video opseg ovih istražnih radnji Državne komisije i zemaljskih komisija. Pregledani su koncentracioni logori kao napr. „Sajmište“, a u vezi s tim vršene su ekshumacije iz masovnih grobnica u Bežaniji na Belanovićevom Surduku, gde je otkopano 70 masovnih grobnica sa 3.600 leševa, na jevrejskom groblju u Zemunu, gde su iskopane 53 masovne grobnice sa 6.500 leševa žrtava. Izvršena su takođe iskopavanja masovnih grobnica žrtava iz logora na Banjici, i to u Marinkovoj Bari i na jevrejskom groblju u Beogradu. Najveći broj žrtava ovoga logora, koje su likvidirane na strelištu u Jajincima, odnosno njihovi leševi spaljeni su od strane Nemaca radi uništenja tragova zločina, i tu je Državna komisija izvršila samo snima-

nje šljake i pepela na licu mesta i saslušala svedoke koji su prinudno učestvovali u spaljivanju leševa.

Obavljenje su i druge veće i manje ekshumacije i uviđaji na licu mesta kao napr. kod Japca, Zasavice, Jarka i Klenka, zatim u Kruševcu, Požarevcu i dr.

Takođe su vršene ekshumacije žrtava iz jasenovačkog logora, ustaškog logora u Staroj i Novoj Gradiški, kao i pregled i snimanje mesta gde su vršena ubijanja te pronađeni razni preostali predmeti za ubijanje, okovi i slično. Pregledi i uviđaji izvršeni su na mestima gde su bili ustaški logor na ostrvu Pagu i italijanski logori na ostrvu Rabu i Molatu u Dalmaciji.

U narodnoj republici Bosni i Hercegovini obavljen je uviđaj u vili Berkovićevoj u Sarajevu, zatim u glavnoj železničkoj radionici, u fabrici duvana, na mestu „Dariva“ i u tvrđavi „Hum“ kod Sarajeva. Izvršen je uviđaj na mestu ustaškog masovnog pokolja Srba u selu Podlugovima, srez sarajevski.

U narodnoj republici Sloveniji iskopavani su leševi žrtava okupatora u Turijaku, Sv. Urhu i dr. mestima.

U AP Vojvodini obavljena su iskopavanja masovnih grobnica u 35 raznih mesta sa 15.569 leševa.

Ovo su kao što je rečeno samo primeri dok je broj izvršenih uviđaja i pregleda daleko veći.

e) Stručna mišljenja.

Za stručnim mišljenjima nije se takođe pokazala na očita potreba, jer su se zločinačke metode toliko uopštile da su dobile vid ustaljenih pravila. Izvesnu upotrebu ovoga dokaznog sredstva činile su neke anketne komisije kao primerice one koje su ispitivale ratne zločine ekonomskog karaktera (pljačke), zatim one koje su ispitivale zlonamerna rušenja velikih razmera.

f) Dokumenti iz neprijateljskih izvora.

Najvažnije dokazno gradivo predstavljaju dokumenti iz neprijateljskih izvora. Iako su se okupatori i njihovi pomagači trudili da svoje arhive unište ili [sa] sobom odnesu prilikom povlačenja, ipak su znatan broj njihovih važnih dokumenata pa i čitave arhive pali u ruke organima narodne vlasti. Jedan deo neprijateljskih dokumenata zaplenjen je u toku rata od strane jedinica NOVJ.

Dokazno gradivo ove vrste, kao što je i shvatljivo, kvalitativno stoji iznad svega ostalog zbog toga što sadrži autentične dokaze koji su ratni zločinci i izdajnici sami o sebi dali kroz razna naređenja, zapovesti, direktive, pla-

nove, ratne i operaciske dnevnikе, zvanične vojne i upravne izveštaje itd. Što je naročito važno, takav materijal sadrži podatke ne samo o ratnim zločinima kao objektivnim delima o kojima se raspolaže dokazima i iz drugih izvora, već ovaj materijal obično obiluje podacima o ličnostima izvršilaca, o izdavaocima zločinačkih naređenja, o komadantima trupa koje su vršile ratne zločine, o policijskim šefovima, osoblju koncentracionih logora itd. sa kojim podacima je naša služba inače oskudevala. Osim toga, tu su sadržani bogati podaci i o ostalim događajima, koji su od interesa za političke, naučne i historiografske svrhe.

Najviše od ovog dokaznog gradiva prikupila je Državna komisija, ali su i zemaljske komisije imale u tome povoljne uspehe. Državna komisija učinila je sve što je do nje stajalo da dođe do neprijateljskih arhiva i dokumenata gdegod ih je mogli biti, i može se reći da je sav takav materijal od značaja zaista prikupljen. Do njega je Državna komisija došla (podrazumevajući tu i zemaljsku komisiju), bilo dobivši ga od štabova NOVJ odnosno JA a nešto od organa narodnih vlasti, bilo, u dalekoj većoj meri, neposrednom zaplenom ili putem svojih anketnih komisija ili najzad od svojih servisa iz Nemačke, Austrije i Italije.

Tako su selekcionisani, proučeni i upotrebljeni dokumenti iz sledećih važnijih neprijateljskih arhiva: predsedništva Nedićeve vlade, Nedićeva Ministarstva unutrašnjih poslova, Komeserijata za izbeglice u Beogradu (ova arhiva sadrži dobro sređeni materijal o zločinima okupatora, ustaša i šiptara izvan Srbije sa odgovarajućim kartotekama zločinaca). Lične arhive: Milosava Vasiljevića, koja sadrži podatke o izdajničkoj delatnosti voćstva Ljotićeva „Zbora“, arhiva Miroslava Spalajkovića, Milana Stojadinovića, Stanislava Krakova itd. Deo arhive Feldkomandanture 599 u Beogradu sa delom arhive nemačkog opunomoćenika za privredu u Srbiji. Poslovna prepiska Wienerbankvereina u Beogradu, deo poslovne prepiske Državne hipotekarne banke i Srpske narodne banke. Arhiva Ministarstva vanjskih poslova NDH, Pavelićevog ureda za odlikovanja. Nemačke Volksgruppe u NDH. Gestapoa za Donju Štajersku u Mariboru. Italijanske arhive: II armije i riječke prefekture, prefekture i kvesture u Pulju, Pokrajinske vlade i prefekture u Zadru, Guvernatorata i ratnog suda na Cetinju, XI armijskog korpusa i ratnog suda u Ljubljani itd. itd.

Pored nabrojanih, Državna komisija pribavila je čitav niz manjih delimičnih arhiva ili pojedinih dokumenata kao što su neprijateljske lokalne arhive ili arhive vojnih štabova raznih stepena a naročito četničkih arhiva i pojedinih

originalnih dokumenata. Oko 4.000 četničkih dokumenata, posle upotrebe u svojoj službi, predala je Državna komisija UDB-i za Jugoslaviju.

Pribavljen je deo arhive izbegličke vlade u Londonu.

Oktobra 1944 uputila je Državna komisija sa Visa jednog svog službenika u Italiju, da prikuplja dokumentaciju o italijanskim ratnim zločincima protiv naših naroda i građana. Iako je taj organ Državne komisije radio neslužbeno tj. bez ičije službene pomoći, on je uspeo iz Italije dobiti arhive koncentracionih logora, u kojima su bili zatvoreni naši građani, zatim ustašku predratnu arhivu iz njihovog logora u Liparima, ličnu arhivu Mussolinijevog eksperta za denacionalizaciju Juliske Krajine Dr. Itala Saura, arhivu akcionarskog društva „Emona“, u čijoj upravi je sedeo brat pape Pia XII Konte Pacelli, (to je društvo otkupilo imanja iseljenih Nemaca iz Kočevja sa namerom da tu kolonizira Italijane); zatim kopije interesantnih dokumenata iz Italijanskog Ministarstva inostranih poslova iz prvog perioda okupacije Crne Gore itd.

Posredstvom delegacija Državne komisije, pribavljene su iz Nemačke fotokopije oko 200 za nas nainteresantnijih dokumenata iz Hitlerovog glavnog stana i drugih najviših nemačkih državnih, vojnih i političkih mesta.

Zemaljske komisije su sve originalne neprijateljske dokumente dostavile Državnoj komisiji izuzev zemaljske komisije Slovenije, koji je jedan deo predala institutu narodne osvoboditve odnosno Znanstvenom institutu u Ljubljani.

Dokumenti iz neprijateljskih izvora inventarisani su i čuvaju se dakle uglavnom u arhivi DK, gde su dobili svoje „Inv.“ brojeve, obeležene listove i svoje omote, pošto su predhodno izvučene iz njih i kartonirana sva imena koja se u njima pominju. Na omotu su dobili pored invetarskih brojeva, još i brojeve odluka, kojima su utvrđeni odnosni zločinci. U arhivi Državne komisije inventarisano je 18.950 dokumenata. Ali ta cifra ne pretstavlja njihov potpun broj, pošto su pod jednim „Inv.“ brojem često inventarisane čitave grupe dokumenata tako da je ukupan broj za nekoliko cifara veći. Pored dokumenata iz neprijateljskih izvora u ovoj arhivi su namjerno inventarisane takođe i druge isprave o važnosti kao napr. preslušanje velikih ratnih zločinaca i izdajnika koja svojim sadržajem prevazilazi uži pravosudni interes u vezi sa krivicama preslušanog lica, zatim krupnija svedočanstva i sl.

Odvojeno od arhive dokumenata iz neprijateljskih izvora postoji u Državnoj komisiji Dos-arhiva tj. dossieri dokaznih isprava koji nemaju dokumentarni karakter i ne potiču iz neprijateljskih izvora, kao što su prijave i svedočan-

stva. No usled ogromnosti posla i nedovoljnosti kadrova u Državnoj komisiji, ne retko se deševalo da u arhivi dokumenata inventarisano kakvo manje značajno svedočanstvo dok su u Dos-arhivu stavljeni važni neprijateljski dokumenti u originalu ili u prepisu. To se dešavalo naročito sa dokaznim gradivom, koje je uz pojedine odluke primano iz zemaljskih komisija.

Arhiva dokumenata Državne komisije (a i Dos-arhiva) pretstavlja pravo bogatstvo kao izvor za istoriju narodno-oslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda, a uz to ona je jedina svoje vrste u FNRJ. S obzirom na zadatke Državne komisije i njene službe ova arhiva korištena je do sada jednostrano, pa je u tom smislu i uređena. Nju treba i unapred čuvati sa brižljivošću ravnom njenoj velikoj vrednosti i urediti je na način, koji će omogućiti istoričarima, naučnicima i književnicima da je koriste.

g) Fotografije.

Naročitu brigu je Državna komisija posvetila prikupljanju fotografija kao dokaznih sredstava i u tome je imala nesumnjivog uspeha uz pomoć zemaljskih komisija i celokupne službe.

Fotografije predstavljaju ili ratne zločine ili ratne zločince i izdajnika, ove poslednje upotrebljavane za svrhe identifikacije i pronalaženja istih. Fotografije koje prikazuju ratne zločine počinju isključivo iz neprijateljskih izvora. One su zaplenjene u toku borbi ili su oduzete od zarobljenih neprijatelja ili pronađene u njihovim napuštenim kancelarijama i stanovima.

Broj u fotoarhivi Državne komisije inventarisanih fotografija iznosi 5.816 originalnih fotografija u zasebnim kutijama uređenih po nacionalnosti odnosno pripadnosti izvršilaca, zatim teritorijalno prema mestima izvršenja ratnog zločina. Radi svakodnevnog korišćenja fotoarhive od kopija izrađeni su albumi. U fotoarhivi čuva se takođe preko 5.300 negativa fotografija i dokumenata.

Vlastite uređene fotoarhive imale su takođe i Zemaljske komisije Hrvatske i Slovenije i Pokrajinska komisija Vojvodine a donekle i Zemaljske komisije Bosne i Hercegovine i Crne Gore.

Gde god se moglo ustanoviti tačno tumačenje slike, fotografije su povezane sa odnosnim odlukama kao dokazno sredstvo.

h) Neprijateljska ratna literatura i štampa.

Korisne podatke za Državnu komisiju i celokupnu službu pretstavljali su podaci iz neprijateljske štampe u doba okupacije i iz ostale izdajničke i okupatorske ratne literature.

Pored literature, u Državnoj komisiji sistematski je prikupljen i pregleda veliki deo okupatorske i izdajničke dnevne i povremene štampe. Izrađene su kartoteke sa imenima izvučenim iz istih, uz naznaku komandnih položaja i upravnih funkcija kao i imenima kolaboracionista na polju političkom, privrednom i kulturnom. Tako je prikupljena kartonirana sledeća štampa: „Novo vreme“, „Obnova“, „Novi list“, „Srpsko selo“, „Hrvatski narod“, „Hrvatsko gospodarstvo“, „Naša borba“, „Zborski dnevnik“, „Deutsches Volksblatt“, „Neue Ordnung“, „Marburger Zeitung“ itd.

Na istni način postupile su i zemaljske komisije. Zemaljska komisija Hrvatske obrazovala je kartoteku od 10.730 kartona; Zemaljska komisija Slovenije kartoteku saradnika okupatorskih časopisa, odlikovanih govornika na svečanostima okupatora i sl.; Zemaljska komisija Bosne i Hercegovine kartonirala je listove: „Sarajevski novi list“, „Osvit“, „Katolički tjednik“, „Vrh-Bosna“, „Novi Behar“.

Za izradu ovih kartoteka evidencije korišćeni su takođe neprijateljski službeni listovi sa ukazima o razmeštanju državnih službenika i odlikovanjima, zatim bibliografije i drugi slični izvori.

Resume.

Na završetku ovog kratkog pregleda službe istraživanja postavlja se pitanje, je su li istraženi svi ratni zločini počinjeni od okupatora i njihovih pomagača protiv Jugoslavije i njenih naroda? - U apsolutnom smislu nisu. Ali je ipak prikupljeno ogromno dokazno gradivo svih oblika na osnovu kojega su utvrđene odgovornosti desetina hiljada ratnih zločinaca i izdajnika te odgovornosti svih okupatorskih i izdajničkih vojnih, političkih i drugih organizacija i grupa. Bez ustručavanja može se reći, da su istraženi i utvrđeni svi teški ratni zločini tj. takvi zločini koje narod pamti i ne može da zaboravi. Naporom rukovodstva Državne komisije i zemaljskih komisija te naporom pravičnih kadrova, dokazno gradivu u celini, po obliku i po sadržini pretstavlja verodostojne i solidne pravosudne, istoriske i političke materijale.

Što se tiče kvantiteta, on je zaista velik. To pokazuje ovaj statistički resume:

1) Naknadnim istragama proverenih prijava oštećenika i drugih građana preko	938.828
2) Svedočanstava preko	548.920
3) Dokumenta iz neprijateljskih izvora više od	18.949

4) Fotografija ratnih zločinaca, više od 5.816

5) Znatan broj preslušanja izvršilaca ratnih zločina i njihovih saučesnika, zatim ekspertiza, zapisnika uviđaja te kompleti okupatorske i izdajničke štampe i ratne literature itd.

Anketne komisije.

Radi istraživanja kompleksnih ratnih zločina, Državna komisija i zemaljske komisije obrazovale su niz anketnih komisija sa zadatkom da istraže takve zločne i o tome sastave izveštaje. Ma da je ovom metodom istražen i obrađen znatan broj kompleksnih zločina, ona ipak nije u punoj meri korištena zbog nedovoljnosti kadrova i drugih sredstava. Princip ove metode bio je: kad god se radilo o sticaju zločina koji su u sebi sadržavali elemente subjektivne i objektivne homogenosti, celishodno je bilo obrazovati anketne komisije radi njihovog izvršavanja. O homogenosti može se, u krajnjoj liniji, govoriti u pogledu celokupnog kompleksa ustaških ili nemačkih ili italijanskih itd. ratnih zločina, jer su u osnovi motivi svake od navedenih zločinačkih kategorija bili uvek isti, isti naredbovac, isti zločinački aparat koji ih je izvršavao, isti način, ista svrha. Ali su zadaci anketnih komisija bili ograničeni na istraživanje kompleksnih zločina koji su, pored homogenosti, predstavljali prostorno i vremenski užu celinu ili je njihova homogenost bila apsolutna. U ovaj rad spadaju napr. pojedini koncentracioni logori, pojedine akcije nasilnog odnarođavanja, delatnost pojedinih finansisko-privrednih ustanova i preduzeća sa obeležljima pljačke itd.

Ovo je bilo pravilo u praksi Državne komisije i zemaljskih komisija. Međutim je Pokrajinska komisija Vojvodine kroz široko postavljenu organizaciju anketnih komisija obuhvatila sistematski celu teritoriju AP Vojvodine i sve ratne zločine tamo počinjene kroz ceo period rata i okupacije. Na taj način je rad Pokrajinske komisije Vojvodine dostigao najvišti stepen u sistematici.

Zbog isprepletnosti ratnih zločina, sistematika ne postavlja pred celokupnu službu kao idealno ispunjenje zadataka na istraživanju i utvrđivanju, ali nažalost neostvarljivo usled nedovoljnosti kadrova i sredstava.

Mnogi kompleksni ratni zločini koji nisu istraženi kroz anketne komisije, obrađeni su u vidu opširnih elaborata u Državnoj komisiji i zemaljskim komisijama na osnovu dokaznog gradiva prikupljenog od opštih istražnih organa službe, i na taj način je postignuta ista svrha tj. sistematika za daleko veći

broj kompleksnih zločina no što su ih svojim radom obuhvatile anketne komisije.

Anketne komisije Državne komisije:

- [•] za istraživanje zločina u koncentracionom logoru na Banjici;
- [•] za utvrđivanje štete od hitlerovskog uništavanja Beograda;
- [•] za ispitivanje poslovanja Wienerbankvereina;
- [•] za ispitivanje poslovanja Državne hipotekarne banke;
- [•] za ispitivanje poslovanja Srpske narodne banke;

Anketne komisije Zemaljske komisije Srbije:

- [•] za ispitivanje prisilne deportacije Slovenaca u Srbiju;
- [•] za ispitivanje prinudnog rada u Borskom rudniku;
- [•] za ispitivanje poslovanja industrijskih preduzeća u Beogradu;
- [•] za ispitivanje poslovanja velikih industrijskih preduzeća u Beogradu;

Anketne komisije Zemaljske komisije Hrvatske:

- [•] za ispitivanje kulturne saradnje sa neprijateljem;
- [•] za utvrđivanje zločina u koncentracionom logoru u Jasenovcu;
- [•] za utvrđivanje zločina u koncentracionom logoru u Slanom na ostrvu Pagu;
- [•] za utvrđivanje masovnih zločina u Staroj Gradiški;
- [•] za ispitivanje masovnih zločina u Maksimiru;
- [•] za utvrđivanje masovnih zločina u Kostajnici;
- [•] za utvrđivanje masovnih zločina u Slobostini;
- [•] za utvrđivanje masovnih zločina u Lepoglavi;

Anketna komisija Zemaljske komisije Slovenije:

- [•] za utvrđivanje zločina deportacije Slovenaca iz Gorenjske;
- [•] za utvrđivanje zločina deportacije Slovenaca iz Štajerake;
- [•] za utvrđivanje nemačkog ekonomskog eksploatisanja slovenačke industrije;
- [•] za utvrđivanje zločina germanizacije slovenačke dece u Štajerskim školama;

Anketne komisije Zemaljske komisije Bosne i Hercegovine:

[•] za utvrđivanje zločina prema Jevrejima u Sarajevu i drugim mestima Bosne i Hercegovine;

[•] za utvrđivanje masovnih zločina u srezu Goražde;

Anketna komisija Zemaljske komisije Makedonije:

[•] za utvrđivanje zločina prema Jevrejima u Skoplju i Bitolju;

Kao što se vidi delatnošću anketnih komisija obuhvaćena je veoma važna materija a uz to treba podvući da se radovi anketnih komisija izdvajaju iscrpnošću istrage i sistematskom obradom materije.

Istrage u zarobljeničkim i radnim logorima u zemlji.

Nakon što je IX odeljenje Ministarstva unutrašnjih poslova sredilo evidenciju nemačkih i austrijskih ratnih zarobljenika kao i evidenciju folkdojčera po radnim logorima, Državna komisija organizovala je poseban aparat sa zadatkom da provede istrage kako u jednim tako i u drugim logorima. Tako je Državna komisija u saradnji sa pomenutim IX odeljenjem obavila niz istražnih radnji koje su dale ove rezultate:

[•] Utvrđeno je da su 214 ratnih zarobljenika i folkdojčera identični sa traženim ratnim zločincima, ili sumnjivi te su izruženi nadležnim istražnim organima na dalji postupak.

[•] Njihovim saslušanjem prikupljeni su novi dokazi o počinjenim zločinima, te o sadanjam boravku traženih ratnih zločinaca.

[•] Sakupljeni su podaci te su dopunjeni već postojeći ili izrađeni novi šematizmi za 8 nemačkih divizija i za 7 viših vojnih grupa i formacija, od kojih su sve za vreme rata boravile na područjima FNRJ. Ovi su šematizmi korišćeni za dopune postojećih i izradu novih odluka.

[•] Pretresom kod sumnjivih pronađeni su za istragu korisni materijali, među kojima i ratni dnevnik nemačkog XXI armijskog korpusa.

Pored izloženoga, a u vezi sa spremanjem zarobljenika za repatriranje, njihovi spiskovi sravnjeni su kartotekama Državne komisije, te je i na taj način pronađeno 30 utvrđenih ratnih zločinaca.

Procena ratne štete.

U samom početku rata pokazalo se da procena štete pričinjene ratnim zločinima znatno otežava i komplikuje samu službu utvrđivanja ratnih zločina. Nedovoljno stručnih lokalni istražni organi kao i mase oštećenika konfundirani

rali su utvrđivanje ratnih zločina sa pitanjem naknade ratne štete. Zatim, u svakoj konkretnoj istrazi trebalo je imati, pored istražnih organa, još i stručne procenioce, dakle organizovati čitav jedan paralelan aparat procenioca. Međutim, procena štete ukazivala se kao potreba samo kod istraživanja izvesnih, ne tako brojnih zločina. Zbog toga se ova služba ograničila samo na takve slučajeve, tim pre što je u tu svrhu osnovana Državna komisija za ratnu štetu.

Saradnja sa redovnim državnim istražnim organima.

U ovu delatnost Državne komisije i zemaljskih komisija spadalo bi prvenstveno saradivanje sa javnim tužioštvima, UDB-om /ranije OZNA/ i otsecima unutrašnjih poslova narodnih odbora. Ova saradnja se prema Pravilniku o radu Državne komisije /čl. 10/ imala da sastoji u istraživanju i prikupljanju podataka o ratnim zločinima i njihovim izvršiocima i dostavljanju Državnoj komisiji i zemaljskim komisijama odnosno njihovim podrčnim organima, bilo po sopsvenoj inicijativi ili na zahtev Državne komisije i zemaljskih komisija. Ovaj zadatak uostalom bio je stavljen pomenutim Pravilnikom u dužnost svima organima narodne vlasti i svim građanima.

U izlaganju o dokumentima iz neprijateljskih izvora istaknuto je, da nam je jedan deo tog materijala ustupljen od raznih ustanova narodne vlasti. Prema tome, redovni državni istražni organi su ovaj prvi deo zadatka ipak ispunili. Ali za drugi deo zadatka, tj. u vršenju istražnih radnji na zahtev Državne komisije i zemaljskih komisija, ne može se reći da je bilo dovoljno saradnje, i to bez krivice Državne komisije i zemaljskih komisija. Tek u poslednjem vremenu, posle intervencije u visokim forumima, gotovost redovnih državnih istražnih organa da saraduju bila je više zadovoljavajuća.

Sa svoje strane međutim Državne komisije i zemaljske komisije pružale su svu moguću saradnju pomenutim organima.

Veoma često, u nebrojnim slučajevima /o kojima nije vođena posebna evidencija, te se brojčano ne mogu izraziti/ ukazivana je pomoć kako javnim tužioštvima tako i UDB-ama. Dobar deo celokupne administracije Državne komisije napr., otpada na odgovore, na davanje dokaznog gradiva, podataka i obaveštenja koji su upućivani na zahtev svih istražnih organa i radi njihovih potreba. To je bilo u slučajevima kada su svi organi vodili istragu protiv pojedinih lica, kada su narodni odbori tražili izveštaje da li je izvesno lice utvrđeno za ratne zločine i izdajnike i sl. Pored toga, i inicijativno, Državna komisija i zemaljske komisije slale su svoj dokazni materijal i dr. podatke kada se radilo o licima koja su bila u rukama ili na dohvatu vlasti i sl.

Važnost ove saradnje došla je jače do izražaja posle ukidanja vlastitih lokalnih istražnih organa, pa je očigledno da je služba gonjenja ratnih zločinaca trpela usled slabe gotovosti za saradnju od strane pomenutih redovnih državnih istražnih organa. Lokalni istražni organi prikupljali su dokazno gradivo „sve s reda“, a kad se posle to isto gradivo u Državnoj komisiji i zemaljskim komisijama obrađivalo tj. individualizovalo na odgovorne počiniocе i saučesnike, ukazivala se često potreba dopunjavanja dokaza. Još veća potreba za dopunama ukazivala se usled otkrića učinjenih proučavanjem neprijateljske dokumentacije ili preslušavanjem uhvaćenih ratnih zločinaca i izdajnika. Najzad, u docnijoj fazi rada, nove istrage često su otpočinjale od ličnosti počinilaca a ne od dela tj. od zločinca a ne od zločina. To je naročito bio slučaj ratnih zločinaca i izdajnika pronađenih u inostranstvu protiv kojih je vojevala sumnja da su vini, a u arhivama Državne komisije i zemaljskih komisija nije bilo uopšte ili nije bilo dovoljno konkretnih dokaza. Sve ovo ukazuje koliko je pomoć i saradnja redovnih državnih istražnih organa bila potrebna, a koja, kao što je rečeno, nije uvek i svugde bila zadovoljavajuća.

Statistika ljudskih žrtava ratnih zločina.

Izvršujući zadatak iz čl. 6 a u vezi čl. 2 Pravilnika, Državna komisije je još od početka forsirala statističku službu sa ciljem da se prikupe podaci o broju i vrstama žrtava ratnih zločina koje su počinili okupatori i njihovi domaći najamnici i saučesnici. U tom cilju izrađeni su formulari i uputstva koji su dostavljeni preko zemaljskih komisija svima našim lokalnim istražnim organima.

Uprkos svim nastojanjima i naporima da se statistička služba što bolje obavi, na čemu se naročito insistiralo posle konferencije pretstavnikа svih zemaljskih komisija sa Državnom komisijom u Beogradu od 20 juna 1945 – ipak postignuti rezultati nisu zadovoljavali.

Zato je na konferenciji od 24 i 25 maja 1946 u Beogradu taj propust u statističkoj službi bio predmet opsežne diskusije, pa je među zaključcima konferencije pod tačkom 2 donesen i ovaj zaključak:

„Statistika žrtava – prema dostavljenim obrascima – koja je od strane Državne komisije bila toliko forsirana kao jedan od veoma konkretnih zadataka, nije ni do danas mogla biti izrađena zbog propusta nekih zemaljskih komisija. Zemaljske komisije koje nisu još završile prikupljanje statističkih podataka o žrtvama ratnih zločina pristupiće energično tome poslu, koristeći uputstva koja im je Državna komisija uputila u pogledu organizacije posla i u pogledu postupka“.

Pa i posle ovoga i drugih više puta ponovljenih direktivnih raspisa Državne komisije, naši organi na terenu, najčešće zbog preteških uslova u kojima se radilo, nisu ni približno sakupili podatke o ovim žrtvama koje su naši narodi u toku rata i okupacije dali. Zato je u drugoj polovini 1946 povelena akcija da se preko narodnih odbora provere i upotpune podaci koji su već prikupljeni, odnosno prikupe u onim krajevima gde to nije bilo već učinjeno.

Da bi se objektivno procenili uspesi i propusti naših istražnih organa u svojoj službi nužno je predočiti ove činjenice:

Služba istraživanja ratnih zločina i statistička služba, kao što je već navedeno, odvijale se preko naših organa na terenu i to: preko 292 sreska povereništva /ili inkosna referenta/ za ratne zločine i 1.210 mesnih povereništava ili inokosnih sabirača dokaza.

Kad ove brojke uporedimo sa činjenicom da na celom državnom području imamo 7.715 mesnih i 408 gradskih i sreskih narodnih odbora, tada je uočljivo kako su bili malobrojni naši organi na terenu, pored toga što najčešće ni svojim kvalitetom nisu odgovarali.

Očigledno je da su podaci za ovu statistiku nisu mogli prikupiti bez saradnje i pomoći mesnih narodnih odbora i drugih lokalnih organa narodne vlasti.

Prema saglasnim izveštajima skoro svih zemaljskih komisija, ta saradnja i pomoć je izostala odnosno izostala je u onoj meri u kojoj je bila potrebna, da bi se postigao potpuni uspeh. Citiraćemo što o tome izveštavaju neke zemaljske komisije.

Zemaljska komisija Srbije kaže: „Ova je statistika jedanput bila izrađena preko naših okružnih i sreskih povereništava u saradnji narodnih vlasti i masovnih organizacija. Državna je komisija tražila da se taj posao opet obavi, jer je našla da su prikupljeni podaci nepotpuni. Po njenim uputstvima, nove statističke podatke, uzimajući za bazu ranije, prikupili su narodni odbori uz pomoć naših povereništava, ali sa velikim zakašnjenjem...”

Zemaljska komisija Hrvatske kaže: „Po zahtevu Državne komisije, ova je Komisija prikupila statičke podatke žrtava i dostavila ih je naslovu, ali su ti podaci bili prilično netačni i nepotpuni... Donesena je odluka da se ponovno prikupe odnosno preispitaju već prikupljeni podaci. Sa strane ove Komisije sve poduzeto da okružne komisije postavljeni im zadatak izvrše temeljito. Međutim, uspeh je bio jednak kao i pri prvom sprovođenju statistike, te nema promena”.

Zemaljska komisija Bosne i Hercegovine kaže: „Ovaj broj daleko je ispod faktičkog broja žrtava, što je opšte poznata stvar. Uzroci da su ovi statistički podaci nepotpuni i nepouzđani, mnogostruki su: opostušenost zemlje, koja je u nekim oblastima tako velika, da od pojedinih sela i naselja skoro niko nije ostao[,] zatim slaba saradnja mesnih vlasti koje su prikupljale ove podatke.“

Konačni rezultati prikupljanja statističkih podataka o žrtvama ratnih zločina za celu teritoriju FNRJ glase:

	Ubijenih:	Ozleđenih:	Hapšenih i interniranih:	Svega:
NR Srbija sa Vojvodinom i Kosmetom	150.803	216.782	785.506	1.153.091
NR Hrvatska	109.696	81.658	513.812	705.166
NR Bosna i Hercegovina	179.582	19.879	58.568	258.029
NR Slovenija	35.488	32.747	264.054	332.289
NR Crna Gora	24.137	24.703	77.678	126.518
NR Makedonija	5.476	8.280	50.414	64.170
Ukupno	505.182	384.049	1.750.032	[2.639.263]

Ovde nisu uračunati poginuli i ranjeni borci NOVJ i POJ.

Kao što se vidi, ni najupornija nastojanja nisu mogla dovesti do stvarnog rezultata, pored subjektivnih nedostataka, isprečile su se i skoro nepremostive objektivne poteškoće. Iznoseći ove rezultate po dužnosti u ovom izveštaju, Državna komisija smatra da su nepotpuni statistički podaci koji su prikupljeni i da su daleko ispod stvarnosti brojke ljudskih žrtava, koje su narodi Jugoslavije zaista pretrpeli od ratnih zločina.

UTVRĐIVANJE I REGISTROVANJE RATNIH ZLOČINACA I IZDAJNIKA

Izrada i donošenje odluka te registrovanje u Državnoj komisiji i zemaljskim komisijama.

Najglavniju delatnost Državne komisije i zemaljskih komisija predstavljalo je donošenje odluka o utvrđivanju te registrovanje odgovornih lica za ratne zločine i izdaju. Odluke sadrže sledeće podatke: lične podatke zločinca, imena žrtava, kratak opis i pravnu kvalifikaciju dela, činjenično stanje: pojedinosti o mestu, vremenu i načinu izvršenja ratnog zločina, zatim popis dokaza, imena saučesnika, približan iznos oštećenja.

Pravo donošenja odluke i registrovanja imale su samo Državne komisije i zemaljska komisija odnosno Pokrajinska komisija Vojvodine. To pravo nije pripadalo okružnim i sreskim komisijama, gde su postojale. Odluke su potpisivali predsednici i sekretari uz premapotpis referenta, koji je izradio nacrt odluke.

O pravnoj prirodi odluke kao akta koji redovna pravosudna praksa nije poznavala, treba kazati da ona ima samo deklarativan karakter.

Za donošenje odluke i za unošenje u registar ratnih zločinaca Državne komisije i zemaljskih komisija, dovoljan je bio dokaz „prima facie“ da je izvesno lice odgovorni učesnik u ratnom zločinu odnosno izdaji. Pošto je pored domaćeg, pravni osnov naše službe bilo i međunarodno pravo, nametala se paralelnost sa međunarodnom praksom. I na registrovanje kod KUN-a dovoljan je bio dokaz „prima facie“ tj. osnovana sumnja.

Jasno je da ovakav akt nije mogao imati karakter optužnice, i još manje karakter kondemnatorne presude. On je organima tužioštva služio samo kao osnov za otvaranje redovite istrage i nije prejudicirao njihovoj odluci o odustajanju od krivičnog progona odnosno odluci o stavljanju pod optužbu i izvedenju pred sud. Bio je dakle samo akt incijative krivičnog progona. Kod KUN-a pak odluke Državne komisije služile su kao osnov za unošenje u listu ratnih zločinaca.

Ovo je pravna i principijalna definicija. Ali to ne znači da su se Državne komisije i zemaljske komisije zadovoljavale dokazima „prima facie“ i zaustavljale daljnje istraživanje odnosno prekidale sa obrađivanjem ostalog raspoloživog dokaznog gradiva za konkretan slučaj. Naprotiv, težnja je bila da se svaki ratni zločin i svako delo izdaje do dna istraži i utvrdi, i to je bilo pravilo službe. Ovde se ne ume mimoići trud pravničkih kadrova Državne komi-

sije i zemaljskih komisija uložen u ovaj posao ni oni izvanredni napori koje su oni učinili proučavajući i obrađujući kroz odluku dokazno gradivo, a iznad svega trud i napori uloženi u identifikovanje odgovornih ratnih zločinaca kao i u utvrđivanje uzročne veze između njihovih radnjih i određenih zločina, a obzirom na praznine koje su u tome pogledu postojale u dokaznom gradivu.

Odluke su različitog kvaliteta. One pružaju donekle razvojnu sliku celokupne službe. U početku rada dok su komisije raspolagale sa malim dokaznim gradivom, dok kadrovi nisu još ovladali metodom utvrđivanja, dok se još nije imalo presedana iz međunarodne prakse, odluke su bile slabijeg kvaliteta. No s vremenom one su postojale sve potpunije i po sadržini dostigle vrednost zrelih optužnica. Ali ni one starije odluke slabijeg kvaliteta nisu ni pošto bile ispod nužne zakonske visine, tako da su i takve odluke bile dovoljan osnov kako za registraciju u Državnoj komisiji i zemaljskim komisijama, tako za registrovanje u KUN-u kao i za incijativu krivičnog progona od strane organa tužioštva.

Usled ovakve prakse veoma je čest slučaj da se protiv istih, naročito protiv velikih ratnih zločinaca donelo sukcesivno po više odluka onako kako je sa terena pristizalo novo dokazno gradivo /napr. za fašističkog guvernera Dalmacije Bastianinija izrađeno su 32 odluke/. Novo otkriveni ratni zločini, na bazi naknadno prispelog dokaznog gradiva, utvrđivani su dakle novim odlukama protiv istih lica. Nove odluke registrovale su se pod istim brojem prve odluke, tako da su nove odluke predstavljale objedinjavanje svih podataka i dokaza protiv istog lica. Ove višestruke odluke prerađivane su u jednu jedinstvenu odluku docnije kada je odnosni ratni zločinac ili izdajnik pao u ruke vlasti i kada su otvorene pripreme za njegovo suđenje ili inače kada je odluka za bilo kakvu svrhu išla izvan komisije. Otuda razlike između broja od 116.239 donošenih odluka i broja od 66.420 utvđenih i registrovanih ratnih zločinaca i izdajnika.

No nisu sve starije odluke prerađivane prostim objedinjavanjem sa docnijim odlukama. Znatan broj takvih odluka dopunjen je posle ponovnog svestranog proučavanja materijala u arhivama Državne komisije i zemaljskih komisija.

Kao što je navedeno, odluke su uvedene u naročite registre, u kojima se svaki utvrđeni ratni zločinac i izdajnik dobio svoj „F br.“

Takođe je već navedeno da su pravo donošenja odluka i registrovanja imale samo Državne komisije i zemaljske komisije, kao i to da su zemaljske komi-

sije bile obavezne dostavljati Državnoj komisiji svaku svoju odluku protiv okupatorskih ratnih zločinaca a protiv domaćih izdajnika - ratnih zločinaca samo ako su izbegli u inostranstvo ili ako je Državna komisija izrično za pojedini slučaj zatražila dostavu odluke.

Odluke stigle iz zemaljskih komisija bile su u Državnoj komisiji revidirane, eventualno ispravljane ili dopunjene, i onda kao vlastite usvojene i unesene u registre Državne komisije.

Ukupan broj u Državnoj komisiji i zemaljskim komisijama utvrđenih i registrovanih iznosi:

Okupatorskih ratnih zločinaca	17.175
Domaćih izdajnika ratnih zločinaca	49.245

U samoj Državnoj komisiji registrovano je:

Nemaca	4.071	Francuza	21
Austrijanaca	1.223	Norvežana	88
Folkdojčera	2.560	Slovaka	22
Italijana	3.618	Rusa - emigranata	388
Madžara	3.325	Danaca	4
Bugara	1.568	Poljaka	17
Albanaca - Šiptara	247	Raznih	6
Čeha	17		
Domaćih izdajničkih ratnih zločinaca	8.700		

Od ovoga broja po prilici 8.000 su vlastite odluke Državne komisije a od zemaljskih komisija primljeno je ostalo.

O upotrebi odluka u pokretanju krivičnih postupaka u zemlji, u pripremama za suđenje, u registrovanju kod KUN-a, u borbi za ekstradicije iz inostranstva itd. govori se na drugim mestima izveštaja.

Registrovanje u Komisiji Ujedinjenih Nacija za ratne zločine u Londonu.

a/ uopšte o ustanovi KUN-a.

Komisija Ujedinjenih Nacija za ratne zločine u Londonu /KUN/ osnovana je 20 oktobra 1943, sa zadatkom da prikuplja podatke i dokaze o ratnim zločinima, koje su pripadnici Osovine i njihovi sateliti izvršili u toku prošlog rata protiv Ujedinjenih Nacija i njihovih građana, zatim da utvrđuje ratne zločince i registruje ih na zasebnim listama, kao i da pomogne njihovo pronalaženje i provđenje sudovima.

U odnosu na pojedine vlasti Ujedinjenih Nacija KUN je bila samo organ za pronalaženje i istraživanje činjenica, za utvrđivanje i registrovanje zločinaca te savetovanje po pitanjima iz pravne oblasti ratnih zločina.

Sem Jugoslavije u KUN-u je učestvovalo još devetnaest savezničkih zemalja. /Sovjetski savez nije učestvovao, jer nije udovoljeno njegovim opravdanim zahtevima u pogledu predstavnštva pojedinih sovjetskih republika/.

Primljene materijale KUN je proučavala i obrađivala u komitetima i u plenumu svih delegacija. Komiteti su bili ovi: I. Komitet za činjenice i dokaze, II. Komitet za ispitivanje načina i metode kažnjavanja ratnih zločinaca. III. Komitet za pravna pitanja. IV. Komitet za publicitet.

Pored ovih stalnih komiteta, postojali su i privremeni - ad hoc - komiteti i podkomiteti.

KUN je načelno registrovala samo ratne zločince bivših osovinskih i satelitskih zemalja. Od toga načela odstupljeno je samo u nekoliko izuzetnih slučajeva kao napr. kod folksdojčera.

KUN je izdala ukupno 63 lista sa 33.463 imena uvrđenih ratnih zločinaca. Liste su podjeljene na liste „A“ /zločinaca/, liste „S“ /sumnjivih/ i liste „W“ /svedoka/.

Liste KUN-a dostavljene su preko respektivnih delegacija vladama svih zemalja učesnica a posebno su dostavljene svima savezničkim okupatorskim i kontrolnim vlastima u biv. osovinskim i satelitskim zemljama.

Iako KUN nije imala direktnu izvršnu vlast ipak je njen rad bio značajan i koristan u tom pogledu što su bivše savezničke vlasti doskora i izručivale, iako suzdržljivo, barem nemačke ratne zločince, koji su registrovani na listama KUN-a, bez traženja daljih dokaza.

Pored pozitivnih strana u radu KUN-a u ovom pogledu, bilo je i negativnih. Osnovna smetnja za uspešan rad tj. za realizaciju odluka KUN-a, bio je nedostatak autoriteta, koji KUN nije mogla pribaviti svojim odlukama kod izvršnih vlasti pojedinih zemalja, svojih članica. Njene odluke ustvari nisu nikoga obavezivale, već je svaka od bivših savezničkih vlada mogla da ih izigra, kao što je najbolje pokazao slučaj sa italijanskim ratnim zločincima.

Što se tiče pravne ocene podnesenih podataka i dokaza, pokazala se kadkada preterana pedanterija. U poslednje vreme naročito se zapažala takva nepravilna tendencija. Tako isto se KUN u poslednje vreme upustila u ispitivanja protivdokaza podnesenih od strane registrovanih ratnih zločinaca, što ne spada u njenu nadležnost, već jedino u nadležnost sudova koji su pozvani da sude ratnim zločincima.

Šef delegacije Državne komisije bio je neprekidno član II i III komiteta, a duže vremena bio je i predsednik Komiteta za publicitet. U sastavu ovih komiteta on je imao prilike da utiče na donošenje nađenih rešenja i utvrđivanje prakse prilikom odlučivanja o svim pitanjima koja su iznošena na dnevni red KUN-a.

KUN je prestala sa prikupljanjem podataka i dokaza 31 januara 1948, s tim da 31 marta bude potpuno ukinuta.

b/ Registrovanje u KUN-u.

Svoje odluke protiv okupatorskih ratnih zločinaca dostavljala je Državna komisija svojoj delegaciji u Londonu radi registrovanja istih. Pre no što će odnosne prijave biti podnesene KUN-u, delegacija je podatke iz odluka saobraćavala formalnim propisima i praksi KUN-a, te ih prevodila na engleski jezik.

/U februaru 1947 obrazovan je u sastavu izvršnog odeljenja Državne komisije osek za inostranu službu; od tada su ovi poslovi na saobražavanju i prevodenju odluka Državne komisije rađeni u Beogradu. Gotovi tekstovi prijave na engleskom jeziku slati su delegaciji u Londonu kao potpuno oformljeni materijali. Na ovaj način rad nije na kvalitetu ništa izgubio a postignuta je znatna budžetska ušteda, pošto je isto osoblje iz delegacije u Londonu bilo povučeno na rad u Državnu komisiju u Beogradu/.

Tako sastavljene prijave podnešene su KUN-u. Tu su bile proučavane u III. Komitetu, a potom dostavljane plenumu KUN-a sa predlogom za prihvata ili odbijanje.

Pored činjenice da je od svih nacionalnih komisija, po predlogu naše Državne komisije registrovan relativno najveći broj osovinskih i satelitskih ratnih zločinaca, treba istaknuti i to, da je samo u veoma malom broju slučajeva KUN odbila registrovanje ratnih zločinaca po njenoj prijavi što svedoči o obilnom i uspešnom radu Državne komisije i njene delegacije.

Do kraja delatnosti KUN-a, po predlogu Državne komisije registrovano je:

Nemaca	1.711	Mađara	54
	/na listi „A“ 1.362		/na listi „A“ 46
od toga	/na listi „S“ 291	od toga	/na listi „S“ 3
	/na listi 58 „W“		/na listi 5 „W“
Italijana	923	Bugara	178
	/na listi „A“ 883		/na listi „A“ 174
od toga	/na listi „S“ 39	od toga	/na listi „S“ 4
	/na listi 1 „W“		
Albanaca	na listi „A“ 2		

/Lista „A“ - utvđeni ratni zločinci; lista „S“ - sumnjivi; lista „W“ - svedoci/.

Državna komisija dostavila je svojoj delegaciji odnosno docnije Ambasadi u Londonu 4.800 odluka protiv okupatorskih ratnih zločinaca radi registrovanja kod KUN-a. Registrovano je kao što se vidi, svega 2.868.

Registrovano je pak kod Državne komisije 15.724 okupatorskih ratnih zločinaca.

Pitaće[te] se otkud ova razlika?

Što se tiče razlike između broja 4.800 u Londonu poslatih odluka i broja od 2.868 stvarno registrovanih kod KUN-a, dva su razloga:

1/ Delegacija u Londonu odnosno Ambasade nisu uspele savladati sve predmete, koje su im iz Državne komisije upućeni, te ih poslati KUN-u.

2/ KUN je u poslednje vreme, spremajući se za likvidaciju, tražila da joj se podnose samo izuzetno teški slučajevi. Zatim gore iznete brojke registrovanih u KUN-u nisu definitivne, jer u času dok pišemo ovaj izveštaj, nemamo još poslednje podatke iz Londona. Prema tome, konačna cifra biće nešto viša.

Još ozbiljnije objašnjenje traži razlika između broja okupatorskih ratnih zločinaca registrovanih u Državnoj komisiji i broja registrovanih u KUN-u. Pored drugih razloga za to navodimo samo neke: Državna komisija je KUN-u načelno dostavljala samo teže slučajeve imajući u vidu radni kapacitet svoje delegacije u Londonu i same KUN; pri tome se rukovala politički momentom tj. Državna komisija dostavljala je u glavnom organizatore i naredboдавce, dakle teže ratne zločince, kao elemente opasnije po mir i demoraktski razvoj. Zatim, naknadno se ispostavilo, da su mnogi utvrđeni okupatorski ratni zločinci poginuli u ratu. Najzad, usled dogovora sa vladama Mađarske, Bugarske i Albanije, Državna komisija je prestala podnositi na registraciju KUN-u pripadnike tih zemalja, pošto su njihove vlade obećale da će ih one izvesti pred svoje sudove.

OBRADA DOKAZNOG GRADIVA U DRUGIM OBLICIMA

Izrada elaborata i tematskih referata.

U Državnoj komisiji i zemaljskim komisijama izrađeno je 160 tematskih referata i elaborata, ne računajući u ovaj broj elaborat Pokrajinske komisije Vojvodine, u kojima je u celini obuhvaćena materija na toj teritoriji.

Pod tematskim referatima podrazumevamo sastavke koje se ograničuju na jednu užu temu, dok pod elaboratima podrazumevamo opširne radove u kojima se šire i dublje zahvaća u materiju, bilo da je to sistematski prikaz zločina jedne zločilačke grupe u određenom prostoru i vremenu, pa napr. Zločini Gestapou u Beogradu, zločini SS divizije „Princ Eugen“ u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini, bilo da se obrađuje jedan isti sitematski zločin sa specijalnom zločinačkom svrhom kao napr. masovna deportacija našeg stanovništva u cilju nacionalnog otimanja našega tla, bilo da su to istoriske studije sa težnjom da se pokaže imperijalistički kauzalitet ratnih zločina protiv naših naroda, kao napr. elaborati „Mi i Italija“, ili „Četvrti pokušaj italijanske penetracije u Dalmaciji“ itd. itd.

Misao vodilja pri izradi ovih tematskih referata i elaborata bila je da se postigne u najvećoj mogućoj meri sistematičnost tj. sređeni pregled jednog zaista velikog spleta ratnih zločina, zločinaca i izdajnika. Na prirodu toga spleta ukazuje sama činjenica da se opštem istraživanju moglo pristupiti tek posle četiri godine zločinstava kada su već mnogi tragovi bili zatrti, a u kojima su učestvovali čitavi neprijateljski državni aparati i njihove vojske, dakle, milioni ljudi u ko zna koliko raznih organizacija, grupa i vojnih formacija; zatim, da su se isprepletali ratni zločini po svojoj stvarnoj i pravnoj prirodi različiti; da nema kuta naše domovine gde se nisu vršili i ponavljali se, negde trajno, negde povremeno, i da ponavljanja nisu sledila od istih zločinaca.

Nažalost sistematičnost je postignuta samo malim delom tj. toliko koliko pružaju izveštaji anketnih komisija, zatim ovi tematski referati i elaborati te šematizmi /o kojima će napose biti govora/ kao i po neka odluka protiv velikih ratnih zločinaca.

Potrebno je naglasiti da se mnogi od ovih radova, koji su često opširni, predstavljaju ozbiljne studije i gotove priloge za istoriju. Oni su bili od znatne pomoći u radu Državne komisije i celokupne službe. Poslužili su za pravilno i čim svestranije utvrđivanje odgovornosti pojedinih ratnih zločinaca i izdajnika, naročito onih velikih i rukovodećih, poslužili su zatim politički u raznim diplomatskim akcijama i najzad u naučne i propagandne svrhe.

Da bi se videlo kako rad Državne komisije i zemaljski komisija nije bio bez duha i šablonski, navešćemo jedan deo naslova tematskih referata i elaborata:

I.

Nemci (52 tematska referata i elaborata.)

Državna komisija izradila je:

[•] „Privredna pljačka u Srbiji“.

[•] „Delokrug nemačkih feldkomadantura i njima potčinjenih ustanova za vreme okupacije u vezi sa odgovornošću feldkomadantura za počinjene ratne zločine“.

[•] „Osnivanje 7 SS-divizije „Princ Eugen“.[“]

[•] „Članstvo Kulturbunda - velezidaje Jugoslavije“.

[•] „Zločini Nemačkih divizija 392, 393, 369 i 7 SS počinjeni u Crnoj Gori, Srbiji, Hercegovini, Hrvatskoj i Dalmaciji“. - (2 referata).

[•] „O iskorenjivanju jugoslovenskih Jevreja od strane Nemaca“. - (2 referata).

[•] „Nemački zločini prema ženama i deci u okupiranoj Jugoslaviji“.

[•] „Masovno proterivanje Srba i Slovenaca - crimen iuris gentium nemačkog Reicha“.

[•] „Nemačko - ustaški zločini prema kleru i vernicima u okupiranoj Jugoslaviji“.

Zemaljska komisija NR Srbije izradila je:

[•] „Masovni pokolj u Kragujevcu 21 oktobra 1941“.

[•] „Krvavi marš“ u Šapcu“.

[•] „Pokolj u Kruševcu 29 juna 1943“.

[•] „O zločinima nad Jevrejima“.

[•] „Folksdojčeri u Srbiji“.

[•] „Zločini nad ciganima.“

[•] „O Gestapou u Srbiji.“

[•] „Borski rudnik“.

[•] „Zločini u šabačkom logoru“.

[•] „Zločini Nemačke kaznene ekspedicije 1941 u Podrinju“.

[•] „Bombardovanje Beograda 6 aprila 1941“.

[•] „Masovni zločini u „Bubnju“ kod Niša“.

Pokrajinska komisija AP Vojvodine izradila je:

[•] „Zločini nad Jevrejima u Vojvodini“. (2 referata)

[•] „Folkeđođčeri i njihovi zločini u Vojvodini“. - (2 referata)

[•] „O zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini protiv Slovačka“.

[•] Sistem elaborata za Banat: „Sistemske teror“, „Logori“, „Masovna ubistva“, „Deportacija i prinudni radovi“, „O zločinima protiv imovine“, „O zločinima na kulturno-istoriskim spomenicima“.

Zemaljska komisija NR Hrvatske izradila je:

[•] „O povredama Haške konvencije i drugih međunarodnih propisa od strane Velikonemačkog Reicha“.

- [•] „O stvaranju i podržavanju tzv. NDH od strane Reicha“.
- [•] „O folksdojčerima“.
- [•] „O nemačkoj evangelističkoj crkvi u Jugoslaviji“.
- [•] „O penetraciji Nemačkog ekonomskog i političkog upliva u Jugoslaviji od 1938-1941 i u tzv. „NDH“.“
- [•] „Nemački plan porobljavanja Evrope i sveta“.
- [•] „Zločini nad Jevrejima u Hrvatskoj“.
- [•] „Peta kolona u Međumurju“.
- [•] „Okupatori i kvislinzi u Severnoj Dalmaciji“.

Zemaljska komisija NR Slovenije izradila je:

- [•] „Zločini nad Jevrejima u Sloveniji“.
- [•] „Deportacija Slovenaca iz Štajerske u Srbiju i Hrvatsku.“
- [•] „Iskorišćavanje trbovljanskog rudničkog bazena od strane okupatora“.
- [•] „Postupanje sa slovenačkim novčanim zavodima od strane okupatora“.
- [•] „Funkcija [Siegfrieda] Uiberreithera“.
- [•] „Hitlerovski režim u Jugoslaviji.“
- [•] „Proterivanja Srba i Slovenaca od ustaša i Nemaca.“
- [•] „Odnarodnjavanje stanovništva Gorenjske.“

Zemaljska komisija NR Bosne i Hercegovine izradila je:

- [•] „Zločini Nemaca u Glamoču, Kupresu, Bihaću i Drvaru“.
- [•] „13 SS „Handžar“ divizija i njeni zločini“.
- [•] „7 SS „Princ Eugen“ divizija i njeni zločini“.
- [•] „Legionarska 369 „Vražja“ divizija i njeni zločini“.
- [•] „O zločinima nad Jevrejima u Bosni“.

II.

Italijani (47 tematskih referata i elaborata).

Državna komisija izradila je:

- [•] „Zločini italijanske vojske u Drvaru i okolini: divizija „Sassari“, „Begamo“ i „Crne košulje“.“

- [•] „O zločinima italijanske divizije „Venezia“ u Crnoj Gori“.
- [•] „O zločinima italijanske vojske na području Like i Korduna za vreme IV ofanzive“.
- [•] „O zločinima italijanskih okupatora u Istri, Gorici i Trstu od 1918 do danas“.
- [•] „O zločinima Italijana u Juliskoj Krajini“.
- [•] „O osnivanju Tribunale straordinario i Tribunale speciale della Dalmazia“.
- [•] „O nasilju italijanske okupatorske vojske na slovenačkom ozemlju“.
- [•] „Osvajačka zavera protiv mira, priprema za napad na Jugoslaviju i njeno rasparčavanje“.

Zemaljska komisija NR Hrvatske izradila je:

- [•] „O Testi Temistoklu, prefektu Kvarnerske provincije od 1938 do 1943“.
- [•] „Zločin Talijana u Podhumu kraj Sušaka.“
- [•] „Zločini Italijana, ustaša, četnika i katoličkog klera u Lici“.
- [•] „Općeniti prikaz Šibenika za vreme talijanske okupacije“.
- [•] „Zločini talijanske vojske (divizije „Bergamo“ i „Messina“) u kotaru Makarska, Imotski, Vrgorac i dr.“.
- [•] „Organizacija „rimske pravde“ u okupiranoj Jugoslaviji“.
- [•] „Talijanski zločini u Šibeniku i okolini.“ (i još 7 sličnih referata iz opština Severne Dalmacije).
- [•] „Zločinačko postupanje Italije sa našim narodom i kolaboracija narodnih izdajnika sa okupatorima.“
- [•] „I za vreme Badoljeva režima u Istri su ostali na vlasti fašisti i njihove metode“.
- [•] „Političke prilike u Istri od 1942-1943 godine. – Istra u prvoj fazi narodno-oslobodilačke borbe“.
- [•] „Četvrti pokušaj talijanske penetracije u Dalmaciju“.
- [•] „O radu Italije i njenih režima od 1918 do kapitulacije“.
- [•] „Mi i Italija“.
- [•] „O nasilnom menjaju prezimena u Istri“.

[•] „Kulturna i politička propaganda Talijana u Dalmaciji“.

Zemaljska komisija NR Slovenije izradila je:

[•] „Zločini Italijana u Sloveniji.“ - (2 referata).

[•] „Izvanredni postupak Italijana prema vojnim obveznicama slovenske narodnosti u Juliskoj Krajini“.

[•] „Zločini Italijana u Juliskoj Krajini.“

[•] „Zločinačko delovanje italijanskoga vojaškoga sudišća v Ljubljani“.

[•] „Pokušaj nasilnog odnarodnjavanja stanovništva okupirane teritorije“.

[•] „O nasilnom odnarođavanju hrvatskog i slovenačkog naroda u Juliskoj Krajini“.

Zemaljska komisija NR Bosne i Hercegovine izradila je:

[•] „Zločinci italijanskih okupatora u srezovima Drvar, Ljubinje i Nevesinje“. - (3 referata).

Zemaljska komisija NR Crne Gore izradila je:

[•] „Zločini Italijana u Crnoj Gori i o uspostavljanju italijanskih vojnih sudova do Julskog ustanka 1941“.

[•] „Zločini Italijana u srezovima kolašinskom, beranskom, nikšićkom i danilovgradskom“.

[•] „O vlastima u Crnoj Gori za vreme italijanske okupacije“.

Zemaljska komisija Kosmeta izradila je:

[•] „Odgovornost Italije za zločine izvršene nad narodima Kosova i Metohije“.

III.

Madžari (13 tematskih referata i elaborata).

Zemaljska komisija NR Slovenije izradila je:

[•] „O ustanovama u Prekomurju za vreme madžarske okupacije“.

Pokrajinska komisija AP Vojvodine izradila je:

[•] „Dela i rad madžarskog predsednika Mikloši Kalaja“.

[•] „Masovni zločini Madžara u Mošorinu - „Racija“ 1942“.

[•] „Madžarski zločini u Bačkoj i Baranji“.

[•] „Masovni progoni i zločini mađžarskih okupatora nad Jevrejima u Bačkoj i Baranji“.

[•] „Sistem elaborata za Bačku i Baranju[:] „Ulazak“, „Armija“, „Racija“, „Logori“, „Prirodno regrutovanje“, „Prinudni rad“, „Deportacije“ i „O zločinima protiv imovine“.

IV.

Ustaše (16 tematskih referata i elaborata).

Državna komisija izradila je:

[•] „O ustaškoj organizaciji i ustaškom režimu“.

[•] „Nemačko-ustaški zločini prema kleru i vernicima u okupiranoj Jugoslaviji“.

Zemaljska komisija NR Hrvatske izradila je:

[•] „O Hrvatskoj seljačkoj i narodnoj zaštiti, koja je osnovana 1936 i organizovana na vojničkoj osnovi“.

[•] „Kratak pregled istorije, organizacije i delatnosti ustaškog pokreta“.

[•] „Pregled zakonodavstva uz popis svih „zakonskih odredba“ tzv. „NDH“ kao podloga za ocenu sa gledišta međunarodnog prava“.

[•] „Sumarni podaci o masovnim zločinama izvršenih od ustaša 1941“.

[•] „28 masovnih zločina odmazde izvršenih od ustaša po tzv. „zakonskoj odredbi o zaštitnim mjerama“ u godini 1943, sa popisom odmazde“.

[•] „O vojnom vikarijatu u NDH“.

[•] „O prekim sudovima u NDH“.

[•] „O masovnom ustaškom zločinu u Sloboštini“.

Zemaljska komisija NR Bosne i Hercegovine izradila je:

[•] „O zločinima Francetićeve „Crne legije“ u istočnoj Bosni“.

Pokrajinska komisija AP Vojvodine izradila je:

[•] Opšti elaborati za Srem: [„]Početak okupacija i stvaranje NDH“, „Zločini na kulturno-istoriskim spomenicima i predmetima“, „Političke vlasti u NDH i njihov pretstavnik u Sremu Dr. Jakob Elikar i njihovi zločini“, „Akcija Viktora Tomića i pokretni preki sud u Sremu“, „Masovni zločini Bauera i njegovih saradnika“, „Povlačenje.“

V.

**Četnici DM [Dragoljuba Mihailovića]
(2 tematska referata i elaborata).**

Državna komisija izradila je:

- [•] „Vojničko-izdajnička saradnja četnika DM“.
- [•] „O akciji četnika DM u Dalmaciji - vojvode Đujića i njegovih saradnika i njihove veze sa Nemcima“.

VI.

Emigrantska vlada (1 tematski referat).

Državna komisija izradila je:

- [•] „O pitanju odgovornosti jugoslovenske emigrantske vlade u Londonu“.

VII.

Logori u zemlji i van nje (15 tematskih referata i elaborata).

Državna komisija izradila je:

- [•] „Logor Banjica“.
- [•] „Logor Dachau“.
- [•] „O izgrađivanju peći za spaljivanje leševa po beogradskim logorima i o iskopavanju i spaljivanju pobijenih žrtava u Jajincima“.

Zemaljska komisija NR Hrvatske izradila je:

- [•] Posebni elaborati o logorima (13): „Jasenovac“. - „Slano na otoku Pagu“. - „Stara Gradiška“. - „Lobor - grad“. - „Jastrebarsko“. - „Dečiji logor Sisak“. - „Molat“. - „Zlarin“. - „Rab“. - Danica kraj Koprivnice“. - „Jadovno“. - „Đakovo.“ - „Tenje“. -

VIII.

Kažnjavanje i neizručivanje ratnih zločinaca

Državna komisija izradila je:

- [•] „O neizručivanju ratnih zločinaca od strane anglo-američkih saveznika“.

[•] „O kažnjavanju ratnih zločinaca. Istorijat proklamovanja načela odgovornosti za počinjenje ratne zločine“.

[•] „Principi i praksa o izručivanju ratnih zločinaca“.

IX.

Fašisti [-] Bugari

Državna komisija izradila je:

[•] „Zločini Bugara u srezovima: prokupačkom, jastrebačkom i poljaničkom“.

[•] „Zločini bugarskog fašističkog okupatora“.

X.

Šiptari [Albanci]

Državna komisija izradila je:

[•] „O zločinima arnautskih fašista u srezovima: deževskom, štavičkom i sjeničkom“.

XI.

Referati po okruzima Srbije

Državna komisija izradila je:

[•] Na osnovu zaplenjenih izveštaja okružnih načelnika za vreme okupacije u Srbiji, o zločinima okupatora i kvislinških organizacija obrađeni su referati za okruge: beogradski, valjevački, zajačarski, kraljevački, kragujevački, kruševački, leskovački, moravski, požarevački, užički, šabački i niški. - (12 referata).

XII.

Zemaljska komisija Slovenije izradila je još i ove tematske referate i elaborate:

[•] „O okupiranoj oblasti Kranj“.

[•] „Bela Garda u Štajerskoj i katolički kler“.

- [•] „Uredi za radnu snagu u Štajerskoj“.
- [•] „Wehrmacht i Reichsarbeitsdienst i policijske SS trupe u Štajerskoj“.
- [•] „Wehrmannschaft i Volkssturm u Sloveniji“.
- [•] „Redovna policija u Štajerskoj“.
- [•] „Civilna uprava u Štajerskoj“.
- [•] „Si-Po i SD u Štajerskoj“.
- [•] „Politička uprava u Štajerskoj“.
- [•] „Folkdojčeri u Sloveniji i Štajerskoj“. – (3 referata).

Izrada šematizama.

Govoreći napred o prikupljanju dokaza putem preslušavanja izvrišilaca i njihovih saučesnika, a i na drugim mestima izveštaja, spomenuti su šematizmi neprijateljskih vojnih formacija i komandi neprijateljskog političkog rukovodstva, raznih organizacija, upravnog aparata itd. No to nije bio jedini izvor za izradu šematizma. U tu svrhu korišćena su i druga vrela, naročito dokumenti iz neprijateljskih izvora, štampa itd.

Izrada šematizama bila je uistinu velik, ali neophodan posao. Ta izrada dugo je trajala i obavljala se uzgredno uz redovan posao, jer je takva njegova priroda. Gdegod su se – proučavajući dokazno gradivo i druga vrela – našli podaci upotrebljivi za šematizme, oni su tako unešeni da bi posle sami šematizmi poslužili kao pravi vademecum pri individualizaciji odgovornosti. Šematizmi su bili moćno sredstvo za razmršivanje spleta ratnih zločina i zločinaca. U dokaznom gradivu prikupljenom na terenu najčešće se nalaze ovakvi, naprimer, opšti podaci: tada i tada došli su ustaše, pobili ljude i popalili selo. Samo pomoću šematizama moglo se ustanoviti, ko je u to vreme bio ustaški stožernik, i logorski i drugi politički i upravni rukovodioci u tom kraju, koja se jedinica ustaška ili domobranska tu stacionirala, koji su joj zapovednici bili... Još teži je slučaj bio sa okupatorskim i izdajničkim vojskama, koji su prilikom ofanziva, kaznenih ekspedicija i akcija čišćenja kao vihor prolazile i uništavale civilno stanovništvo i njegova dobra. Pomoću šematizama znalo se koja se neprijateljska vojna jedinica u određeno vreme i određenim pravcem kretala, ko su joj bili oficiri, komadanti itd.

Nažalost, ni šematizmi nisu do kraja izrađeni, to jest oni ne obuhvataju sve okupatorske i izdajničke formacije i njihove pokrete, zato što Državna komisija i zemalsjke komisije nisu raspolagale sa tolikim brojem osoblja da bi mogle i taj posao do kraja produbiti i završiti.

Među šematizmima primetiće se nesrazmera u broju istih u pogledu pojedinih zločinačkih grupa. Dok za pojedine grupe, kao za nemačku vojsku ili organizaciju DM, postoji priličan broj dobro razrađenih šematizama, dotle za druge, kao što su vojne i policiske formacije u Srbiji i Sloveniji, političke organizacije, sa izuzetkom ustaške, i policijsko-okupatorske organizacije u NDH, ne postoje šematizmi.

Najveći broj šematizama prikupljen je i sastavljen od Državne komisije, i oni su u prepisu redovno slati zemaljskim komisijama. Zemaljske komisije su, izuzev Zemaljske komisije Srbije i Zemaljske komisije Bosne i Hercegovine, sastavljale šematizme koji se odnose samo na teritoriju dotične narodne republike, tj. za sopstvenu upotrebu.

Izrađeni su šematizmi za sledeće zločinačke grupe:

[•] **Organizacija DM.**

Pet šematizama koji obuhvataju organizacije DM na najvećem delu teritorije Jugoslavije na kome je ova organizacija postojala i delovala. Tako pored pojedinih šematizama postoji i grafički prikaz celokupnog vojno-formacijskog stanja organizacije DM (izrađen u Državnoj komisiji), te je na taj način upotpunjena njihova nova preglednost.

[•] **Kontraška organizacija u Makedoniji.**

Šematizam izrađen od Zemaljske komisije Makedonije.

[•] **Ustaše.**

Dva šematizma, od kojih jedan daje prikaz političke i vojne strukture ustaške organizacije po godinama [od] 1941 do 1945, dok drugi daje prikaz ustaške policije u Sremu.

[•] **Domobrani.**

Šematizam domobranstva u „NDH“ po godinama [od] 1941 do 1944 i jedan šematizam domobranske vojske izrađen od Zemaljske komisije Hrvatske.

[•] **Nemci.**

Izrađen je veliki broj šematizama koji daju preglednu sliku celokupnog ili pojedinih delova nemačkog okupacionog aparata u Jugoslaviji, naročito vojske. Važnost ovih šematizama je u tome, što isti sadrže podatke o kretanju i promenama u pojedinim jedinicama nemačke vojske, kao i u tome što se jedan deo istih odnosi na nemačku policiju.

[•] Italijani.

Pet šematizama, od kojih jedan daje detaljan prikaz strukture i promene u istoj, dislokacije, i kretanje italijanskih operativnih trupa u Jugoslaviji, jedan daje prikaz II italijanske armije, dok ostale tri fizički predstavljaju dislokaciju divizije „Zara“.

[•] Madžari.

Četiri šematizma madžarske vojske i policije u Bačkoj i Baranji, sastavljena od Pokrajinske komisije Vojvodine.

[•] Bugari.

Sedam šematizama od kojih tri daju prikaz strukture I. bugarskog okupacionog korpusa, pojedinih delova istog i policije na anketiranom delu Srbije, dok druga četiri daju grafički prikaz V. bugarske armije, civilnih i političkih bugarskih vlasti za Skopsku oblast i političkih vlasti za Bitoljsku oblast.

[•] Albanske kvislinške vlasti u Makedoniji.

Jedan grafički prikaz albanske upravno-policiske vlasti u Makedoniji.

Pored izrađenih i prikupljenih šematizama u toku rada se, kroz mnogobrojna saslušanja ili u vidu pribiranja dokumenata iz doba okupacije, prikupio ogroman broj podataka o okupacionim i kvislinškim organizacijama, koji mogu koristiti za dopunu postojećih i izradu novih šematizama, ili koji i sami predstavljaju šematizme u manjem obimu. Ovi su podaci korišćeni u radu, a naročito u obradi zločinačkih grupa za koje ne postoje šematizmi, kao napr. za četničku organizaciju Koste Pećanca, SDK, italijansku policiju i dr.

PRIVOĐENJE RATNIH ZLOČINACA I IZDAJNIKA SUDOVIMA**Pokretanje krivičnih postupaka u zemlji.**

Odluke protivu domaćih ratnih zločinaca i izdajnika Državne komisije i zemaljskih komisija dostavljale su, po pravilu, teritorijalno nadležnim organima tužioštva, a ponekad uporedo i lokalnim UDB-ama. To se činilo kada god nije bilo izvesno da se kakav ratni zločinac - izdajnik nalazi u bekstvu u inostranstvu.

Odluke su isprva dostavljane nadležnim vojnim sudovima, koji su do formiranja javnih tužioštava i narodnih sudova pokretali krivični postupak. Mnogo odluka dostavljeno je kako od Državne komisije tako i od zemaljskih komisija sudovima za suđenje zločina i prestupa protivu nacionalne časti. Tu

spada dostavljanje nekoliko stotina odluka Državne komisije zbog privredne saradnje sa okupatorom, koje su dostavljene sudu za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti. Ovaj je sud kao izvanredni, završio rad i nesvršene predmete ove vrste ustupio redovnim sudovima. Ova vrsta delatnosti bila je od važnosti zbog konfiskacije imovine onima koji su privredno saradivali sa okupatorom i unošenja iste u opštenarodni fond. Radi obavljanja ovoga posla, kao hitnog, bio je svojevremeno obrazovan i poseban oteak u pravnom odelenju Državne komisije.

Međutim, kao što Državna komisija i zemaljske komisije nisu uglavnom obaveštavana ni o suđenima izdajnicima i ratnim zločincima, domaćim ili stranim, u našoj zemlji, što je bilo od velike važnosti radi evidencije, tako nisu obaveštavane ni o tome da li je izvesno lice, protivu koga je dostavljena odluka radi pokretanja krivičnog postupka, pronađeno ili ne, zatim da li je u bekstvu i gde: da li je u zemlji ili van nje. Tužioštva su odgovarala većinom samo za svoje područje, te nije bilo izvesno da li je provera vršena i na drugim, što je ometalo pravilnu službu u pravcu izdvajanja domaćih zločinaca koji se nalaze u zemlji na domaku narodnih vlasti, od onih koji se nalaze u bekstvu u inostranstvu, na koje je valjalo koncentrisati veću pažnju.

Kao što je izloženo, veliki broj odluka Državne komisije dostavljen je javnim tužioštvima, može se reći za skoro sve one domaće ratne zločince na koje nije bilo izvesno ili osnovano pretpostavljeno da se nalaze u inostranstvu. Tačan broj istih nije moguće navesti. Pojedine pak zemaljske komisije dostavile su neposredno javnim tužioštvima sledeći broj svojih odluka:

Zemaljska komisija Srbije dostavila je 11.911 predmeta. /Napominje se da su ovde u pitanju uglavnom pojedinačni zločini, tako da su mnogi predmeti obuhvaćeni jednom odlukom, a ponekad i obrnutno/. Za Zemaljsku komisiju Hrvatske vredi ono što je rečeno napred za Državnu komisiju u ovom pogledu. Zemaljska komisija Slovenije dostavila je 715 odluka /računajući i dostavu odluka UDB-i/. Zemaljska komisija Bosne i Hercegovine dostavila je 1.129 odluka. Zemaljska komisija Makedonije dostavila je 635 odluka. Zemaljska komisija Crne Gore dostavila je 2.329 odluka. Pokrajinska komisija Vojvodine dostavila je 8.812 odluka.

PRIVODENJE SUDOVIMA

Borba za ekstradicije.

Kada se Državna komisija osnovala, niko nije ni slutio da će se borba za izručivanje ratnih zločinaca i izdajnika iz inostranstva razviti u možda najkarakterističniju njenu delatnost. To je bilo vreme Moskovske deklaracije i drugih zvaničnih i poluzvaničnih deklaracija najviših državnih predstavnika antihitlerovske koalicije, koje kod slobodoljubivih naroda, zauzetih borbom na život i smrt sa fašističkim zavojačima i pogođenih fašističkim zverstvima, nisu ostavljale sumnju da će ratni zločinci posle pobeđe biti zaista godnjени „do kraja sveta“, to jest bez milosrđa progонjeni i kažњavani.

Međutim, zaštita koju su vlade SAD, Velike Britanije i Francuske te njihove respektivne okupacione vlasti u Italiji, Nemačkoj i Austriji pružile ratnim zločincima i izdajnicima – a u čemu su ih sledile i druge neke bivše savezničke i neutralne zemlje – išla je tako daleko, da je borba protiv takvog njihovog stava često apsorbовале najbolje snage Državne komisije i celokupne naše službe. Ni uz najsvesrdniju pomoć koju je Državnoj komisiji pružilo Ministarstvo spolјnih poslova pa i sama Vlada FNRJ, domaća i strana napredna štampa i drugi politički faktori, nije se došlo do željnog uspeha, jer je upornost onih koji pripremaju novu agresiju ostala dosledna. To pitanje postalo je, kao što je poznato, važnim pitanjem međunarodne politike.

U Državnoj komisiji израђен је еlаborat под називом „Principi i praksa u izručivanju ratnih zločinaca i izdajnika“ od skoro 200 stranica, koji sadrži niz konkretnih podataka iz diplomatske polemike, koja je vođena između vlade FNRJ odnosno Ministarstva spolјnih poslova i Državne komisije s jedne, te pomenutih bivših savezničkih vlada i njihovih okupacionih vlasti s druge strane. Elaborat обухвата односну материју од почетка рада Državne komisije па до фебруара 1947. Потом је израђен Dodatak br. 1, који хронолошки продужује еlаborat до 25 августа 1947, и најзад Dodatak br. 2 до краја рада Državne komisije.

Taj dokument, koji citatima diplomatske polemike i drugih službenih akata u detaljima izlaže borbu Državne komisije na izručavanje ratnih zločinaca i izdajnika, već je poslužio i još će nesumnјиво poslužiti kao моćно средство u međunarodnim političkim акцијама Владе FNRJ. Izradivši то оруђе за своју владу, Državna komisija doprinela je tim načinom onoj istoj svrsi, за којој је u крајњој линији и основана тј. делу стваранја новогa света без фашизма и без империјализма те трајног демократског мира међу народима.

Pošto je pomenuti elaborat dostavljen Generalnom Sekreterijatu Vlade FNRJ /kao i Ministarstvu spoljnih poslova i UDB-i/, ponavljanje te materije bilo bi suvišno. Elaborat treba smatrati sastavnim delom završnog izveštaja Državne komisije. Ovde ostaje jedino da se ukratko iznesu metode ove grane službe odnosno ovog dela aparata Državne komisije kao i konačni brojevi rezultati postignutih ekstradicija iz inostranstva.

1 / U izvršenju zadataka na ekstradiciji, saradivala je Državna komisija sa Ministarstvom inostranih poslova i preko njega sa našim diplomatskim predstavništvima u inostranstvu, sa Ministarstvom unutrašnjih poslova FNRJ, sa svojim delegacijama u inostranstvu i sa KUN-om, te najzad sa zemaljskim komisijama i njihovim područnim organima.

Posao je u glavnim crtama funkcionisao ovako:

Kada se utvrdilo da se neki ratni zločinac i izdajnik nalazi u inostranstvu, spremao se materijal za njega u samoj Državnoj komisiji. Ukoliko ona sama materijala nije imala ili nije imala dovoljno, tražio se od zemaljskih komisija. Kada se na ovaj način materijal dobio, isti se slao delegacijama u inostranstvu odnosno Ministarstvu spoljnih poslova radi preduzimanja koraka za ekstradiciju kod inostranih vlada ili vojnih vlasti.

Procedura u tom pogledu bila je različita, jer su i pravni propisi i pravni odnosi sa pojedinim zemljama bili različiti. Staviše, ti propisi i odnosi su se u toku samog rada Državne komisije više puta menjali. Pored toga, različita je bila procedura i s obzirom na to, da li se radilo o zločincima koji su državljanima biv. neprijateljskih zemalja, ili pak o zločincima jugoslovenskim državljanima ili biv. jugoslovenskim državljanima, ili pak državljanima drugih zemalja.

S obzirom da su najveći broj zločinaca i izdajnika nalazio i nalazi u Nemačkoj, Austriji i Italiji, sumarno se može reći za američke, britanske i francuske okupacione vlasti, da su kroz celo vreme rata pokazale vrlo malo dobre volje i saradnje sa našim organima, čineći stalne smetnje, poteškoće i nepravilnosti što je glavni razlog našeg relativno malog uspeha. Ne može biti nikakve sumnje, da ovakvo stanje nije rezultat nepravilnosti i grešaka pojedinih teritorijalnih i lokalnih organa, već rezultat jedino odozgo dirigovane tendenciozne politike, koja je išla zatim da šteti naše interese, vređanjem postojećih principa i prokaz međunarodnog krivičnog prava, a istovremeno zaštićuje ratne zločince i izdajnike.

Uprkos svečanim savezničkim izjavama i međunarodnim sporazumima te uprkos rezolucijama Generalne skupštine OUN kao i uprkos izjavama izves-

nih neutralnih vlada, za vreme i posle rata, stvarno se u praksi nije respektovalo niti se respektuje novo međunarodno krivično pravo. Ratnim zločincima i izdajnicima pružalo se utočište, i više od toga, poveravale su im se najodgovornije državne funkcije, kao u Italiji, ili uživaju povlastice raseljenih lica, ili su u pomoćnoj službi okupacionih vlasti itd. umesto da se pomaže njihovo pronalaženje i vrši njihovo izručenje.

2 / Rad Državne komisije po ovoj liniji nije se sastojao samo u dostavljanju potrebnih materijala u vezi sa pronalaženjem ratnih zločinaca i izdajnika u inostranstvu i njihovog izručenja, već takođe u vođenju detaljne evidencije celog tog poslovanja. U tu svrhu vođene su posebne knjige i kartoteke, na osnovu kojih se videlo kretanje posla po svakom pojedinom predmetu.

U pogledu cifara zatraženih, odobrenih i izručenih ratnih zločinaca i kolaboratora, kako jugoslovenskog tako i neprijateljskog državljanstva, iznosimo sledeće statističke podatke:

I. Jugoslovenski ratni zločinci - izdajnici

Napominjemo da se najveći broj jugoslovenskih ratnih zločinaca i izdajnika sklonio u zemlje pod britanskom i američkom jurisdikcijom, uključujući ovde i Italiju, pa kako je za njihovu ekstradiciju potrebno izdejstvovati odobrenje Foreign Office-a, to je:

1. Podneto zahteva dipolomatskim putem Foreign Office-a	1.828
2. Foreign Office odobrio izručenja	208
3. Foreign Office odbio izručenja	60
4. Još nerešeno zahteva	1.560

U vezi početnih zahteva Foreign Office-u i State departmentu, naše delegacije na britanskim zonama Nemačke i Austrije, a za Italiju jugoslovenska delegacija u Savetodavnom veću u Rimu, predavale su anglo-američkim okupacionim vlastima zahteve za izručenje lica čije je boravište bilo poznato, sa ovim rezultatima:

Italija pod anglo-američkim okupacijom

1. Podneto zahteva za izručenje	300
2. Odobreno izručenja i izručeno	25
3. Još nerešeno zahteva	275

Britanska zona Austrije

1. Podneto zahteva za izručenje	112
2. Odobreno izručenja i izručeno	12
3. Još nerešeno zahteva	100

Britanska zona u Nemačkoj

1. Podneto zahteva za izručenje	99
2. Odobreno izručenja i izručeno	4
3. Još nerešeno zahteva	95

U pogledu zatražnih izručenja od američkih okupacionih vlasti, napominjemo da smo u odnosu na Italiju napred naveli, pošto je ista bila pod zajedničkom anglo-američkom okupacijom, dok u odnosu na okupacione zone Austrije i Nemačke iznosimo sledeće:

Američka zona Austrije

1. Podneto zahteva za izručenje	97
2. Odobreno izručenja i izručeno	10
3. Još nerešeno zahteva	87

Američka zona Nemačke

1. Podneto zahteva za izručenje	54
2. Odobreno izručenja	24
a/ izručeno	22
b/ neizručeno	1
c/ prisilno reportiran	1
3. Odbijeno izručenja	8
4. Još nerešeno zahteva	22

U pogledu zatraženih izručenja od sovjetskih okupacionih vlasti, karakteristično je napomenuti da na sovjetskoj zoni Nemačke nismo imali nikakvih zahteva, dok je u odnosu na

Sovjetsku zonu Austrije

1. Podneto zahteva za izručenje	20
---------------------------------	----

2. Odobreno izručenja i izručeno	17
3. Još nerešeno zahteva	3

U pogledu podnetih zahteva za izručenje iz francuske zone Austrije i Nemačke, iznosimo sledeće:

Francuska zona Austrije

1. Podneto zahteva za izručenje	25
2. Odobreno izručenja i izručeno	8
3. Još nerešeno zahteva	17

Francuska zona Nemačke

1. Podneto zahteva za izručenje	5
2. Odobreno izručenja	5
a) izručeno	2
b) neizručeno	3

U pogledu zahteva za izručenje koje smo podnosili preko Ministarstva inostranih poslova vladama okupacionih zemalja, iznosimo sledeće statističke podatke:

Italija

Već smo naveli početke u odnosu na podnete zahteve, dok je Italija bila pod anglo-američkom okupacijom. Međutim po zaključivanju mira sa istom, ponovo je pokrenut postupak ekstradicije jugoslovenskih ratnih zločinaca i izdajnika, pa je u tom smislu:

1. Podneto zahteva za izručenje	65
2. Ostalo nerešeno	65

Mažarska

U Mažarsku su većinom избегли jugoslovenski ratni zločinci i izdajnici mažarske nacionalnosti.

1. Podneto zahteva za izručenje	9
2. Odobreno izručenja i izručeno	9

Čehoslovačka

Manji broj jugoslovenskih ratnih zločinaca i izdajnika sklonilo se i u Čehoslovačku, te je čehoslovačkoj vladi:

1. Podneto zahteva za izručenje	8
2. Odobreno i izručeno	8

Iako je Državna komisija (i njena Delegacija u Beču) u načelu saobraćala samo sa savezničkim okupacionim vlastima u Austriji, ipak je u nekoliko slučajeva Delegacija saradivala i sa austriskim vlastima, te su joj istre izručile deset jugoslovenskih ratnih zločinaca i izdajnika.

Ostale zemlje.

Jugoslovenski ratni zločinci i izdajnici sklonili su se i druge evropske i van-evropske zemlje kao napr. U Francusku, Švedsku, Švajcarsku, Grčku, Tursku, a u poslednje vreme naročito u zemlje Južne Amerike, prvenstveno u Braziliju i Argentinu, i još neke druge, pa je ova Komisija u svim slučajevima intervenisala preko Ministarstva inostranih poslova, no do sada bez ikakvih rezultata.

Ukupno do sada izručeno nam je jugoslovenskih ratnih zločinaca i izdajnika, uključujući tu i folkdojčere, kao i Madžare jugoslovenske državljanke [...] 142 [osobe.]

II. Ratni zločinci:

Italijani, Nemci, Madžari, Bugari, Albanci

Italija

Ovde podvlačimo da se u Italiji nalaze svi italijanski ratni zločinci, koji su ne samo kod ove Komisije utvrđeni već i kod KUN-a registrovani, pa je i pored toga ova Komisija preko Ministarstva inostranih poslova više puta tražila izručenje najglavnijih italijanskih ratnih zločinaca.

1. Podneto zahteva za izručenje	44
2. Još nerešeno zahteva	44

Po zaključenju mira sa Italijom i uspostavi diplomatskih odnosa, Komisija je ponovno podnela zahtev za izručenje najglavnijih italijanskih ratnih zločinaca preko Ministarstva inostranih poslova italijanskoj vladi.

1. Podneto zahteva za izručenje	49
2. Još nerešenih zahteva	49

Kao što su iz napred iznetog vidi, od blizu hiljadu registrovanih kod KUN-a nije nam izručen ni jedan italijanski zločinac.

Nemački i austriski ratni zločinci sklonili su se većinom u Nemačku i Austriju, te je poglavito naša delatnost u pogledu njihovog izručenja bila usmerna u tim zemljama.

Austrija

Engleska zona Austrije

1. Podneto zahteva za izručenje	88
2. Odobreno izručenja i izručeno	24
3. Još nerešeno zahteva	64

Američka zona Austrije

1. Podneto zahteva za izručenje	26
2. Odobreno izručenja i izručeno	1
3. Još nerešeno zahteva	25

Francuska zona Austrije

1. Podneto zahteva za izručenje	20
2. Odobreno izručenja i izručeno	2
3. Još nerešeno zahteva	18

Sovjetska zona Austrije

1. Podneto zahteva za izručenje	33
2. Odobreno izručenja i izručeno	5
3. Još nerešeno zahteva	28

Nemačka

Engleska zona Nemačke

1. Podneto zahteva za izručenje	226
2. Odobreno izručenja i izručeno	163
3. Odbijeno izručenja	2

4. Još nerešeno zahteva	61
Američka zona Nemačke	
1. Podneto zahteva za izručenje	152
2. Odobreno izručenja	43
a) izručeno	33
b) neizručeno	10
3. Odbijeno zahteva za izručenje	5
4. Još nerešeno zahteva	104
Francuska zona Nemačke	
1. Podneto zahteva za izručenje	5
2. Odobreno izručenja	5
a) izručeno	2
b) neizručeno	3

Madžarska

U početku smo i madžarske ratne zločince registrovali kod KUN-a, međutim smo posle odustali od toga, pa smo zahteve za izručenje podnosili preko Ministarstva inostranih poslova madžarskoj vladi:

1. Podneto zahteva za izručenje	158
2. Izručeno	24
3. Postupak u toku	134

Bugarska

U prvo vreme smo i bugarske ratne zločince registrovali kod KUN-a, međutim početkom 1947 od toga smo odustali, sa razloga što bugarske vlasti nisu uslov registracije za izručenje ni postavile.

Maja meseca 1946 dostavili smo Generalnom sekretarijatu Vlade FNRJ spisak od 1.052 bugarska ratna zločinca, za koje smo pretpostavljali da se nalaze u Bugarskoj, te imamo izveštaj da ih je po pronalasku bugarske vlasti privode sudovima na postupak.

Albanija

Spisak albanskih ratnih zločinaca za koje smo pretpostavljali da se nalaze u Albaniji, dostavljen je Generalnom sekretarijatu vlade FNRJ, te imamo izveštaj da se u slučaju njihovog pronalaska privode sudovima na postupak.

Sovjetski Savez

Ne samo da vlasti SSSR-a izlaze u susret naših zahteva, već nas izveštavaju u svima slučajevima gde utvrde da se među njihovim ratnim zarobljenicima nalaze ratni zločinci koji bi mogli biti interesantni za jugoslovenske vlasti, tako napr. u poslednje vreme dostavili su nam podatke za 51 Nemaca, ustvari teškog ratnog zločina, koji u ovoj Komisiji do sada nisu bili evidentirani.

Rekapitulacija

Ukupno do sada izručeno:

1. jugoslovenskih zločinaca i izdajnika	142
2. nemačkih ratnih zločinaca	234
3. mađarskih ratnih zločinaca	24
[—] svega ukupno	400

SARADNJA SA ORGANIMA TUŽIOŠTVA I PRAVOSUĐA

Pripreme za suđenja u zemlji.

Saradnja između Državne komisije i zemaljskih komisija s jedne, javnih tužioštava /UDB-i/ odnosno nadležnih vojnih i redovnih sudova s druge strane, očitavala se ne samo u istraživanju – prikupljanju dokaznog gradiva i u pokretanju krivičnih programa, nego i u pripremama za suđenja ratnim zločincima i izdajnicima u zemlji. Tu su dolazila u obzir kako suđenja iz inostranstva izručenim ratnim zločincima i izdajnicima, tako i onim pronađenim i uhvaćenim u zemlji.

Komisije su u svima ovim slučajevima ostavljale vojnim i javnim tužioštvima odnosno sudovima na raspoloženje svoje dokazno gradivo, a bilo je nemalo slučajeva da su pravni referati Državne komisije i zemaljskih komisija saradivali na izradi optužnica ili su tekstovi odluka, elaborata i tematskih referata, izrađenih u Državnoj komisiji i zemaljskim komisijama, unošeno u optužnice.

Dostava dokaznog gradiva nije bio prost manipulativan posao. Sve većim produbljanjem ogromne i zapletene materije, stalno su se otkrivala nova

krivična dela i odgovornosti pojedinih ratnih zločinaca i izdajnika kako u dokaznom gradivu koje je u Državnoj komisiji i zemaljskim komisijama već postojalo, tako i u onome koje je naknadno stizalo. Stoga je svaka odluka sa odgovorajućim dokaznim gradivom, pre nego li će biti upućena radi korišćenja u optužbi, bila uzeta ponovo u rad revidirana, dopunjavana i objedinjavane. S obzirom na prirodu materije, drukčije nije moglo biti. I nepotpuna odluka, naprimer, samo jedno krivično delo bilo je dovoljno da se izvesno lice registruje kao ratni zločinac, dapače bila je dovoljna osnovana sumnja, a za suđenje trebalo je izneti i poslednju krivicu i poslednje dokazno sredstvo kojim se raspolagalo.

Dokazno gradivo dostavljale su Državne komisije i zemaljske komisije u nebrojeno mnogo slučajeva za suđenja grupama ratnih zločinaca i izdajnika, kao i za pojedinačna suđenja. Svi ti slučajevi ne mogu se nabrojati. Tačnu statistiku o tome ne može se izvesti, jer nije vođena evidencija. Stoga ćemo nabrojati samo nekoliko takvih krupnijih suđenja, ilustracije radi.

To su:

a) suđenja okupatorskim ratnim zločincima

[•] Grupa mađarskih ratnih zločinaca na čelu sa Marthory Gezom, biv. žandarmeriskim potpukovnikom (materijal pružila Pokrajinska komisija Vojvodine)

[•] Grupa na čelu sa Szombathely-Knaus Forenzom, generalom, načelnikom generalštaba mađarske vojske (materijal pružila Pokrajinska komisija Vojvodine)

[•] Nemački ratni zločinac Roesener Erwin, SS-Gruppenfuehrer, biv. Policijski vođa u Sloveniji (materijal pružila Zemaljska komisija Slovenije)

[•] Grupa nemačkih ratnih zločinaca na čelu sa Hesse Karlom, SS-Obersturmfuehrerom, komadantom logora za jugoslovenske ratne zarobljenike i internirce u Norveškoj (materijal pružila Državna komisija)

[•] Grupa na čelu sa Hluemel Ernstom, pukovnikom, komadantom zarobljeničkog logora Oflag VI C u Osnabruecku (materijal pružila Državna komisija)

[•] Grupa na čelu sa Dr. Fuchs Wilhelmom, SS-Standartefuehrerom, šefom Gestapoa (Einsatzgruppe) u Beogradu, i Meysznor Augustom, SS-Gruppenfuehrerom, višim policiskim vođom u Srbiji (materijal pružila Državna komisija i Zemaljska komisija NR Srbije)

[•] Grupa na čelu sa Loehr Alexanderom, Generaloberstom, vojnim zapovednikom Jugoistoka (materijal pružila Državna komisija, Zemaljske komisije Srbije, Zemaljska komisija Hrvatske, Zemaljska komisija Slovenije, Zemaljska komisija Bosne i Hercegovine, Zemaljska komisija Crne Gore i Pokrajinska komisija Vojvodine)

[•] Grupa na čelu sa Dr. Thurner Heraldом, šefom vojne uprave u Srbiji (materijal pružila Državna komisija i Zemaljska komisija Srbije)

[•] Grupa na čelu sa von Obarkamp Karlom, SS-Brigadefuehrerom, komadantom 7 SS divizije „Prinz Eugen“ (materijal pružila Državna komisija, Zemaljska komisija Bosne i Hercegovine, Zemaljska komisija Hrvatske, Zemaljska komisija Srbije i Zemaljska komisija Crne Gore)

[•] Grupa na čelu sa Rainer Dr. Friedrihom, Gauleiterom Koruške i Krajin-ske (materijal pružila Zemaljska komisija Slovenije, a delom Državna komisija)

[•] Grupa na čelu sa Stage Kurtom, SS-Sturmbannfuehrerom, komandantom SIPO und SD u Mariboru (materijal dala Zemaljska komisija Slovenije)

[•] Grupa na čelu sa Dankelmann Hainrichom, generalom, vojnim zapovednikom u Srbiji, i Neuhausen Franzom, generalnim opunomoćenikom za privredu u Srbiji (materijal pružila Državna komisija)

[•] Nemački ratni zločinac Rosenthal Alfred, SS-Sturmfuehrer, zapovednik koncentracionog logora u Bačkoj Topoli (materijal dala Pokrajinska komisija Vojvodine)

[•] Grupa italijanskih ratnih zločinaca na čelu sa Pannicucci Ginom, kape-tanom, (materijal dala Zemaljska komisija Crne Gore)

[•] Grupa na čelu sa Marinijem, karabinijerom (materijal dala Zemaljska komisija Crne Gore)

[a.2] još neodržana suđenja u pripremi

[•] Grupa nemačkih ratnih zločinaca na čelu sa May Andreasom, general-majorom, zapovednikom Ordnungspolizei u Srbiji (materijal pružila Državna komisija)

[•] Grupa na čelu sa Fest Antonom, SS-Obersturmbannfuehrerom, zapovednikom Sipo und SD u Sarajevu (materijal dala Zemaljska komisija Bosne i Hercegovine)

[•] Nemački ratni zločinac Stockhausen, general, komadant puka „Grose-deutschland“ (materijal dostavila Državna komisija)

[•] Grupa na čelu sa Wilkiem, komadantom logora za prinudan rad u Dortmundu, Sechtingom i Rothom, policiski funkcionerima u Dortmundu (materijal dala Državna komisija)

[•] Grupa pripadnika 7 SS divizije „Prinz Eugen“, na čelu sa Markewitzom i Lipinskyem, komandirima četa, (materijal dala Državna komisija)

[•] Nemački ratni zločinac Prah Went, feldkomadant u Mostaru (materijal dostavila Državna komisija i Zemaljska komisija Bosne i Hercegovine)

[•] Nemački ratni zločinac Grandke Helmuth, Tschoatschnel, Kupke (materijal dostavila Državna komisija)

b) Suđenje domaćim ratnim zločincima - izdajnicima

[•] Grupe domaćih ratnih zločinaca - izdajnika na čelu sa Budak Dr. Milom, „doglavnikom NDH“, sa Servatzijem i Rukavinom Jucom, ustaškim ministrima (materijal dala Zemaljska komisija Hrvatske)

[•] Grupa članova tzv. „Centralnog nacionalnog komiteta“, na čelu sa Mustafom Mulalićem, Đurom Đurovićem i Dragutinom Keserovićem (materijal dostavila Državna komisija)

[•] Grupa na čelu sa Dražom Mihajlovićem (materijal dostavila Državna komisija, uklj. materijal iz Zemaljske komisije Srbije, Zemaljske komisije Hrvatske, Zemaljske komisije Crne Gore i dr.)

[•] Domaći ratni zločinac - izdajnik Kren Vladimir, komadant ustaškog vazduhoplovstva (materijal dala Zemaljska komisija Hrvatske)

[•] Grupa klerofašista i ustaša na čelu sa Stepincem Alojzijem, Lisakom Erihom i dr. (materijal dostavila Zemaljska komisija Hrvatske, delimično Državna komisija)

[•] Grupa na čelu sa Gutićem Dr. Viktorom i Neđelskim Dr. Feliksom (materijal dostavila Državna komisija i Zemaljska komisija Bosne i Hercegovine)

[•] Grupa na čelu sa Ivanom - Icom Kirinom i Cerovskim, ustaškim policijskim zapovednicima (materijal dala Zemaljska komisija Hrvatske)

[•] Domaći ratni - zločinac - izdajnik Dangić Jezdimir, četnički komadant (materijal dostavila Državna komisija i Zemaljska komisija Bosne i Hercegovine)

[•] Grupa na čelu sa Đorđević Dragoslavom, komadantom „Avalskog četničkog korpusa“ (materijal dala Državna komisija)

- [•] Grupa na čelu sa Kvaternik Slavkom, „vojskovođom-doglavnikom“, Kasche Siegfidom, nemačkim poslanikom u NDH (materijal dostavila Državna komisija i Zemaljska komisija Hrvatske)
- [•] Domaći ratni zločinac - izdajnik Kovačević (materijal dala Pokrajinska komisija Vojvodine)
- [•] Grupa na čelu sa Rupnikom Leonom, generalom, predsednikom kvislinške uprave u Ljubljani (materijal pružila Zemaljska komisija Slovenije)
- [•] Grupa pripadnika 13 SS divizije „Handžar“, na čelu sa Matheis Franzom, SS-Standartenfuehrerom (materijal dala Državna komisija i Zemaljska komisija Bosne i Hercegovine)
- [•] Grupa pripadnika nemačko-četničke terorističke organizacije „Konrad Rinheit“ iz Zablaća (materijal dala Zemaljska komisija Hrvatske)
- [•] Grupa „zelenaša“, članova kvislinške „Narodne uprave“ na Cetinju, i italijanskih ratnih zločinaca, na čelu sa Ferro Giovanniem, majorom (materijal dala Zemaljska komisija Crne Gore)
- [•] Grupa albanskih fašista i italijanskih ratnih zločinaca na čelu sa Isasca Karlom, generalom (materijal dala Zemaljska komisija Crne Gore)
- [•] Grupa ratnih zločinaca - izdajnika na čelu sa Deak Dr. Leonom, biv. županom (materijal dala Pokrajinska komisija Vojvodine)
- [•] Grupa na čelu sa Reith Franzom, šefom banatske policije, i Wagner Juergenom, generalom (materijal dala Pokrajinska komisija Vojvodine)
- [•] Grupa na čelu sa Gvozdić Dr. Petrom, ustaškim logornikom u Srem. Mitrovici (materijal dala Pokrajinska komisija Vojvodine)
- [•] Grupa na čelu sa Spiller Dr. Jurajem, šefom javne bezbednosti za Banat (materijal dala Državna komisija i Pokrajinska komisija Vojvodine) [...] etc. etc.

Pripreme za suđenja u inostranstvu i učestvovanje u istima.

U inostranstvu održavana su /i još se održavaju/ mnogobrojna suđenja ratnim zločincima. Naročito pred bivšim savezničkim vojnim sudovima u Nemačkoj pa i u Austriji održana su takva suđenja, a neka su u toku ili u pripremi.

U Nemačkoj i Austriji anglo-američki vojni sudovi sude uglavnom oni ratnim zločincima, koji se ne izručuju pojedinim zemljama, bilo zato što se radi o centralnim ličnostima nacističkog aparata koji su odgovorni prema svim

savezničkim zemljama /tzv. glavni ratni zločinci/, bilo pak zato što se radi o zločincima koji su prema savezničkim državljanima vršili delimično ili u celosti zločine u samoj Nemačkoj ili Austriji /u koncentracionim logorima ili sl./, ili najzad iz sumnjivih anglo-američkih političkih razloga.

Među tim zločincima ima često takvih, koji su vršili zločine u Jugoslaviji ili pak prema jugoslovenskim građanima u inostranstvu.

Državna komisija pratila je sva ta suđenja preko izveštaja svojih delegacija u Nemačkoj i Austriji, zatim na osnovu saopštenja KUN-a i na osnovu obaveštenja iz drugih izvora. Važnost praćenja tih procesa je velika ne samo sa praktičnog no i sa teoriskog gledišta, jer se u njima formira jedna grana kri- vičnog prava, koja će pre ili posle dobiti svoj izraz u međunarodnom zakonodavstvu.

Kod procesa gde se sudi licima koja su počinila zločine u Jugoslaviji ili prema našim građanima u inostranstvu, mi imamo specijalni interes, da se prilikom suđenja tim zločincima - ako se već ne mogu ili neće da izruče nama - rasprave i zločini prema našoj zemlji i našim građanima, te da oni i za ta dela budu kažnjeni. Taj naš interes je i pravni i politički.

Radi toga je Državna komisija u više slučajeva stavila na raspoloženje naš dokazni materijal i optužne elaborate protiv takvih zločinaca nadležnim savezničkim tužiocima, a posebne delegacije Državne komisije ili pretstavnici njenih redovnih delegacija u odnosnim zonama Nemačke i Austrije pomagali su tužiocima u pravilnoj obradi i upotrebi našeg materijala; pored toga pratili su tok suđenja i prikupljali dokazne materijale iz arhiva sudova i tužioštva.

Na taj način, Državna komisija je doprinela ne samo da zločinci budu kažnjeni za dela koja su izvršili protiv naše zemlje i naših građana, nego je doprinela i ovim putem upoznavanja svetske javnosti sa zločinama fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv naše zemlje i protiv našeg naroda.

Među ovim suđenjima treba na prvom mestu istaknuti veliki i istoriski proces protiv glavnih nacističkih ratnih zločinaca Göringa i dr., koji je održan pred Međunarodnim vojnim sudom u Nürnbergu.

Za vreme celog trajanja procesa, kroz 11 meseci, naša je delegacija radila u Nürnbergu najaktivnije.

Ona je savezničkim tužiocima, a preko njih sudu predala naše optužno i dokazno gradivo, veliki broj dokumenata i jedan dokumentarni film.

Ona je, u stalnoj saradnji sa četiri saveznička glavna tužioca - u prvom redu sa sovjetskim - kao i sa svim savezničkim delegacijama, naročito poljskom i čehoslovačkom, učestvovala u razrađivanju celokupnog rada optužbe, a specijalno u pogledu materijala koji je imao bliže veze sa našom zemljom /formulisanje pitanja za optuženike i svedoke, replike na teze odbrane itd./.

Ona je takođe prikupila dragoceni istoriski i dokumentarni material celoga procesa, kao i izvestan broj važnih nemačkih dokumenata iz arhiva pri tome sudu, koji su od velikog značaja za pravnu i istorisku obradu.

Svoj nirnberški optužni i dokazni materijal, Državna komisija publikovala je u zasebnoj knjizi.

Po okončanju rada Međunarodnog vojnog suda, u Nürnbergu je obrazovan američki /zonalni/ vojni sud sa zadatkom da sudi izvesnom broju krupnih nemačkih ratnih zločinaca.

To su zločinci čiji je delatnost pogodila sve savezničke narode, a pored toga ima priličan broj takvih, koji su specijalno prema našoj zemlji i našim narodima počinile teške zločine. Pretsedništvo vlade FNRJ rešilo je, da se pri tome sudu ustanovi jugoslovenska delegacija, koje će tamo raditi dok traje potreba za to.

Preko nje Državna komisija stavljala je američkom tužiocu na raspoloženje svoj optužni i dokazni material te rukovodila njegovom upotrebom. Pored toga i ova je delegacija prikupljala dokumentarni material, koji se može pronaći u arhivama suda i tužioštva. Posle skoro 8 meseci rada, delegacija se vratila u zemlju.

Pred američkim vojnim sudom treba da bude suđeno oko 400 krupnih nacističkih zločinaca, u nizu procesa, koji se pripremaju po grupama s obzirom na prirodu optužnog materijala ili obzirom na pojedine vrste funkcije zločinaca, tako i napr. vojni rukovodioci, politički rukovodioci, razne grupe SS-ovaca i gestapovaca, rukovodioci pojedinih grana državne uprave, rukovodioci privrede itd.

Nekoliko od ovih procesa su već u toku, a nekoliko u pripremi.

Državna komisija do sada dala optužni i dokazni materijal u procesu protiv grupe visokih vojnih rukovodioca /feldmaršal von Weichs, List i drugi, protiv rukovodilaca industrijskog koncerna I. G. Farbenindustrie, protiv rukovodilaca nemačke poljoprivrede i ishrane itd./.

Po prvom od pomenutih suđenja upućen je u Nürnberg i jedan svedok iz naše zemlje.

Naravno, nije krivica ni Državne komisije ni njene delegacije što je od strane američkog vojnog suda u Nürnbergu pala poznata protivpravna, nemoralna i politički tendenciozna presuda, u kojoj se hitlerovski feldmaršali i generali oslobađaju optužbe zbog ubijanja talaca u Jugoslaviji i zbog ubijanja zarobljenih boraca NOV i POJ. Pružajući preko američkog vojnog tužioca sudu svoje optužno i dokazno gradivo, Državna komisija izvršila je do kraja dužnost kao organ pravde svoga naroda.

I pred drugim anglo-američkim okupacionim sudovima u Nemačkoj održan je izvestan broj suđenja protiv nemačkih ratnih zločinaca, na kojima smo i mi učestvovali. To se naročito odnosi na niz suđenja protiv osoblja koncentracijskih logora i logora smrti u Nemačkoj, gde su žrtvom zločina bili i naši građani.

Državna komisija odrađivala je za ta suđenja pojedine članove svojih stalnih delegacija u tim zonama, koji su podnosili odnosnim savezničkim tužioštvima optužni i dokazni materijal Državne komisije, pomagali u njegovoj obradi i pratili tok suđenja kao posmatrači. Tako je postupljeno u procesu protiv logora Mauthausen, Dachau.

PRAVNO-POLITIČKA DELATNOST NA MEĐUNARODNOM POLJU

U Državnoj komisiji stalno se pratio razvoj teorije i prakse međunarodnog krivičnog prava iz grane ratnih zločina i zločina protiv mira i protiv čovečnosti. Skupljeni su i proučavani odnosni materijali i literature. Ovako stečena znanja i iskustva korišćena su u sopstvenoj praksi, a stavljena su u svakoj prilici na raspoloženje i drugim organima državne uprave.

U Državnoj komisiji izrađivana su pravna mišljenja po svima pitanjima iz delokruga njenog rada. Takva mišljenja često su tražili njeni servisi u inostranstvu, Ministarstvo inostranih poslova, naša diplomatska pretstedištva itd. u vezi promenljive prakse bivših savezničkih vlada i respektivnih okupacionih vlasti, uzalud čega su iskrsavala mnogobrojna pravna i pravno-politička pitanja.

Izrađena su pravna mišljenja po pitanjima pronalaženja i izručivanja ratnih zločinaca i izdajnika, povodom nacрта mirovnih ugovora ili bilateralnih sporazuma vlade FNRJ sa inostranim vladama ili radi uzimanja stava naše vlade na međunarodnim konferencijama i sastancima OUN-a.

Posebno je Državna komisija sastavljala uputstva po teoretskim i praktičnim pitanjima koje su se javljale u KUN-u. Na taj način ona je vršila ne samo

direktivne poslove u ovoj oblasti svoje delatnosti, već je uticala i na daljnji razvoj međunarodnog krivičnog prava, imajući uvek u vidu pravna i politička shvatanja nove Jugoslavije.

Od mnogih primera aktivnog učešća Državne komisije u KUN-u, preko vlastite delegacije (apstrahujući registraciju ratnih zločinaca o čemu je ranije bilo govora), navešćemo samo nekoliko važnijih:

Od 31 maja do 4 juna 1945 održana je konferencija svih nacionalnih komisija za ratne zločince sa KUN-om u Londonu. Na toj konferenciji učestvovala je posebna delegacija Državne komisije na čelu sa njenim predsednikom. Delegacija je uzela živog učešća u radu konferencije, iznosila nedostatke u radu KUN-a te učinila razne predloge radi poboljšanja istoga.

Državna komisija vodila je intenzivnu borbu da bi u KUN-u prodrlo shvatanje da je napadački rat međunarodno krivično delo svoje vrste, sarađujući u tom pogledu sa čehoslovačkom i još nekim delegacijama. Ovo shvatanje je najzad prodrlo i posle došlo do izražaja u Londonskom sporazumu od 8 avgusta 1945 odnosno u statutu Međunarodnog vojnog suda, kao i u presudi istoga protiv nemačkih glavnih ratnih zločinaca.

Državna komisija celo vreme rada KUN-a tražila je da se uklone smetnje zbog kojih Sovjetski Savez ne učestvuje u KUN-u.

Državna komisija zauzimala se za dalju izgradnju i održavanje CROWCASSA (Centralnog registra ratnih zločinaca i sumnjivih lica), koji je pre bio u Parizu a posle pri Kontrolnom Savetu u Berlinu, i čiji podaci su u mnogome pomagali pronalaženju ratnih zločinaca.

Državna komisija prodrila je u KUN-u sa gledištem da se pokušaj denacionalizacije stanovništva okupirane zemlje oglasi kao ratni zločin svoje vrste.

Ona je tražila da se i glavni ratni zločinci registruju kod KUN-a i da se omogućí njihovo izručenje pojedinim zemljama, naročito kada se videlo da Međunarodni vojni sud neće održavati više suđenja sem onoga koje se održalo u Nürnbergu.

Posle teške borbe, prodrila je Državna komisija sa gledištem o odgovornosti italijanskih fašističkih vojnih sudova, te je uspela da su članovi tih sudova registrovani kao ratni zločinci.

Državna komisija je u više mahova iznosila KUN žalbe zbog neizručivanja ratnih zločinaca našoj zemlji, ukazujući na protivzakonito radnje savezničkih vlasti i tražeći intervencije KUN-a. Po zahtevu Državne komisije KUN je učinila čitav niz predloga, preporuka i nacрта savezničkim vladama, čiji je

cilj bio da se poboljša i ubrza rad na pronalaženju i izručivanju ratnih zločinaca. Nažalost, samo mali deo tih predloga je prihvaćen a veliki deo baš najefikasnijih predloga nije otvaran usled otpora onih bivših saveznika, pod čijom su se jurisdikcijom uglavnom nalazili ratni zločinci (SAD i Velika Britanija).

Prilikom izrade Londonskog sporazuma od 8 avgusta 1945, delegacija Državne komisije u KUN-u bila je u kontaktu sa predstavnicima četiri velike sile i saradivala u nacrtu toga sporazuma, koji je bio baza za nirnberško suđenje.

Državna komisija iznosila je KUN-u predloge naše vlade u pogledu onih sugestija koje treba da se učine mirovnoj konferenciji za klauzule mirovnih ugovora o gonjenju i izručivanju ratnih zločinaca. Naši predlozi su u sugestijama KUN-a u velikoj meri usvojeni, ali nažalost u samim mirovnim ugovorima usvojeni su samo delimično.

Državna komisija uticala je dakle svojim mišljenjima na živu praksu i stvaranje međunarodnog prava svagde gde je to mogla učiniti direktno ili preko svojih organa u inostranstvu.

Svoje materijale stavila je Državna komisija na raspoloženje i za naučne svrhe. Tako je naprimer u junu 1946 Komitet za zaštitu narodnog zdravlja FNRJ uputio delegaciju na međunarodni kongres sudske i socijalne medicine i kriminalistike u Bruxellesu; ona je istupila sa temom *Međunarodni zločin počinjen nad narodima Jugoslavije 1941/1945*. Dokumentaciju i fotomaterijal za ovu temu, obrađen je u četiri zasebna i na kongresu veoma uspešna referata, dala je uglavnom Državna komisija.

Pored referata, imovinama delegacija prikazala je na kongresu i film Državne komisije, koji je u svoje vreme prikazan pred Međunarodnim vojnim sudom u Nürnbergu. Referati i film ponovljeni su posle kongresa i pred naučnim krugovima u Belgiji.

PUBLIKACIONA DELATNOST

Državna komisija sa članom 8 Pravilnika bila obavezna da javnosti saopštava rezultate svoga rada i istraživanja ili sadržaj pojedinih isprava. Koliku i kakvu publikacionu delatnost je razvila i koliku pomoć pružila propagandi videće se iz podataka koji se iznose.

Kroz beogradsku dnevnu i nedeljnu štampu (prenosila je i ostala štampa u čitavoj zemlji) Državna komisija objavila je 93 svoja saopštenja. Ova ista sa-

opštenja štampana su posle u 4 knjige (120 + 280 + 232 + 227 = 859 strana). 94-to svoje saopštenje izdala je Državna komisija u vidu knjige (180 str.) o italijanskim zločincima protiv Jugoslavije i njenih naroda. Ovo je saopštenje Ministarstvo spoljnih poslova dalo prevesti i štampati na ruskom, engleskom i francuskom jeziku.

Kao saopštenje br. 95, Državna komisija izdala je knjigu o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije i njenih naroda (151 str.). Ova knjiga je u Državnoj komisiji preveda na engleski jezik, a Ministarstvo spoljnih poslova je štampalo i rasturilo u inostranstvu.

Državna komisija izdala je zatim knjigu „Dokumenti o izdajstvu Draže Mihajlovića“ od 734 stranica; tu je objavljeno i komentarisano 760 dokumenata. Najzad, izdala je Državna komisija u vidu knjige jugoslovensko optužno i dokazno gradivo protiv nacističkih glavnih ratnih zločinaca, tj. svoj izveštaj Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu sa priložima (200 str).

Pored napred spomenutih prevoda na strane jezike, koji su plasirani u inostranstvu, Državna komisija je preko svoje delegacije u KUN-u izdala u Londonu na engleskom jeziku tri kratke brošure: izvod iz prvih šest saopštenja Državne komisije, izvod iz „Dokumenti o izdajstvu Draže Mihajlovića“ i izvod iz više saopštenja Državne komisije o italijanskom pokušaju nasilnog odnarođavanja Juliske Krajine. U inostranstvu, među našom emigracijom u Americi i dr. plasirano je 1.000 komada „Dokumenti o izdajstvu Draže Mihajlovića“ i manja količina drugih publikacija Državne komisije na srpsko-hrvatskom jeziku.

Pored tekstova, knjige sadrže veliki broj faksimila i fotografija.

Sva ova publikaciona delatnost nosi pečat prilika u kojima je stvarana i ciljeva kojima je služila. Pored toga, ona nosi pečat slabosti aparata - u odnosu na veliku odgovornost ove delatnosti - koji je na njoj sarađivao. Otuda приметljivi literarni i tehnički nedostatci. Napomenuto je već da je u Državnoj komisiji kroz jedno razdoblje 1945/1946 postojalo Publikaciono odeljenje, ali ipak je glavni teret redakcija, a ponekad isključivi, padao na predsednika i sekretara, koji su inače bili preopterećeni drugim poslovima.

No ovo još nije sve. Državna komisija je svoje materijale dala i za druge velike publikacije, kao napr. za knjigu Instituta za međunarodna pitanja (pri Ministarstvu spoljnih poslova) „Dokumenti o odnarođavanju Jugoslovena u Juliskoj Krajini“ (objavljena je na stranim jezicima); zatim za knjigu „Dokumenti o protivnarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera“ itd.

Ovde se ne može ni nabrojati sva ona skoro posvednevna saradnja koju je Državna komisija pružila biv. Ministarstvu informacija, Tanjugu, Direkciji za informacije, kao i redakcijama domaćih listova za svrhe propagande. U iste svrhe pružena je saradnja društvenim organizacijama: Narodnoj Omladini, Narodnom Frontu, Crvenom Krstu, AFŽ-u. Posle svega, u Državnoj komisiji primljeno je mnoštvo stranih novinara iz svih zemalja sveta.

Svima napred navedenim elementima stavljeni su na raspoloženje materijali Državne komisije. Biće dovoljno napomenuti, da je ovim putem izdano preko 7.000 fotografija ratnih zločina i zločinaca.

Osim ove publikacione delatnosti i saradnje na propagandi, Državna komisija priredila je u Beogradu veliku izložbu sa 1.000 fotografija i dokumenata. Izložba je trajala 38 dana, od 16 marta do 23 aprila 1945, a posetilo je 53.963 lica.

Odmah zatim poslat je pretežni deo iste izložbe u glavne gradove narodnih republika te je prikazan u Sarajevu (15 dana), u Zagrebu (24 dana), Ljubljani (16 dana) i na Cetinju (15 dana) - sa ukupnom posetom od 53.793 lica.

Manji deo izložbe prikazan je u Kragujevcu (poseta oko 4.500 lica), u Kraljevu (oko 6.000 lica), u Čupriji (4.000 lica) i u Nišu (oko 7.000 lica).

Sa svojim fotografskim materijalima učestvovala je Državna komisija u međunarodnim izložbama ratnih zločina, koje je KUN priredila u Londonu i Parizu.

Po sporazumu sa upravom beogradske radio stanice, za Državnu komisiju je u jednom razdoblju 1945/1946 rezervisana nedeljno jedna emisija od 20 minuta. U toj emisiji čitali su redovno svoje komentare članovi Državne komisije i načelnik Publikacionog odeljenja, ili su iz Državne komisije dostavljeni gotovi komentari koje su radio spikeri čitali.

U ovaj izveštaj spada takođe i ona publikaciona delatnost koju su razvili nezvanično, u svoje ime, članovi Državne komisije. To je čitav niz rezervisanih predavanja o ratnim zločincima na Narodnom univerzitetu u Beogradu i po raznim društvenim organizacijama, zatim još veći niz članaka u dnevnoj i periodičnoj štampi.

Dokumentarni film Državne komisije o nemačkim ratnim zločinima, koji je kao dokaz projiciran u raspravnoj dvorani Međunarodnog vojnog suda u Nürnbergu, prikazivan je, kao što je na jednom mestu spomenuto, pred načnim i stručnim krugovima u Bruxellesu. Prikazan je takođe u Beogradu i Zagrebu na narodnim univerzitetima uz propagandna predavanja.

Publikacionu delatnost, iako u manjoj meri, razvile su i zemaljske komisije.

One su tako isto izdavale saopštenja o zločinima okupatora i izdajnika i publikovale i preko lokalne štampe; one su davale štampi svoje materijale, izdavale brošure u kojima su obrađivani pojedini zločini, davale materijale ili same organizovale predavanja preko radija, priredile izložbe fotografija i dokumenata itd.

Tako je Zemaljska komisija Slovenije, čija publikaciona delatnost počinje još u leto 1944, pored izdatih saopštenja štampala dve knjige: „Fašističko-domobranski teror“ i „Internacije“, a pripremila je materijal za štampanje još 5 knjiga. Pored toga, Komisija je od 1944 do 1946 dva puta nedeljno davala izveštaje ili predavanja preko ljubljanske radio stanice.

Zemaljska komisija Hrvatske je objavila 39 saopštenja i izdala dve brošure „Dokumenti o zločinima talijanskog okupatora“ i „Zločini u logoru Jasenovac“. Reodovno je tokom 1945 i 1946 davala materijale zagrebačkoj štampi. Avgusta 1945 priredila je u Zagrebu izložbu fotografija o zločinima Nemaca, Italijana, Madžara i kvisinga sa 180 fotografija, a zatim istu izložbu priredila u 17 većih mesta Narodne republike Hrvatske.

Zemaljska komisija Bosne i Hercegovine je objavila tokom 1945 i 1946 7 saopštenja. Zatim je objavila preko štampe više članaka o teškim ratnim zločinima, a marta 1946 je publikovala preko sarajevske štampe oko 30 fotografija ratnih zločinaca sa komentarima. Novembra i decembra priredila je u Sarajevu izložbu fotografija i dokumenata, koju je posetilo oko 50.000 lica. Početkom februara 1946 je priredila istu izložbu u 8 većih mesta Narodne republike Bosne i Hercegovine, kao i u Dubrovniku. Ove izložbe je posetilo preko 50.000 lica, a preko štampe su publikovani dopisi o izložbama.

Pokrajinska komisija Vojvodine je publikovala dve knjige. Prva knjiga „Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini god. 1941-1944“ obuhvata 335 strana zločina Madžara u Bačkoj i Baniji, i doživela je dva izdanja sa ukupnim tiražom od 7.000 primeraka. Druga knjiga obuhvata na 336 strana zločine okupatora i domaćih izdajnika u Sremu i štampana je u isto tako 7.000 primeraka.

Publikaciona delatnost zemaljskih komisija Crne Gore, Srbije i Makedonije bile su znatno slabija od delatnosti ostalih zemaljskih komisija i saopštenja o teškim zločinima, prikaza i dr.

[* * *]

Državna komisija i njena služba nisu bili jedini državni instrument za go-njenje ratnih zločinaca i izdajnika. Konkurisali su UDB i Javno tužništvo. I činjenica stoji, da je naša zemlja uistinu očišćena od zločinačkih ostataka fašizma u tolikoj meri, da je našim narodima gatantovano spokojstvo u izgrad-nji novoga života i da su obezbjeđeni protiv povrata teških stradanja kao što su bila ona koja su morali izdržati u oslobodilačkom ratu protiv fašističkih zavojevača i njihovih domaćih pomagača.

Govoreći konkretno, može se učiniti ova kratka konstatacija: skoro svi naj-viši i viši vojni, politički i policijski rukovodioci nemačkog i mađarskog oku-pacionog aparata privedeni su zasluženju kazni. Osim Ante Pavelića, čiji je slučaj dobro poznat, likvidirani su i nisu među živima ili su inače eliminisani iz narodnog života svi rodonačelnici izdajničkih grupa i najveći deo njihovog političkog i vojnog rukovodećeg kadra. Pored ovih, suđen je i osuđen veliki broj običnih ratnih zločinaca i izdajnika. U jednu reč: privedeni su zaslu-ženju kazni svi utvrđeni ratni zločinci i izdajnici koji su do sada otkriveni i uhvaćeni na teritoriji FNRJ, dok su - bez naše krivice - dobrim delom ostali izvan dohvata naših sudova ratni zločinci, kako okupatorski tako njihovi do-maći pomagači, koji su избегли u inostranstvo, a to usled sabotaže izruči-vanja od strane vlada SAD, Velike Britanije i Francuske te respektivnih oku-pacionih vlasti naročito u Italiji te u Austriji i Nemačkoj. Naša služba učinila je izvanredne napore da - u skladu sa međunarodnim zakonom i običajima kao i sa posebno primljenim obavezama pomenutih bivših savezničkih vlada - postigne izručenje utvrđenih ratnih zločinaca i izdajnika, ali bez pravog rezultata, tako da to pitanje i dalje ostaje otvoreno.

Iz ovog kratkog završnog izveštaja moglo se videti, da su opšti i ukupni re-zultati rada Državne komisije i njene službe ipak veliki te, sa gledišta pravo-sudnog, političkog i istoriskog, zadovoljavajući. U uslovima u kojima smo radili, oni nisu mogli biti mnogo bolji. Bez samohvale možemo reći, da su rukovodstva i kadrovi celokupne službe, radeći savezno i sa predanošću prema otadžbini, dali sve od sebe i da mogu vedra čela izaći pred najviše državno rukovodstvo, koje im je poverilo ovaj krupan i odgovoran zadatak.

U Beogradu, 12 aprila 1948.

Sekretar Državne komisije
(Dr. Ivan Grgić)

Pretsednik Državne komisije
(Dr. Dušan Nedeljković)

Vladan Vukliš**The Final Report of Dr Dušan Nedeljković on the Work of the National Investigative Commission on War Crimes of Occupation and Auxillary Forces in Yugoslavia**

Summary: In Jajce, during the second congress of the Antifascist Council of the People's Liberation of Yugoslavia, on November 30th 1943, the National Investigative Commission on War Crimes of the Occupation and Auxillary Forces was established. The pre-war philosopher, writer, Skoplje University professor and the participant of the Yugoslav communist resistance movement, dr Dušan Nedeljković, was appointed as the president of the National Commission. The basic task of the National Commission was to collect the evidence material on the crimes of the Axis aggressors as well as the members of local state, police, military and militia formations, with the purpose of performing arrests, extradition and judicial persecution. National Commission was also entrusted with keeping files on identified war criminals and informing the Yugoslav and foreign public about its findings. When the National Commission was disbanded on April 12th 1948, the president submitted the final report, now kept in the original National Commission *fond* in the Archives of Yugoslavia in Belgrade. This paper brings before the reader the transcription of the entire final report.

Прилози
Contributions

Меморијал Доња Градина

Дејан Мотл

УДК 341.322.5(497.13Доња Градина)

DOI 10.7251/TOP2016247M

ЈУСП Доња Градина; кустос-историчар;
dejanmogl@jusp-donjagradina.org

COBISS.RS-ID 6057496

Апстракт: Највеће стратиште логора Јасеновац, село Доња Градина, годинама након завршетка рата је препуштано заборава. Прве иницијативе за њено очување и уређење појављују се почетком 60-их, када је СУБНОР простор масовних гробница оградио жицом. Тек 1988. године Спомен-подручје Доња Градина свечано је отворено за посјетиоце и укључено у програм обиласка Спомен-подручја Јасеновац. Тек почетком шездесетих година прошлог вијека гробна поља се ограђују жицом да би се заштитила. Двадесет година касније започињу радови на њеном уређењу и обиљежавању. Као дио Спомен-подручја Јасеновац, 22. априла 1988. званично је отворена за посјетиоце. Њено уређење ни тада није потпуно завршено, па је 27 година касније, у новембру 2015. године, изабрано идејно грађевинско-архитектонско рјешење Меморијалног центра у Спомен-подручју Доња Градина.

Кључне ријечи: Градина; Јасеновац; логор; стратиште; меморијал

Седамдесет година након завршетка Другог свјетског рата и херојског пробоја логораша из Јасеновца, сјећамо се невиних жртава чији је живот угашен у овом логору смрти. Данас, када немамо аутентичних остатака логора, када готово да немамо живих свједока тих догађаја, посебна пажња је усмјерена у село Доњу Градину, зато што она прича више него иједна књига написана о логору Јасеновац.

Доња Градина је мјесто створено да би се људи лишили живота. Њу можемо ставити у исту раван са гасним коморама у нацистичким логорима, истичући при томе разлику између та два мјеста злочина. У Доњој Градини су злочинац и жртва стајали очи у очи, док су нацисти тражили начин да свог војника не оптерете самим чином убиства. У гасним коморама жртва често није знала да ће бити убијена, док је у Доњој Градини гледала, паралисана од страха и шока, како јој злочинци убијају најмилије. Зато је Доња Градина важна. Јер данас, када неки покушавају манипулисати историјом, она је тај доказ којим се лако по-

бијају многе неистините тврдње. Стотину пет великих масовних гробница које су до сада у њој откривене јасно причају о злочину учињеном у јасеновачком логору.

Стратиште Доња Градина

У писаним документима, данашње име села први пут се сусреће 1879. године у аустроугарском попису становништва Босне и Херцеговине. Доња Градина тада је имала 59 кућа, са 342 становника.¹ Шест година касније, на попису 1885, у Доњој Градини живјело је 429 становника у 78 домаћинстава.² Број становника се, према резултатима пописа 1895. године, повећао на 512 у 91 домаћинству,³ док је у посљедњем попису који је извршила Аустроугарска, 1910. године, село имало 100 домаћинстава, са 613 становника.⁴ Наредни попис становништва урађен је 1921. у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Тада је Доња Градина имала 602 становника.⁵ Попис из 1931. не доноси резултате броја становника по селима,⁶ док број становника након завршетка Другог свјетског рата, према попису из 1948. године, износи 442 и распоређени су у 138 домаћинстава.⁷ Према процјени на основу ранијих пописа, можемо претпоставити да је село 1941. године имало најмање 800 становника и око 150 домаћинстава.

¹ Haupt-uebersicht der politishen Eintheilung von Bosnien und der Hercegovina, Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, s. a., стр. 50.

² Ortschafts und bevölkerungs-statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse von I. Mai 1885, Sarajevo, 1886, стр. 80-81.

³ Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. sa podacima o teritorijalnom razdelenju, javnim zavodima i rudnim vrelima, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1896, стр. 176-177.

⁴ Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1912, стр. 160-161.

⁵ Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921, Сарајево, 1932, стр. 136-137.

⁶ Види у: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd, 1937. На страни 110 налазе се резултати пописа за Срез Босанска Дубица. Резултати се односе на шире подручје среза, које обухвата неколико села. Село Доња Градина налази се под одредницом Равњани. И данас се подручје села Драксенић, Демировац, Међеђа и Доња Градина назива Дубичка раван.

⁷ Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, Stanovništvo po polu i domaćinstva, Beograd, 1951, стр. 302.

Првих мјесеци од оснивања Независне Државе Хрватске, усташе нису долазиле у село. Ситуација се промијенила средином новембра 1941. године, када је у Јасеновцу, у индустријском комплексу „Прометне задруге“⁸, основан највећи јасеновачки логор, Логор III - Циглана, који је постојао све до 22. априла 1945. године. Простирао се дуж лијеве обале Саве, на површини од око 1,5 км². У почетку је био ограђен двоструким редом бодљикаве жице, а од средине 1942. године и високим зидом. Зид је обухватао логор са западне, сјеверне и источне стране, док се на југу налазила ријека Сава и, с друге стране ријеке, Доња Градина. На зидинама су се налазиле стражарске куле, с којих је било лако контролисати логор и логорску околину.⁹

Оснивање логора у непосредној близини Доње Градине промијенило је до тада релативно подношљиву ситуацију у селу. Усташе из Јасеновца све чешће почињу да залазе у Доњу Градину. Први сукоб догодио се крајем децембра 1941. године, када је једна усташка патрола покушала прећи ријеку Саву и ући у село. Они су отјерани, али су се сутрадан поново вратили. У Доњој Градини су се тад налазили партизани из Другог крајишког народноослободилачког одреда, који су допустили да усташе пређу на десну обалу, а затим су запуцали. Борба је трајала цијели дан јер су усташе биле потпомогнуте митраљеском ватром са друге стране Саве. Уз губитке, усташе су се морале повући у Јасеновац.¹⁰

Почетком јануара 1942. године, у Јасеновац је дошла домобранска јединица која је топовима бомбардовала Доњу Градину. Након тога, усташе и домобрани су прешли ријеку Саву. Око двије стотине становника Доње Градине, који нису успјели побјећи из села, одведени су у логор, а потом су их усташе неколико дана касније поново вратиле у

⁸ „Прометна задруга“ основана је 1929. године, у сусједном Јасеновцу. У саставу ове задруге налазила се циглана, фабрика за израду ланаца, моторни млин и пиљана... Власници су били Јован Бачић и његови синови Озрен и Урош.

⁹ Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni - Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Donja Gradina, 2015, стр. 66.

¹⁰ Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, том IV, књига 3, Београд, 1952, стр. 26.

село и тамо убиле. То су биле и прве жртве убијене у Доњој Градини.¹¹ Већину кућа су запалили и село потпуно уништили.¹² Срушена је и сеоска црква, саграђена 1894. године.¹³

Наредних дана, усташе и домобрани чинили су злочине на подручју јужно од Доње Градине. Према домобранским извјештајима, домобранско-усташке јединице су 15. јануара на више мјеста прешле ријеку Саву и, потпомогнуте јединицама из Босанске Дубице, упутиле се према српским селима јужно од Саве.¹⁴ На удару су се наша села Драксенић, Демировац и Међеђа, која су око 7 км удаљена од ријеке Саве. Цивилно становништво које није побјегло, убијено је. Према извјештајима партизана из Другог крајишког одреда, неки становници ових села, и поред тога што су знали да им пријети опасност, нису хтјели да напусте своје домове и побјегну у Козару. Они који су устали у селу убијени су. Само у Драксенићу, усташе и домобрани су убили 204 цивила, а од тога 64 у православној цркви. Истог дана су запалили преко стотину кућа и отјерали сву стоку из села у правцу логора.¹⁵

Након што је завршена ова усташко-домобранска акција, средином јануара 1942. године, подручје села Доња Градина прикључено је јасеновачком Логору III - Циглана. Оно је постало највеће јасеновачко стратиште. До краја постојања логора, највећи број логораша убијен је овдје. Село је имало и важну улогу у одбрамбеном систему логора. Територија села је са три стране окружена ријекама Уном и Савом те има изглед полуострва. Са три стране је неприступачна, а једини копнени прилаз на југу, према Просари и Козари, био је чуван системом бункера и ровова.

Крајем априла 1945. године, усташе су напустиле Јасеновац и Доњу Градину, остављајући логор у рушевинама. Већ у мају се у Гради-

¹¹ Заповједник Радне службе логора Циглана Љубо Милош је на саслушању пред истражним органима Југославије изјавио да мисли да су прве жртве у Доњој Градини, у јануару 1942. године, били мјештани села Млака и Јабланац. Ово је погрешна тврдња јер су мјештани ових српских села настрадали неколико мјесеци касније.

¹² Драго Хаџичолаковић, *Јасеновац*, Сарајево, 1948, стр. 77, 88-89; Синиша Михајловић, *Пушевима несћајања*, Београд, 1983, стр. 110-118.

¹³ Први шематизам православне српске Бањалучко-бихаћке епархије, Бањалучка, 1903, стр. 162.

¹⁴ Зборник IV, књ. 3, стр. 410.

¹⁵ Исто, стр. 64-65; Драгутин Ђургуз, Милорад Вигњевећ, *Козарски одред*, Приједор, 1982, стр. 387.

ну враћају преживјели становници, који су у селу затекли само седам читавих кућа. По неколико породица је тада боравило у једној кући. Поново граде себи куће налазећи грађевински материјал на рушевинама логора Јасеновац.

Чак 388 становника Доње Градине није преживјело рат, а од тог броја 203 становника убијена су у логору Јасеновац. Потпуно су нестале 22 породице.¹⁶

Пут до меморијала — Градина 1945-1988. године

Иако се знало за догађаје који су се десили у Доњој Градини, није се приступило њеној заштити и истраживању¹⁷, већ је све препуштено природи и забору. Преживјели мјештани села, настављајући живот, обрађивали су земљу, а материјални остаци које су затекли у наредних неколико година су нестали. Слично се десило и са остацима логора Циглана на лијевој обали Саве, гдје није сачуван ниједан аутентичан објекат бившег логора. Као да је одговорним властима основна мисао била да ће се уништавањем материјалних трагова сакрити историја.

Према сјећању становника села, подручје гдје се налазе гробнице су у мају и јуну 1945. године чували војници Југословенске армије. Дјеца из села су се провлачила поред страже и играла се рудар-

¹⁶ Antun Miletić, *Ubijeni u koncentracionom logoru Jasenovac, Gambit*, Jagodina, 2011, стр. 540-541; Dušan Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941-1945*, Bosanska Dubica, 1984, стр. 331-337.

¹⁷ Истраживање Доње Градине започело је 16 година након завршетка рата. У читавом раду није постојао континуитет него је између два истраживања пролазило доста година. Прво откопавање извршено је 15. новембра 1961. године, на иницијативу СУБНОР-а Босанске Дубице. Без присуства стручњака, откривене су и отворене три масовне гробнице. Три године касније, 1964. године, извршена су истраживања која су трајала укупно 15 дана. Од тога је откривање гробница - бушење трајало девет, а отварање гробница и стручна експертиза шест дана. Иако су антрополози на крају свога извјештаја предложили да се наредне, 1965. године, настави започето истраживање, до тога није дошло. Наредно истраживање било је тек дванаест година касније, 1976, од 25. августа до 5. септембра. Тада су се сондажно бушила мјеста за која се сумњало да су гробнице. Сонде су затим прошириване. На тај начин отворено је око 50 м² гробница на четири мјеста. Десет година касније, 1986. године, радници Спомен-подручја Јасеновац су у Доњој Градини отворили једну гробницу и скелетне остатке 152 особе запаковали у 10 лимених сандука и послали на анализу у Завод за судску медицину и криминалистику Медицинског факултета Свеучилишта у Загребу.

ским вагонетима који су били постављени на пругу уског колосијека. Пруга је била дугачка неколико стотина метара и ишла је од казана, који су се налазили на њеном почетку, па до обале Саве. Непознато им је како и када су вагонети нестали, док су жељезне шине становници уграђивали у темеље својих кућа.¹⁸

Прикупљајући материјал за књигу о логору Јасеновац коју су објавили 1948. године, бивши логораш Јасеноваца др Никола Николић је 20. априла 1947. обишао Доњу Градину и том приликом сачинио и одређени број фотографија. Др Николић је у Градини видио четири велике ливаде са гробницама дужине од 60 до 80 метара, а ширине до шест метара. Вегетација на тим мјестима била је доста нижа од оне са стране.

Лијево: Доња Градина 1947. године, снимљена приликом посјете др Николе Николића. Десно: фотографија Вукића куће, 20. априла 1947. (JUSP Jasenovac, 745: JSV-521/10 OF; 745: JSV-532/10 OF)

Од материјалних, техничких остатака нашао је један трактор, ваљак и казан.¹⁹ Др Никола Николић је фотографисао и Вукића кућу, оставивши нам тако њену једину фотографију.²⁰ Најкасније 1957. године,

¹⁸ Изјаве Милана Пјевића, рођеног 1927. године, и Љубана Вукића, рођеног 1932. године, из Градине.

¹⁹ Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, Sarajevo, 1975, стр. 420–421.

²⁰ Вукића кућа налазила се у непосредној близини ријеке Саве и мјеста гдје је пристајала скела која је из Јасеноваца довозила логораше. Кућу и двориште усташе су оградиле бодљикавом жицом и кућу користиле као мучилиште. Унутар жице, депортовани људи су сједили и чекали, не знајући да се за њих копају гробнице и да проводе посљедње сате свога живота.

кућа је, због грађевинског материјала, срушена, док су још раније становници Доње Градине однијели бодљикаву жицу, коју су искористили да ограде простор у којем су држали своју стоку.

Средином педесетих година, бивши логораши и потомци јасеновачких жртава спонтано су се почели окупљати на простору некадашњег логора Циглана. То је довело до тога да општинска организација СУБНОР-а из Јасеновца обиљежи простор логора уз помоћ дрвених ознака с натписима на мјестима на којима су се налазили важнији објекти. Организована борба за уређење и изградњу меморијала посвећеног жртвама јасеновачких логора започела је 1958. године у Београду, оснивањем удружења које је окупљало преживјеле логораше. У идућој деценији, 1966. године, направљен је споменик, а 1968. отворен је Меморијални музеј и формирано Спомен-подручје Јасеновац.²¹

У Доњој Градини је у периоду од 1961. до 1965. године ужа зона масовних гробница уређена акцијом Републичког одбора Савеза бораца. Ниво уређења обухватио је најнужније радове на обиљежавању до тада откривених масовних гробница, дјелимичним ограђивањем комплекса те изградњом стаза унутар подручја гробница.²² Гробна поља су ограђена жицом, што ће у новом концепту уређења бити одбачено као неприхватљиво.

Прво уређење Доње Градине. (АРСБЛ, Збирка
Концентрациони логор Јасеновац)

²¹ Motl, Mihovilović, н. д., стр. 801, 802.

²² ЈУСП Јасеновац: А-745: ЈСВ, неинвентарисано.

Уређење Доње Градине започело је 1975. године, када је Законом о изградњи и финансирању проглашена за спомен-подручје, којим је утврђена ужа зона меморијала.²³

Наредне године усвојен је и Програм уређења. Њиме нису предвиђене никакве реконструкције, уз објашњење да „концепција евентуалне рестаурације или тоталне реконструкције онемогућује квалитете које пружа умјетничка имагинација савременијег израза, а који на пољу меморијалног обиљежавања нису ни издалека искориштени“.²⁴ Године 1977. започела је експропријација приватног земљишта и рјешавање имовинскоправних односа те је утврђена шира зона меморијала.²⁵

Године 1979. спроведен је југословенски конкурс за архитектонско-урбанистичко решење спомен-парка и музеја Доња Градина. Усвојено је рјешење академског кипара из Марибора, проф. Славка Тихеца, који је 1982/1983. године детаљно разрадио идејно скулптурно-архитектонско и просторно рјешење за објекте меморијала, масовне гробнице и обиљежавање мјеста гдје је пристајала скела.²⁶

На основу Друштвеног договора о изградњи и управљању СП Јасеновац из 1983. године, Доња Градина је укључена у јединствено Спомен-подручје Јасеновац, чиме је регулисано јединство Спомен-подручја Доња Градина и Спомен-подручја Јасеновац.²⁷

До половине септембра 1987. године, уређен је простор површине 117 хектара. Дотадашњи називи гробних поља, који су представљали слова алфабета, замијењени су новим неутралним називима који садрже карактеристике локалитета у смислу њиховог визуелног доживљаја, опште атмосфере, дрвећа или по стаништима животињских врста.²⁸

Спомен-подручје Доња Градина званично је отворено за посјетиоце 22. априла 1988. године. Повод је била манифестација „Сусрет младих“, којом се сваке године обиљежавао пробој логораша из логора Јасеновац 22. априла 1945. године. Те године, манифестација, на којој се окупљају преживјели логораша, омладина, борци и грађани из цијеле Југославије, одржана је у Доњој Градини. Од тада је Доња Градина

²³ Službeni list SR BiH br. 13/75.

²⁴ Program uređenja Spomen-područja Donja Gradina, Sarajevo, 1977, стр. 37.

²⁵ JUSP Jasenovac: A-745: JCB, неинвентарисано.

²⁶ JUSP Jasenovac: A-745: JCB, неинвентарисано.

²⁷ Službeni list SR BiH br. 36/83.

²⁸ JUSP Jasenovac: A-745: JCB, неинвентарисано.

службено у програму обиласка Спомен-подручја Јасеновац, а стручни радници, водећи посјетиоце у Градину, често су истицали да „ко није био у Градини није видио Јасеновац“.²⁹

У ужој зони Доње Градине откривено је и уређено девет гробних поља, са 105 масовних гробница. Свако гробно поље обиљежено је гранитном плочом³⁰ са подацима о имену и површини гробног поља, броју гробница и њеним димензијама. На подручју меморијала налази се и једна костурница, у коју су положене кости које су пронађене у приобаљу ријеке Саве. На гранитној плочи стоји информација да су, због ниског водостаја 1983. и 1985. године, у обалама Саве у Доњој Градини нађене кости јасеновачких жртава. Године 1983. пронађене су кости 92 логораша, а 1985. године, са истог локалитета, извађени су и у костурницу пренесени остаци више од 200 логораша.

Један од ријетких аутентичних остатака логора Циглана јесте „Топола ужаса“, која се налази на ушћу ријеке Уне у ријеку Саву. На тополи су усташе вјешале и мучиле људе. Године 1978. топола се срушила, а наредне године је конзервисана. Стабло је било готово потпуно иструлило изнутра, па је посебним солима заштићено од труљења. Ти третмани су се понављали сваке године, да би 1986. године стабло било балзамовано безбојном синтетичком смолом. Приликом припреме за конзервацију, стручњаци Завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа су у њеном стаблу пронашли четири велика ручно кована клина.³¹

У Доњој Градини се налазе и три казана, три поклопца, посуда високог притиска са поклопцем, сепаратор. Ови остаци „Творнице сапуна“, како је наведено на гранитној плочи, смјештени су на отвореном простору, на гробном пољу „Тополе“.³² Према сјећању мјештана Доње Градине, по повратку у село 1945. године, затекли су 12 челич-

²⁹ JUSP Jasenovac: A-745: JCB, неинвентарисано.

³⁰ Информације које се налазе на гранитним плочама понекад је изузетно тешко прочитати, зависно од угла под којим сунце обасјава плочу.

³¹ Radomir Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac*, Sarajevo, 1990, стр. 158-159.

³² Проналажење сапунасте масе у појединим гробницама, комадићи куваних костију, скелетни остаци којима су недостајале поједине дуге кости наводе на закључак о кувању дијелова људског тијела у производњи сапуна. О томе нема никаквог трага у сачуваним документима усташке провенијенције, али треба узети у обзир да су усташе два пута уништиле документа настала у логору – први пут 1943, а други пут 1945. године.

них казана, посуду високог притиска, сепаратор, ускотрачну пругу са два крака, која је ишла до ријеке Саве, као и цистерну дугу 12, а високу два метра. Слично као и остали, и ови материјални остаци су нестали. Један од казана, тј. посуда високог притиска, 1988. године налазио се у Музеју револуције Босне и Херцеговине³³ у Сарајеву, одакле је пренесен у Спомен-подручје. Остали изложени казани и поклопци пронађени су у селима око Доње Градине 1988. године.

„Топола ужаса“ 1978. године. (АРСБЛ, Збирка
Концентрациони логор Јасеновац)

Казан нађен у Доњој Градини, 20. април 1947.
године. (JUSP Jasenovac 745: JSV-529/10 OF)

³³ Данашњи Хисторијски музеј Босне и Херцеговине.

Распадом Југославије, и Спомен-подручје Јасеновац се распало и подијелило географски и административно на двије самосталне институције: Спомен-подручје Јасеновац у Републици Хрватској и Спомен-подручје Доња Градина у Републици Српској, Босна и Херцеговина.

Данас, 28 година након што је Градина званично отворена, њено уређење још увијек није завршено. Иако је била дио Спомен-подручја Јасеновац, мишљења смо да ни тада није била уређена онако како једно овакво мјесто заслужује. Акцент је био стављен на простор гдје се налазио логор, тј. споменик и меморијални музеј, док су само они ријетки који су знали шта се у Градини догађало одлазили на десну обалу Саве и ту одавали почаст јасеновачким жртвама. Ипак, како власт бивше Југославије није у потпуности завршила посао око њеног уређења, тако ни касније нису предузети значајни кораци у том правцу. Она ни данас нема музеј, административни центар, споменик жртвама и остале садржаје какве имају слични меморијали. Међутим, можемо рећи да се у посљедњих неколико година ствари ипак мијењају. Урађени су први кораци који би коначно требало да доведу до тога да Доња Градина постане меморијал достојан јасеновачких жртва. Донесен је нови програм уређења, усвојен је регулациони план, а у новембру 2015. године изабрано је идејно грађевинско-архитектонско рјешење Меморијалног центра у Спомен-подручју Доња Градина. Нама остаје да видимо да ли ће опет морати да прође много времена док не учинимо наредни корак ка уређењу или смо напokon схватили важност овог мјеста.

Извори и библиографија

1) Необјављени извори

Архив Републике Српске Бања Лука (АРСБЛ), збирка Концентрациони логор Јасеновац

JU Spomen-područje Jasenovac (JUSP Jasenovac), збирка фотографија, збирка докумената

2) Објављени извори

Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. sa podacima o teritorijalnom razdelenju, javnim zavodima i rudnim vrelima, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1896.

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921, Општа државна статистика, Сарајево, 1932.

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, том 4, књига 3, Војноисторијски институт, Београд, 1952.

Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948. године, Становништво по полу и домаћинства, Савезни завод за статистику и евиденцију, Београд, 1951.

Ortschafts und bevölkerungs-statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse von I. Mai 1885, Sarajevo, 1886.

Први шематизам православне српске Бањалучко-бихаћке епархије, С. Угреновића, Бањалука, 1903.

Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1912.

Haupt-uebersicht der politishen Eintheilung von Bosnien und der Hercegovina, Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, s. a.

Новине

Službeni list SR BiH br. 13/75.

Službeni list SR BiH br. 36/83.

Литература

- Bulatović, Radomir, *Koncentracioni logor Jasenovac, s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
- Miletić, Antun, *Ubijeni u koncentracionom logoru Jasenovac*, Gambit, Jagodina, 2011.
- Михајловић, Синиша, *Пуџевима несџајања*, Просвета, Београд, 1983.
- Motl, Dejan; Mihovilović, Đorđe, *Zaboravljeni - Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, SP Donja Gradina, Donja Gradina, 2015.
- Nikolić, Nikola, *Jasenovački logor smrti*, NIŠP, Sarajevo, 1975.
- Program uređenja Spomen-područja Donja Gradina, Urbanistički zavod Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1977.
- Samardžija, Dušan, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941-1945*, Društveno-političke organizacije i Skupština opštine Bosanska Dubica, Bosanska Dubica, 1984.
- Ćurguz, Dragutin, Vignjević, Milorad, *Kozarski odred*, NP „Kozara“, Prijedor, 1982.
- Хаџичолаковић, Драго, *Јасеновац*, Свјетлост, Сарајево, 1948.

Dejan Motl

Memorial Donja Gradina

Summary: The biggest execution field of the Jasenovac concentration camp, the village of Donja Gradina, has been abandoned and forgotten through the initial post-war years. The first initiatives towards preservation came with the early 1960s, when the local veterans' association (SUBNOR) used barbed wire to mark the territory of the site. Twenty years later, actual reconstruction was followed by marking key places. The venue was officially opened to the public on the 22nd of April 1988 as a part of the Jasenovac Memorial Site. Its development, however, was not completed. Thus, 27 years late, in November 2015, a new construction project solution has been adopted by the institution, for the new layout of the Memorial Zone of Donja Gradina.

Прикази

Mr Regina Wonisch

Forschungszentrum für historische
Minderheiten in Wien; office@fzhm.at

УДК 341.322.5:323.1(048.83)

DOI 10.7251/TOP2016260W

COBISS.RS-ID 6057752

Die Ausstellung „Ökonomien des Schreckens – Das KZ Jasenovac und seine Versorgungsbetriebe“ in Wien

Das KZ Jasenovac - auch als Auschwitz des Balkan bezeichnet - gilt als Symbol für den systematisch betriebenen Völkermord an Serben, Juden, Roma und Antifaschisten des mit Nazi-Deutschland verbündeten „Unabhängigen Staates Kroatien“ unter der faschistischen Ustascha Regierung. Im Unterschied zu Auschwitz und anderen KZs auf dem Boden des „Dritten Reichs“ ist es jedoch in Österreich einer breiteren Öffentlichkeit kaum bekannt und stand auch bislang nicht im Fokus wissenschaftlicher Forschung. Da es im Unterschied zu anderen KZs keine genauen Aufzeichnungen gibt, sind exakte Angaben zur Zahl der Todesopfer nicht möglich. In der nationalistischen Auseinandersetzung um Täter und Opfer differieren die Zahlen daher je nach ideologischem Standpunkt stark. Dem österreichischen Historiker Walter Manoschek scheint jene Studie, nach der im KZ Jasenovacs etwa 85.000 Menschen ermordet wurden - der Großteil davon Serben, gefolgt von Juden, Kroaten und Roma, der Wahrheit relativ nahe zu kommen. Doch das ist nicht der eigentliche Punkt. Alle rassistisch motivierten Gewaltopfer sind beklagenswert und lassen sich nicht gegeneinander aufwiegen.

Doch wie in Österreich noch Jahrzehnte nach Kriegsende vielfach am Narrativ des ersten Opfers der NS-Diktatur festgehalten wurde, war auch in Jugoslawien eine Auseinandersetzung über Kriegsverbrechen nicht erwünscht, mehr noch sie war verboten. Hier stand der heroische Kampf

der Partisanen gegen das NS-Regime im Zentrum der Geschichtspolitik. Nachdem also der Blick auf die jeweils „eigene“ Geschichte aufgrund unterschiedlicher politischer Interessen oftmals verstellt ist, erscheint eine transnationale wissenschaftliche Auseinandersetzung mit so zentralen historischen Ereignissen umso wichtiger. Denn auch wenn der Völkermord an der serbischen Bevölkerung in der alleinigen Verantwortung der Ustascha Regierung lag, kann er nicht losgelöst vom nationalistischen Gedankengut in anderen europäischen Staaten gesehen werden. Die Geschichte des Nationalismus beginnt letztlich beim Zerfall der Habsburger Monarchie, als aufgrund der Nationalitätenkonflikte im Vielvölkerstaat die Lösung in einer Neuordnung Europas nach „ethnisch“ homogenen Staaten gesehen wurde, als wäre dies das entscheidende Differenzkriterium. Damit wurden – damals wie heute – die eigentlichen politischen, wirtschaftlichen und sozialen Probleme überlagert.

In diesem Sinne war es dem *Forschungszentrum für historische Minderheiten* in Wien ein Anliegen, die Initiative des serbischen Kulturvereins *Prosvjeta Österreich* aufzugreifen und die von der *Gedenkstätte Donja Gradina, Bosnien und Herzegowina* gestaltete Ausstellung „Ökonomien des Schreckens – Das KZ Jasenovac und seine Versorgungsbetriebe“ 2015 zu übernehmen und damit ein wichtiges Kapitel europäischer Geschichte in Österreich bekannter zu machen.

Изложба „Економије ужаса — Концентрациони логор Јасеновац и његови погони за истребљење“ у Бечу

Концентрациони логор Јасеновац, илити „Аушвиц Балкана“, симбол је систематског истребљења Срба, Јевреја, Рома и антифашиста.

За разлику од Аушвица и других концентрационих логора на тлу „Трећег Рајха“ он је у Аустрији једва познат широј јавности и до сада није био у фокусу научног истраживања. За разлику од других концентрационих логора, о њему нема тачних записа, тако да нису ни могући егзактни подаци о тачном броју жртава овог логора. У националистичком разрачунавању о починиоцима и жртвама, број жртава се

стога, према идеолошком становишту, веома разликује. Аустријском историчару Валтеру Маношеку чини се да је она студија, према којој је у концентрационом логору Јасеновац ликвидирано око 85.000 људи – великим дијелом Срба, прогоњених Јевреја и Рома, релативно близу истини. Међутим тај број жртава није коначан. Све расиситички мотивисане жртве терора су вриједне жаљења и не могу се противурјечити.

Слично као и у Аустрији, још деценијама након завршетка рата, и у Југославији је било непожељно разрачунавање о ратним злочинима против социјалистичког режима. Дакле, пошто је гледање на сада „властиту“ историју на основу различитих политичких интереса често искривљено, чини се да је транснационално научно тумачење са централним историјским догађајима утолико важније. Јер, иако је погорм народа у српском становништву био у искључивој одговорности усташке владе, он не може да буде ослобођен и сматран у другим европским земљама од националистичке добре идеје. Историја национализма коначно започиње распадом Хабзбуршке монархије, кад се на основу националних конфликта, у држави са много народа, сматрало рјешењем у новом поретку Европе са „етнички“ хомогеним државама. Тиме су били онда, као и данас, привредни и социјални проблеми, подређени.

У том смислу је Центар за истраживање историјских мањина у Бечу прихватио иницијативу Српског културног и просвјетног друштва „Просвјета – Аустрија“ и поставио изложбу Јавне установе „Спомен-подручје Доња Градина“ под називом „Економије јасеновачког логора“ 2015. године како би се на тај начин и у Аустрији могли упознати са овим важним поглављем европске историје.

Превод са њемачког језика: Бранко Демић
стални судски тумач за њемачки језик

Упутство сарадницима

Топола: часопис Спомен-подручја Доња Градина представља научни часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина, који излази једном годишње у једној или више свесака. Главни циљеви часописа су истраживање историје шире околине Козарске Дубице, затим истраживање историје геноцида и ратних злочина на подручју Независне Државе Хрватске (1941–1945) са фокусом на логор Јасеновац и стратиште у Доњој Градини, као и развој критичког промишљања тема као што су геноцид, ратни злочини и Холокауст у Другом свјетском рату.

У складу с тим циљевима, часопис одликује посебна структура и тематика, изражена кроз следеће рубрике:

1) Историјска истраживања

Рубрика научно обрађује историју Дубице и ширег дубичког подручја (Козаре, Поткозарја и Просаре) те подручја са обје стране ријека Уне и Саве од Костајнице до Градишке, без временског ограничења. За ову рубрику прихватљиви су и научни радови који обрађују историју већих географских јединица (нпр. Поуња, Босанске Крајине, Баније или западне Славоније), посебно са фокусом на историју Другог свјетског рата, и ако ратне догађаје и страдања на дубичком подручју стављају у шири историјски контекст.

2) Студије о рату и геноциду

Сегмент часописа посвећен темама које су важне за дјеловање и мисију Спомен-подручја Доња Градина. У овој рубрици објављиваће се научни текстови који говоре о логору Јасеновац и стратишту Доња Градина, о ратним злочинима, страдању становништва, геноциду и другим логорима у НДХ и шире, те о геноциду и Холокаусту у Европи под Трећим рајхом. Рубрици одговарају и текстови општег типа који са теоријског или психолошког гледишта прилазе овим темама.

3) Документи и сјећања

Дио часописа посвећен објављивању историјских извора — архивске грађе и ауторизованих сјећања. Примарна тематика извора односи се

на логор Јасеновац, односно на рат и ратне злочине на територији НДХ (1941–1945). Секундарно, објављиваће се и архивска и мемоарска грађа од посебног научног и образовног значаја која се односи на историју Дубице и ширег дубичког подручја, без временског ограничења.

4) Ставови

Часопис обезбјеђује простор за краће полемичке текстове који аргументовано образлажу одређени критички став у односу према процесима и дешавањима, односно другим ставовима и текстовима, а који су уско тематски везани за питања страдања, ратних злочина и Холокауста у Другом свјетском рату, те пратеће културе сјећања.

5) Прилози

Простор за прилоге резервисан је за текстове који се због своје форме не уклапају у претходне рубрике. Поред приказа књига, које су садржајем сродне тематици часописа, ова рубрика је превасходно намијењена извјештајима о дјелатностима Спомен-подручја Доња Градина и других сродних установа, те прилозима просвјетних и научних радника из области педагошко-образовног рада на тему ратних злочина и геноцида под НДХ.

Сарадници који шаљу своје радове дужни су да наведу своје пуно име и презиме, институцију у којој раде и своју и-мејл адресу. Радови за прву, другу и трећу рубрику третирају се као научни радови и уз себе морају имати апстракт (до 150 ријечи), кључне ријечи (до 10) и сажетак на енглеском језику (прихвата се и превод апстракта).

Текстови достављени за прву и другу рубрику морају бити квалитетни радови научног карактера и морају посједовати научни апарат. Од ових радова очекује се да испуњавају један од два услова: 1) оригиналан научни допринос у тематици коју обрађују, са изношењем нових чињеница и сазнања добијених употребом научне методологије са могућношћу провјере извора (оригинални научни рад), 2) квалитетан синтетички преглед досадашњих резултата науке, односно критички осврт на исте (прегледни чланак). У трећој рубрици, уколико се објављују преписи архивских докумената, сваки документ мора уз себе имати име архивске установе у којој се чува, назив фонда и сигнатуру. Приређивачи су одговорни за тачност преписа докумената, односно за тачност и аутентичност транскрипције сјећања. Текстови за четврту и пету рубрику

не сматрају се научним радовима, па стога не морају имати уз себе ни научни апарат.

Текстови се достављају на мејл адресу редакције у DOC или ODT формату, папир А4, фонт *Times New Roman* или *Liberation Serif*, величина слова 12 (за фусноте 10), без прореда (1.0). Обавезни су наводници у складу са језичким стандардом, дупли доњи па дупли горњи, [„] и [“], који се на тастатури за српски језик добијају комбинацијом *AltGr + S* и *AltGr + D*.

Пожељно је да текстови за прве двије рубрике садрже до 16 страница. Уколико се ради о текстовима од посебног значаја, могуће је, у сагласности са редакцијом, премашити ову границу. Преписи докумената у радовима за трећу рубрику морају имати величину слова 11, а ауторски коментар величину 12. Дозвољена величина текстова за четврту рубрику („Ставови“) је шест страница А4 формата, а текстови већи од тога неће бити прихваћени.

Научни апарат наводи се у фуснотама (*Footnote*). Архивска грађа наводи се на сљедећи начин: установа (скраћеница), фонд (број или скраћеница), сигнатура; даље у тексту у скраћеној верзији. На примјер:

- Архив Републике Српске (АРСБЛ), Изванредни народни суд Бањалука (88), бр. 4.
- АРСБЛ, ф. 88, бр. 30.

Књиге се наводе тако што се наведе аутор, наслов (у курзиву), мјесто и година издања и број странице:

- Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984, 199.
- D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u...*, 240.

Текстови објављени у зборницима и часописима наводе се тако што се наводи аутор, назив текста (под наводницима, без курзива), назив публикације (без наводника, у курзиву), уредник, мјесто и година издања (уколико је часопис, мјесто долази у загради иза назива публикације, а број и година након те заграде), број странице:

- Sanja Gladanac, „Uspostava državnog školstva na području Velike župe Vrhbosna“, у: *Bosna i Hercegovina 1941: novi pogledi*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo 2012, 67.
- S. Gladanac, „Uspostava državnog školstva...“, 71.

— Miladin Životić, „Patriotizam i socijalizam“, *Praxis* (Zagreb), br. 3-4, 1972, 489.

— M. Životić, „Patriotizam i socijalizam“, 495.

Текстови са интернета наводе се на исти начин, с тим да се назив сајта ставља у једноугласте заграде уз навођење датума приступа:

— Slavko Goldstein, „Ratovanje na pravoj strani“, *Novosti* (Zagreb), 24. 7. 2011. <www.novosti.com, 25. 9. 2013>.

— S. Goldstein, „Ratovanje na pravoj strani“.

Прихватају се и ћирилички и латинички текстови. Текстови на српском језику биће лекторисани о трошку редакције. Аутори који своје текстове достављају на другим језицима дужни су да обезбиједу лекторисање својих текстова.

Достављене текстове разматраће чланови редакције. Они који не испуњавају услове биће одбијени, а они који би могли бити објављени уз извјесна побољшања, биће враћени ауторима на дораду, уз коментар анонимног редактора. Редакција задржава право да измијени наслов рада уколико сматра да исти није сагласан са садржајем текста.

Рок за доставу радова: 31. јануар 2017.

И-мејл адреса: redakcija@jusp-donjagradina.org

Instructions for authors

*Topola: Journal of Memorial Zone Donja Gradina*¹ is a scientific journal published annually in one or more issues. Two primary goals of this journal are: 1.) to foster the research of history of the wider geographic region of Kozarska (Bosanska) Dubica, 2.) to further the ongoing historical and multidisciplinary research into the history of genocide and war crimes on the territory of the Independent State of Croatia (NDH) (1941-1945), focusing on the Jasenovac concentration camp, as well as to encourage the critical examination of issues such as genocide, war crimes and the Holocaust during the Second World War.

Based on those premises, the journal is structured through following sections:

1.) Historical Researches

This section is intended for scholarly texts that explore the history of Dubica, its wider geographic region, including Kozara and Prosara mountains, as well as the entire territory surrounding the Una and Sava rivers from Kostajnica to Gradiška, with both sides of the riverbanks, and without a time-frame. In this section we will also publish the histories of even wider regions (such as Pounje, Bosanska Krajina, Banija or Western Slavonia), especially if they are focused on the period of Second World War with an effort to contextualize the events and processes in the Dubica region.

2.) Studies of War and Genocide

This part of the journal is focused on those issues that are of special interest for the Memorial Zone Donja Gradina. Here, we will publish scientific papers that talk about the Jasenovac concentration camp, war crimes, destruction of society and loss of civilian life during the war, genocide, other concentration and death camps in NDH and beyond, the Holocaust in Europe under Third Reich and so on. Papers that approach these issues from a generalized, theoretical and psychological viewpoint are also suitable.

¹ **Топола (Топола)**, noun — **Poplar** [Lat. *Populus*]; the “Poplar of Horror” was a poplar tree located at the bank of Sava and Una rivers, used as gallows by the executioners from the Jasenovac Concentration Camp.

3.) Documents and Testimonies

Section dedicated for publishing historical sources — archival documents and testimonies. Primarily, we will publish those sources that give us an insight into history of Jasenovac concentration camp, as well as history of war and war crimes on the territory of NDH (1941-1945). Secondly, we will publish historical sources of special scientific and educational significance for the history of the Dubica region, without a time-frame.

4.) Perspectives

The journal also encourages authors to contribute their short essays that critically analyze and rethink any given opinions, trends, processes or other texts in connection to issues of special interest for our journal, such as war crimes, loss of life and the Holocaust in the Second World War, as well as its corresponding memory culture.

5.) Contributions

Section for other texts that due to their form do not belong to any of the previous sections. Here, we'll publish reviews of books which are conceptually related to our issues, reports on activities of the Memorial Zone Donja Gradina and similar institutions, reports on educational activities concerned with war crimes and genocide in Second World War, interviews with curators, teachers, researchers etc.

Authors who send their papers must also write down their full name, institution and an e-mail address. Papers for first, second and third section are treated as works of scientific character, so they have to include an abstract (up to 150 words), key words (10 at most) and a summary that will be translated to Serbian language.

Papers for first and second sections without an exception must be academic in nature and must include references (citation). They also have to meet one of two demands: 1.) original academic contribution to our understanding of issues dealt with by the text, with addition of new facts and perspectives (original scientific paper), 2.) a synthesis of results offered by current research in the humanities, or a critical review of that research (review article). Texts intended for the third section, if they are presenting archival records, those records must contain the name of the archival institution, record group (fond) or a record collection name and a signature. Authors are

responsible for a precise transcription of documents and testimonies. Texts intended for a fourth or a fifth section are not treated as scientific papers.

Authors should send their papers to the Editorial Board's email address, in DOC or ODT formats, A4 paper size, font *Times New Roman* or *Liberation Serif*, font size 12 (10 for footnotes), spacing 1.0. Authors should use proper English language quotation marks, ["] and ["].

Papers for the first two sections should span up to 16 pages, but we're open for even longer papers if they are of high academic quality. Transcriptions of documents and testimonies for the third section texts should be typed in font size 11, while author's own comments would retain size 12. Texts intended for our fourth section ("Perspectives") should be up to 6 pages long (size A4); those that do not conform to this request will not be published.

References are to be written in footnotes (not endnotes). Archival records are cited in the following manner: institution (abbreviation), record group or collection (its number or its sign), signature; onward in a shortened version. For example:

— National Archives and Records Administration (NARA), Foreign Record Seized (RG 242), T314, roll 560, frame 1280.

— NARA, RG 242, T314, roll 560, frame 1280.

Reference to books should be starting with the author's name, followed by the title (*italic*), publication place and year, page number:

— Milan Ristović, *U potrazi za utočištem: jugoslovenski jevereji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, Beograd 1998, 50.

— M. Ristović, *U potrazi za utočištem...*, 94.

Texts published in journals and conference proceedings should start with the author's name, followed by the title of the text (in quotes, no italics), name of the publication (in italics, no quotes), editor's name, location and year (if it's a journal, location should be written in parentheses after the publication, followed by the issue's number outside, and a year inside a new pair of parentheses), ending with a page number:

— Olga Manojlović Pintar, "Još jednom o Milanu Nediću, emigraciji i reviziji istorije", in: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)u-potrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, ed. Milo Petrović, Belgrade 2014, 307.

— O. Manojlović Pintar, "Još jednom o Milanu Nediću...", 309.

— Alan Labus, “Bitka za Staljingrad i promidžba NDH: kako je po odluci vodstva NDH poraz Osovine u tisku NDH pretvoren u pobjedu”, in: *Časopis za suvremenu povijest* (Zagreb), no. 1 (2010), 79.

— A. Labus, “Bitka za Staljingrad i promidžba NDH...”, 82.

Texts from the internet should have the same form, while a web address must be placed in angle brackets with a date of the access; if an address is longer than 50 characters, please use only the address of the given website:

— “The Trial of Adolf Eichmann”, Session 46, Part 5 of 6, 2012. <www.nizkor.org, 10. 10. 2014.>.

— “The Trial of Adolf Eichmann”.

Authors whose texts, written in English, were accepted for publication, must provide a proofreader.

All texts will be taken into consideration by the Editorial Board. Those that do not conform will be rejected, while the ones that could be published given some improvement, will be sent back to the author with an anonymous comment. Editors may change the title of the paper if they consider the existing one inadequate in relation to the content.

Deadline: January 31st 2017

E-mail address: redakcija@jusp-donjagradina.org